

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ ЖАҲОН ТИЛЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ

“ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК” КАФЕДРАСИ

**АДАБИЁТШУНОСЛИК
ФАНИДАН
ЎҚУВ – УСЛУБИЙ ҚЎЛЛАНМА**

ТОШКЕНТ 2018

Мазкур ўқув-услугий қўлланма Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2018 йил _____-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.

Тузувчилар: ф.ф.д., про. Г.Халлиева, ф.ф.н., доц. С.Султонсаидова, катта ўқитувчи Ю.Бобоқулов, катта ўқитувчи Д.Расулмуҳаммедова, катта ўқитувчи М.Қўчқорова.

Такризчи: Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети доценти, ф.ф.н., А. Улуғов

ЎУМ ЎзДЖТУ Илмий кенгашининг 2018 йил _____даги _____-сонли қарори билан тасдиққа тавсия қилинган.

МУНДАРИЖА:

1. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР.....	3
2. 1-мавзу. “Адабиётшунослик” фанининг мазмуни, предмети ва методи. Адабиётнинг назарий муаммолари.....	40
2-мавзу. Адабиёт, санъат ва маданиятнинг синкретик шакли.....	57
3. 3-мавзу. Адабиётда мазмун ва мақсад.....	71
4. 4-мавзу. Бадиий адабиётда мавзу ва ғоя.....	76
5. 5-мавзу. Бадиий асарда образ ва образлилик.....	84
6. 6-мавзу. Бадиий асар сюжети ва композиция.....	93
7. 7-мавзу. Тил, маъно ва интерпретация.....	104
8. 8-мавзу. Адабий тур ва жанрлар.....	114
9. 9- мавзу. Риторика, поэтика ва шеърят.....	127
10. 10-мавзу. Ижодий метод, услуб ва адабий мактаблар.....	140
11. 11-мавзу. Бадиий асар таҳлили ва адабий жараён.....	155
12. СЕМИНАР МАТЕРИАЛЛАРИ.....	180
13. 1-мавзу. “Адабиётшунослик” фанининг мазмуни, предмети ва методи Адабиётнинг назарий муаммолари.....	40
14. 2-мавзу. Адабиёт, санъат ва маданиятшунослик.....	57
15. 3-мавзу. Асарда мақсад ва мазмун уйғунлиги.....	71
16. 4-мавзу. Бадиий адабиётда мавзу ва ғоя.....	76
17. 5-мавзу. Бадиий асарда образ ва образлилик.....	84
18. 6-мавзу. Бадиий асар сюжети ва композиция.....	93
19. 7-мавзу. Тил, маъно ва интерпретация.....	104
20. 8-мавзу. Адабий тур ва жанрлар.....	114
21. 9- мавзу. Риторика, поэтика ва шеърят.....	127
22. 10-мавзу. Ижодий метод, услуб ва адабий мактаблар.....	140
23. 11-мавзу. Бадиий асар таҳлили ва адабий жараён.....	155
24. Мустақил таълимни ташкил этишининг шакли ва мазмуни.....	155
25. Тавсия этилаётган мустақил ишларнинг мавзулари.....	155
26. “Адабиётшунослик” фани бўйича тузилган глоссарий.....	155
27. ИЛОВАЛАР (ДИСКА ҲОЛАТДА).....	155

ЎҚУВ НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

1-МАВЗУ: “АДАБИЁТШУНОСЛИК” ФАНИНИНГ МАЗМУНИ, ПРЕДМЕТИ ВА МЕТОДИ. АДАБИЁТНИНГ НАЗАРИЙ МУАММОЛАРИ.

РЕЖА:

1. “Адабиётшунослик” фанининг мақсад ва вазифалари.
2. Адабиётшуносликнинг таркибий қисмлари ва ёрдамчи соҳалари
3. Адабиётшунослик ва унинг бошқа фанлар билан алоқадорлиги.
4. Адабиёт назарияси – тафаккур асоси.
5. Адабиётнинг уч хусусияти.

Таянч тушунчалар: Адабиёт назарияси, адабиёт тарихи, адабий танқид, адабиёт, адабиётшунослик, филология, фольклор, литературе (литература), матншунослик, библиография, тасаввур, хотира, илхом, алоқалар.

Маъруза матни:

1.1 “Адабиётшунослик” фанининг мақсад ва вазифалари.

Агар “Адабиёт нима?” деган савол билан 5 яшар бола сўроқ қилинса, бу осон. “Адабиёт - бу ҳикоялар, шеърлар, пьесалар” деб, жавоб беради. Агар сўроқ қилинган одам назариячи бўлса, саволга жавоб олиш қийинроқ кечади. Бу сизга маълум бўлган адабиётнинг табиати ва объекти ҳақидаги умумий савол бўлиши мумкин. Бу қандай объект ёки фаолият бўлиши мумкин? Бунинг вазифаси нима? У қандай мақсадга хизмат қилади¹?

Фаннинг предмети дейилганда ўша фан нимани ўрганиши назарда тутилади. Адабиётшунослик ("адабиёт" + "шинос", яъни ўрганиш, яхши билиш + "лик") фанининг номиданоқ унинг ўрганиш соҳаси адабиёт эканлиги очик-ошкор кўриниб туради. "Адабиёт" сўзи арабча "адаб" сўзининг кўплик шакли бўлиб, у кенг ва тор маънода қўлланилади. Кенг маънода қўлланилганда "адабиёт" сўзи ўқишга мўлжаллаб ёзилган ва чоп қилинган барча асарларни ўз ичига олади. Шунга қарамай, "адабиёт" сўзи

¹ Jonattan Culler. Literature theory: A very short introduction. OUK 2011 .2-60б 8-бет

(термини) тор маънода ҳам жуда фаол ишлатилади ва бунда сўз санъатига дахлдор бўлган асарлар — бадиий адабиёт тушунилади. Эътиборли жихати шуки, истилоҳнинг айна шу тарзда (тор ва кенг маъноларда) қўлланилиши рус ва бошқа бир қатор тилларда ишлатилувчи "литература" сўзига ҳам хосдир. Зеро, бу термин ҳам "литера" ("ҳарф") сўзидан олинган бўлиб, кенг маънода умуман чоп этилган маҳсулотни, тор маънода бадиий адабиётни англатади. Биз мутахассис сифатида "адабиёт" сўзининг тор маъносини ишлатамиз ва бунда бадиий адабиётни назарда тутамиз.

Демак, адабиётшуносликнинг ўрганиш соҳаси — предмети бадиий адабиёт экан. Адабиётшунослик бадиий адабиётнинг келиб чиқиши, ривожланиш қонуниятлари, ижтимоий алоқаларини ҳар жихатдан ва атрофлича ўрганади.

Адабиётшуносликнинг предмети бўлмиш бадиий адабиётга тааллуқли илмий муаммолар кўлами жуда кенг. Уларнинг бир қисми умумэстетик (бадиий санъат соҳаларининг барчасига хос) муаммолар сирасига кирса, бошқа бир қисми соф адабиётшунослик муаммолари саналади. Дейлик, бадиий образ ва образлилик, бадиий образ ва реаллик муносабатлари, дунёқараш ва бадиий ижод, бадиий ижод жараёни хусусиятлари, бадиий асарни қабул қилиш жараёни хусусиятлари каби қатор муаммолар умумэстетик характерга эга. Санъатнинг барча турларига тааллуқли бу муаммоларни адабиётшунослик бадиий адабиёт нуқтаи назаридан, бадиий адабиёт билан боғлаган ҳолда ва унинг мисолида ўрганади. Бадиий адабиётнинг моҳияти, унинг ривожланиш омиллари ва қонуниятлари, бадиий (адабий) асар табиати, унинг тузилиши, бадиий (поэтик) тил хусусиятлари, адабий тур ва жанрлар каби қатор масалалар борки, улар соф адабиётшунослик муаммолари саналиши мумкин.

Адабиётшунослик бу муаммоларни нима мақсадда ўрганади? Умуман, уларни ўрганишга зарурат борми? Ахир, адабиётшуносликдан беҳабар бўлган ҳолда ҳам бадиий асарни ўқиб завқланиш ёхуд гўзал асарлар яратиш мумкин эмасми? Бир қарашда бу хил саволларнинг юзага келиши табиий ва асослидек, адабиётшуносликнинг бадиий адабиётни ўрганишдан мақсади ўрганишнинг ўзи бўлиб қолаётгандек кўриниши мумкин. Аслида эса бу хил саволларнинг юзага келиши адабиётшунослик илмининг аҳамиятини тушунмаганликдан, унинг вазифалари ва ролини тасаввур қила олмаганликдандир. Умумий бир назар ташлашдаёқ адабиётшунослик илмининг икки жихатдан — бадиий адабиётнинг ривожланиши ва бадиий дид тарбияси жихатларидан аҳамиятли эканлиги кўринади. Яъни, аслида адабиётшунослик фани ютуқлари ижодкорларга ҳам, ўқувчи оммага ҳам керак. Зеро, адабиётшунослик бадиий асарни таҳлил қилиб, унга жозиба бахш этаётган, ундаги ифодавийлик ва тасвирийликни, бадиий таъсир кучини ошираётган унсурларни, муаллифнинг муайян бадиий самарага эришишига ёрдам бераётган усул ва воситаларни очиб беради (эътиборда тутингки, адабиётшунослик бу ишни асрлар давомида бажариб келади). Яъники, адабиётшунослик бадиий сўз санъати ютуқларини очиб беради ва умумлаштиради. Энди адабиётшуносликдан озми-кўпми хабари бўлган

одамнинг ва ундан мутлақо хабарсиз одамнинг бадиий ижодга қўл ургани ёки бадиий асар мутолаасига киришганини тасаввур қилинг. Улардан қайси бирининг ҳаракатлари кўпроқ самара беради? Табиийки, адабиётшуносликдан хабардор кишининг ҳаракатлари самаралироқ бўлади, чунки у "қайтадан велосипед кашф этиш"дан кутулади. Албатта, бунда кишининг иқтидор даражаси, туғма истеъдоди ҳам катта аҳамиятга молик. Бирок, биринчидан, ўша туғма истеъдод деган нарса ҳам генлар билан боғлиқ, яъни, ундаги истеъдод аجدодлари тўплаган билиму тажрибаларнинг қаймоғидир. Иккинчи томондан, туғма истеъдодлар бармоқ билан санарли, шундай экан, адабиётшунослик омманинг бадиий дидини тарбиялашда ҳам, бадиий тафаккур ривожига ҳам сезиларли аҳамият касб этаверади.

Юқоридагиларни хулосалаб айтиш мумкинки, бадиий адабиётга тааллуқли муаммоларни атрофлича ва чуқур илмий ўрганиш — адабиётшуносликнинг вазифаси; чиқарган илмий хулоса ва умумлашмалари орқали бадиий адабиёт таракқийси, бадиий тафаккур ривожига хизмат қилиш, бадиий дид тарбиясига таъсир ўтказиш унинг мақсадидир.

1.2 Адабиётшуносликнинг таркибий қисмлари ва ёрдамчи соҳалари.

Адабиётшунослик адабиётни ўрганувчи жуда кўп соҳаларни ўз ичига олади ва ҳозирги даврда адабиёт назарияси, адабиёт тарихи, адабий танқид каби асосий мустақил қисмларга бўлинади. Мазкур соҳаларнинг ҳар бири адабиётшуносликнинг муайян масалалар мажмуини ўз нуқтаи назаридан ўрганади. Шу билан бирга, мазкур соҳалар ўзаро мустаҳкам алоқада бўлиб, бири иккинчисини тўлдирди.

Адабиёт тарихи

Ўтмиш адабиёти(жаҳон ёки бирор миллий адабиётни)ни узлуксиз жараён ёки шу жараённинг босқичларидан бири сифатида ўрганади. Адабиёт тарихининг асосида тарихийлик принципи ётади. Мазкур принципнинг мазмун-моҳияти шуки, у адабий жараённи конкрет ижтимоий-тарихий шароит билан боғлиқ

ходиса сифатида ўрганишни тақозо қилади. Адабиёт тарихчиси сифатида конкрет бадиий асар таҳлил қилинганида ҳам ўша асар яратилган давр шароити, давр адабий жараёни хусусиятларини кўзда тутиш шарт қилинади. Адабиёт тарихини қизиқтирадиган масалалардан яна бири сифатида конкрет ижодкор фаолиятини ўрганишни кўрсатиш мумкин. Зеро, ижодкор фаолиятини ўрганганда, унинг ижодий ўсиш жараёнини кузатганда ҳам асосга қўйилган принцип тарихийлик бўлиши лозимдир. Адабиёт тарихи ўтмиш адабиёти хусусиятларини очиқ бераркан, бу билан, биринчидан, ўтмиш адабиёти

тажрибаларини бугунги адабиёт хизматига сафарбар этади, иккинчидан, кенг кўламли назарий хулосалар чиқариш учун зарур материал ҳозирлайди. Булардан англашиладики, адабиёт тарихи бадиий тафаккур тараққиётида ҳам, адабий-назарий тафаккур ривожига катта аҳамият касб этади.

Ўзбек адабиётшунослигида адабиёт тарихи соҳасининг дастлабки куртаклари сифатида тазкираларни кўрсатиш мумкин. Шунингдек, қатор тарихий асарларда айрим адабий фактлар, муайян ижодкор ҳаёти ва фаолиятига доир маълумотлар ҳам қайд этилганлиги тайин. Бироқ ўзбек адабиётини тарихий аспектда кўламли ўрганиш, демакки, ўзбек адабиётшунослигида адабиёт тарихининг мустақил тармоқ сифатида шаклланиши ва ривожига XX асрга тўғри келади. Ўзбек адабиёт тарихчилигининг шаклланишида А.Фитрат, А.Саъдий, В.Зоҳидов, В.Абдуллаев, Ҳ.Сулаймонов, Ғ.Каримов, Н.Маллаев, А.Қаюмов, А.Хайитметов, А.Абдуғафуров сингари олимларнинг улкан хизматларини алоҳида қайд этмоқ лозим. Ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш борасидаги изланишлар ҳозирги кунда ҳам давом эттириляётир. Бугунги кун ўтмиш меросимизга муносабатни ўзгартиришни, қатор адабий ҳодисалар, фактлар, ижодкор шахслар тақдири ва фаолиятини янгича илмий талқин қилиш заруратини кун тартибига қўйгани маълум. Демак, бугунда сабоқ олаётган талабаларни миллий адабиётимиз тарихини илмий ҳолис ўрганиш, янги "Ўзбек адабиёти тарихи"ни яратишдек улкан ва машаққатли, шарафли бир вазифа кутади.

Адабий танқид

Адабий танқид ҳозирги адабий жараён муаммоларини ўрганиш, янги пайдо бўлган асарларни (шунингдек, ўтмишда яратилган асарларни ҳам) бугунги кун нуқтаи назаридан ғоявий-бадиий таҳлил қилиш ва баҳолашни мақсад қилиб қўяди. Адабий танқид — адабиётшуносликнинг оператив, жорий адабий жараёнга бевосита аралашадиган соҳасидир. Адабий танқид адабиётшуносликнинг бошқа соҳаларидан бир қатор жиҳатлари билан ажраладики, бу нарса унинг табиати, ўзига хос мақсад ва вазифалари билан изоҳланади. Адабий танқид ўзида адабиётшунослик илми, бадиий адабиёт ва публицистикага хос жиҳатларни уйғунлаштиради. Маълумки, адабий-танқидий асар фақат илмий доиралар учунгина эмас, балки анча кенг аудиторияга мўлжаллаб ёзилади. Шунга кўра, унинг тили — илмий-оммабоп тил. Боз устига, бадиий асар ҳақида сўз бораркан, танқидчи фақат тушунчалар воситасида эмас, образлар воситасида ҳам фикрлайди; мантиқийгина эмас, ҳиссий мушоҳадаларга ҳам таянади. Бадиий асар ҳақида фикр юритаётган, уни бугунги кун нуқтаи назаридан баҳолаётган танқидчи ўқувчи оммага бевосита таъсир қилишни ҳам кўзда туттади. Айни пайтда, бадиий асарни таҳлил қилаётган танқидчининг фикрлари адабиёт назариясига, адабиётшунослик илмининг ютуқларига асосланади. Буларнинг бари адабий-танқидни адабиётшунослик, бадиий адабиёт ва публицистика оралиғидаги ҳодисага айлантиради.

Ўзбек адабий танқидчилигининг илк куртаклари ҳам тазкираларга бориб тақалади. Шунингдек, мутахассислар ўтмиш адабий жараёнига хос

бўлган мушоиралар, нафис мажлисларда «оғзаки танқид» мавжуд бўлганлигини ҳам таъкидлайдилар. Бироқ ҳозирги тушунчадаги, янги типдаги ўзбек адабий-танқидчилигининг шаклланиши XIX аср охири-XX аср бошларига тўғри келади. Янги типдаги адабий танқидчиликнинг шаклланиши миллий матбуотнинг шаклланиши билан боғлиқ ҳолда амалга ошди. Ўзбек адабий танқидчилигининг шаклланишида жадидчиликнинг кўзга кўринган намояндалари М.Бехбудий, А.Фитрат, Х.Муин; шунингдек, жадидчилик таъсирида адабиёт майдонига кирган В.Маҳмуд, Чўлпон каби ижодкорларнинг катта хизматлари бор. Ўзбек адабий танқидчилиги мураккаб ривожланиш йўлини босиб ўтди. Бу йўлда "вульгар социологизм", "партиявийлик", "синфийлик", "конфликтсизлик назарияси" сингари ғайриилмий, ғайриадабий догмалардан жиддий талафот кўрди. Афсус билан қайд этиш лозимки, О.Ҳошим, С.Ҳусайн, М.Солиҳов каби адабиётшунослар, Ҳ.Олимжон, Уйғун, К.Яшин сингари ижодкорларнинг қатор адабий-танқидий асарлари бадиий тафаккур ривожига эмас, балки кўпроқ чинакам сўз санъатининг зарарию мустабид тузумнинг ҳоким мафкурасига хизмат қилди ва шу боис ҳам улар бугунги кунда батамом эскирди.

Юқоридагича йўқотишларга қарамасдан, ўзбек адабий-танқидчилиги бадиий дидни тарбиялаш орқали адабиётимиз ривожига сезиларли ҳисса қўшганлигини ҳам тан олиш зарур. Ўзбек танқидчилигининг М.Кўшжонов, О.Шарафиддинов, У.Норматов, С.Мирвалиев, И.Ғафуров, А.Расулов, М.Маҳмудов каби қатор намояндаларининг чиқишларида, гарчи улар ҳам мафкура тазйиқидан тўла фориғ бўлмаса-да, адабиётимизнинг долзарб муаммолари кўтарилди, кўплаб асарларнинг бадиий жозибаси очиб берилди ва имкон қадар холис баҳоланди.

Адабиёт назарияси ҳақида Каллер назария нима деган саволни кўяди ва қуйидагича фикр юритади.

НАЗАРИЯ НИМА?

Ҳозирги пайтда адабий ва маданий соҳаларда назария ҳақида кўплаб мунозаралар мавжуд, албатта, бу адабиёт назарияси эмас, шунчаки назария тушунчасидир. Адабиёт соҳасидан ташқаридаги ҳар кимга бу жуда галати туюлиши табиий. Ниманинг назарияси деб, сўрашингиз мумкин. Ҳайратланарлисиз, бир нима дейиш қийин. Бу аниқ бир нарсанинг назарияси ҳам, умумий маънодаги нарсаларнинг мукамал назарияси ҳам эмас. Лекин бир ҳисобда назария биз бажарадиган ёки бажармайдиган бирор машғулотдек туюлиши мумкин. Сиз назария билан шуғулланишингиз мумкин. Сиз назарияни ўқитишингиз ёки ўрганишингиз мумкин. Сиз назарияни ёмон кўришингиз ё ундан қўрқилишингиз мумкин. Аммо буларнинг бирортаси ҳам назарияни тушунишга ёрдам бермайди.

Бизга маълумки, назария адабиётшунослик соҳаларининг табиатини тубдан ўзгартирган, аммо ким бундай деса, адабиёт назариясини, адабий ижоднинг табиатини тизимли тасвирлашни назарда тутмайди. Агар одамлар ҳозирда адабиётшуносликда жуда кўп назариялар борлигидан шикоят қилишса, улар адабиётнинг табиатидаги кўплаб тизимли ифодаларни назарда тутмайдилар ёки бадиий тилнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида баҳслашмайдилар. Асло. Уларнинг наздида бошқа бир нарса мавжуд.

Эҳтимол, гап айнан шу ҳақдаки, адабиётдан ташқари материялар ҳақида жуда кўп мунозараларнинг аён эканлиги, адабиёт билан боғлиқлиги аниқ бўлмаган умумий масалалар, яъни тушунилиши қийин бўлган психоаналитик, сиёсий ва фалсафий матнлар ҳақидадир.

Назария, асосан, хорижий отларнинг мажмуасидир. Масалан, Жак Дерида, Мишель Фуко, Люс Иригарай, Жак Лакан, Жудит Батлэр, Луис Альтюссер, Гаятри Спивак кабилар.

Назария атамаси

Шундай қилиб, назария нима? Назария атамасининг асосида ётган муаммонинг ўзи икки маънони билдиради. Бир томондан, биз, масалан, “нисбийлик назарияси” ҳақида, яъни бирор тезислар тизими ҳақида гапирамиз. Бошқа томондан, назария сўзини кундалик ҳаётимизда ҳам қўлланилади. .

“Нега Лаура ва Майкл ажралишди?”

“Менинг назариям шундай ...”

Назария бу ерда нимани билдиради? Биринчидан, назария, фикр юритиш”га ишора қилади. Лекин назарий тахмин билан бир хил эмас. “Менинг тахминимча...” биз билмайдиган тўғри жавобнинг борлигини кўрсатади: “Менинг тахминимча, Лаура Майклнинг тирноқ остидан кир қидиришларидан чарчаган, аммо биз анигини уларнинг дўсти Мери ўртага тушганда, билиб оламиз. Назария, аксинча, Мерининг фикрлари, эҳтимол, таъсир ҳам қилмайдиган фикр юритиш, ҳақиқат ёки ёлгонлигини исбот қилиш қийин бўлган тушунтиришидир.

“Менинг назаримда” деб бошланувчи жумла мавҳум тушунча. Биз сўзловчининг “Менинг назаримда, Майкл ва Саманта ўртасида муносабат мавжуд” деб давом эттиришини кутмаймиз. У назария ҳисобланмайди. Жумла назарий жиҳатдан ўта зийраклик билан тугалланишни талаб қилади: Майкл ва Саманта ўртасида ҳақиқатан ҳам муносабат мавжуд бўлса,бу далил Майкл билан Лаура ўртасидаги муносабат мураккаблашади, деган зўрма- зўраки изоҳ талаб қилинади. шунингдек, Лауранинг ҳам Майклга бироз алоқаси бўлган бўлиши мумкин. Қизиқ, агар сўзловчи: “Менинг назариям шундан иборатки, Майкл ва Саманта орасида муҳаббат муносабати бор,” - деса, улар орасидаги муносабат ўз-ўзидан тахминга айланади ва у далил бўлмай қолади. Бу фақат назарий гипотеза. Аммо умуман олганда, назария на фақат аниқ бўлмаган тушунчани назарда тутаяди; унда айрим мураккаблик бўлади: “Менинг назариям шундан иборатки, Лаура доимо ўз отасини яширинча

севар эди, шунинг учун Майклни ўзига муносиб деб билмади Назария гипотезадан ортиқроқ тушунча. У аниқ эмас; у турли омилларнинг мураккаб қўшилмалардан иборат; уни исбот қилиш ёки рад қилиш осон эмас. Агар биз бу тавсифларни эсда туцак, “назария” тушунчасининг моҳиятида нима яширинганини билиб олиш осон бўлади.

Назариянинг қўлланиши

Агар назария одамларнинг қарашларини ўзгартирувчи, ўзлари ўрганаётган предметларни янгича тушунишга мажбур этадиган ва уларни тадқиқ қилиш фаолиятлари ҳақида янгича ўйлашга ундовчи бўлса, унда назариянинг вазифаси нимадан иборат бўлади?

Назариянинг асосий вазифаси шундан иборатки, тўғри фикрга, яъни ҳамма томонидан қабул қилинган ижод моҳиятига, адабиётга, тажрибага шубҳа билан қарашни вужудга келтиришидир. Шундай қилиб, назария қуйидагиларни назарда тутади:

- Концепция шундан иборатки, нутқ ёки матннинг маъноси сўзловчининг ҳаёлида аввалдан бўлган;

- Ҳақ шундайки, матн – бу нутқдир, унинг ҳаққонийлиги ундан ташқарида, ё тажрибада, ёки тасвирланаётган воқеликда.

- Реаллик ҳақидаги тушунчанинг ўрни ушбу дақиқада нимада?

Назария бу кўпинча ҳамма қабул қилган тасаввурларни кескин танқид қилар экан, биз айни вақтда “тўғри фикрлаш”дан келиб чиққан ҳолда қабул қилган тасаввурнинг аслида тарихий конструкция, хусусий назария эканлигини кўрсатишга ҳаракат қилади. Ваҳоланки, бу тушунча бизга жуда табиий туюлади ва биз уни ҳатто назария сифатида қабул қилмаймиз. Назария соғлом фикрнинг танқиди сифатида ва муқобил имкониятларни кўриб чиқиш адабиётшуносликнинг энг асосий тушунчаларини ва иловаларни савол остига қўяди. У ўз- ўзича мавжуд деб тушуниладиган ҳамма нарсани тесқари қилиб юборади: Маъно нима? Муаллиф нима? Мутолаа нима? Ёзадиган, мутолаа қиладиган ёки ижро этадиган Мен ёки субъект нима? Қандай қилиб матнлар, уларни вужудга келтирадиган вазиятлар билан мос келади?

Муқобил тушунчаларнинг тадқиқи сифатида тушунча энг чуқур қурилмаларни сўроқ қилишни, адабий изланишларнинг иш бошлашини тақозо этади:

Назарияга нима мисол бўлиши мумкин?

Деррида ёзишма ҳақида

“Назариянинг” мисоли учун – кучли ҳисобланган, лекин “назария” доирасида худди ўша фарқларни кўрсатувчи Фуконинг жинсий тарихни қайта кўриб чиқиши каби таҳлилга замонавий файласуф Жак Дерриданинг ёзиш ҳақидаги мунозараси ва ушбу соҳадаги Жан Жак Руссонинг тажрибаси билан қарашимиз мумкин. Руссо ўн саккизинчи аср француз ёзувчиси бўлиб, кўпинча, алоҳида шахснинг замонавий тушунчасини ҳаётга тадбиқ этишида, айнан, у ёрдам кўрсатган дейилади.

Лекин, биринчидан, озгина фон учун мисол келтирамиз. Одатда, Ғарб фалсафаси реалликни “ташқи кўриниш”дан фарқлайди, нарсалар

ўз-ўзидан нимани: белгиними ёки тушунчаними ифода қилади? - деб ўйлайди. Ушбу нуқтаи назарга кўра, ҳақиқат ёки гоёни топиш фақат реаллик усулидир, бунинг учун улар шундай тиниқ бўлиши лозимки, контекстда тасаввур қилинаётган фикр ёки ҳақиқатга улар ҳалақит қилмаслиги, та'сир этмаслиги ёки гоё билан зарарлантирмаслиги керак. Сўзловчисиз та'сир этадиган, сун'ий ёки ихтиёрий равишда ишлов берилган матнни ёзишда фикрнинг дарҳол намоён бўлиши ёки мавжудлиги потенциал равишда белгиларнинг тушунилишида англашилмовчиликка олиб келади.

Руссо, “Тиллар сўзлашиш учун яратилган, ёзув эса сўзлашиш воситаси сифатида кўшимча бўлиб хизмат қилади” деб, ёзганида, умумий маънога айланган ушбу одатга риоя қилади. Бу ерда, “Нима кўшимча бўлади?” - деган савол билан Деррида аралашади. Вэбстэр ўз лугатида кўшимчани “яқунловчи ёки кўшимча қилувчи бир нарса” деб, тушунтиради. Етишмаётган муҳим ма'нога эга бўлган сўз кўйиб ёзилган “тўлиқ” матн борми ёки бирор нарса кўшма матнсиз ҳам тушунилиши мумкинми? Руссо бир неча марта ёзувни оддий, арзимас кўшимча, ҳаттоки “сўзлашиш касаллиги” деб атайди: сўзловчи йўқлигида ўқилганлиги сабабли, ёзиш англашилмовчиликларни тўғри тушунтиришни тадбиқ этиш имконини берувчи белгилардан иборат бўлади. Лекин Руссо ёзувни арзимас кўшимча деб атаса-да, аслида уни, гапни яқунловчи ёки гапда етишмаётган нарса сифатида кўриб чиқиш керак, дейди. Сўзлашдаги камчиликларни компенсациялаш учун бир неча марта ишио ёзишга жалб этилган. Масалан, Руссо ўзининг шахс тушунчасини жамиятга нома'лум бўлган “ички” реаллик сифатида очиб берувчи изоҳларида, у ўзини жамиятдан яшириш учун “Иқрорнома” ёзишга қарор қилганлиги, чунки у ўзининг жамиятда “бефойда шахс сифатида кўринишини истамайди. Аслида унинг ички моҳияти бошқачадир”. У ўзининг ишларида тарихий тузилмалар каби нарсаларни кўриб чиқади ва шу билан, бизни, “биз шундай бўлишимиз керак” деб, ўйлаган нарсаларга, адабиётни ҳам ҳисобга олган ҳолда, даврнинг тил амалиёти ҳам нарса шаклига эга бўлиши мумкин деб, қарашга ундайди.²

Адабиёт назарияси

Адабиёт назарияси бадиий адабиётнинг моҳияти, адабиёт тараққиётининг умумий қонуниятларини, жамият ҳаётидаги ўрни ва вазифалари, бадиий асар табиати ҳамда унинг тузилиши каби масалаларни умумий тарзда ўрганади ва шу асосда умумий қонуниятларни очиб беради. Адабиёт назарияси бадиий асарларни таҳлил қилиш тамойиллари, баҳолаш мезонлари,

² Jonattan Culler. Literature theory: A very short introduction. OUK 2011 1- боб. 1-6 бетлар.

таҳлил методларини ишлаб чиқади, адабий-назарий тушунчалар тизимини яратади. Адабиёт назарияси адабиёт тарихи ва адабий танқид материалларни умумлаштиради, бу иккиси ўз фаолиятида адабиёт назарияси очган қонуниятлар, у ишлаб чиққан илмий тушунчалар тизимига таянади. Шу тариқа адабиётшуносликнинг ҳар учала асосий соҳалари бир-бири билан боғланади, яхлит бир тизим — адабиётшунослик илмини ташкил қилади.

Мумтоз Шарқ адабиётшунослигида, жумладан ўзбек адабиётшунослигида адабиёт назариясининг бир қатор масалалари анча кенг ўрганилган. Кенг ўрганилган масалалар сирасига илми аруз(А.Навоий, Бобур), илми қофия, илми бадиа(А.Хусайний) қабиларни киритиш мумкин. Кўриб турганимиздек, бу масалалар адабиётшуносликнинг бир қисми — поэтика доираси билан чекланган эди. Шарқда "муаллими соний" деб улуғланувчи Форобий эса юнон файласуфи Арасту таъсирида ва бевосита унинг асарларини шарҳлаш жараёнида бадиий адабиёт спецификаси(моҳияти) масалаларига эътибор қилган эди. Бироқ мумтоз адабиётшуносликда адабиёт назарияси ҳам муайян бир тизим ҳолига келмаган, тадбиқий характердаги ҳодиса эди. Ўзбек адабиётшунослигида адабиёт назариясининг алоҳида тармоқ сифатида шаклланиши ҳам XX асрда амалга ошди. Ўзбек адабиётшунослигининг илк назариётчилари сифатида А.Фитрат, А.Саъдийларни кўрсатиш мумкин. Адабиётшунослигимизнинг кейинги тараққиёти давомида И.Султон, Н.Шукуров, Л.Қаюмов, Б.Саримсоқов, Б.Назаров, Т.Бобоев каби қатор назариётчи олимларнинг тадқиқотлари адабий-назарий тафаккур ривожига сезиларли ҳисса бўлиб кўшилди.

Адабиётшуносликнинг ёрдамчи соҳалари. Адабиётшуносликнинг юқорида саналган асосий соҳалари билан бир қаторда, уларнинг фаолияти учун зарур бўлган муайян амалий вазифаларни бажариш билан шуғулланувчи матншунослик, манбашунослик, китобиёт (библиография) каби қатор ёрдамчи соҳалар ҳам мавжуд.

Матншунослик.

Матншунослик бобидаги илмий изланишларнинг охир натижаси адабиёт тарихи ва назарияси учун манбавий асос яратиб бериш бўлганлигидан унга адабиётшуносликнинг ёрдамчи соҳаларидан бири сифатида қараб келинади. Шунга қарамай, матншуносликни филологик фанларнинг алоҳида тармоғи, мустақил бир соҳаси сифатида тушуниш тўғрироқ бўлади. Негаки, биринчидан, матншунослик фаолияти адабиётшунослик, тилшунослик ва тарих фанлари кесишган нуқтада кечади; иккинчидан, матншуносликнинг ўзи илмий изланишларида қатор ёрдамчи соҳаларни (палеография, услубшунослик, археография ва ҳ.) ўзига хизмат қилдиради.

Адабий матнларни ўрганиш ва нашрга тайёрлаш матншуносликнинг вазифасидир. Матншуносликнинг вазифасини жуда қисқа ифодалаган бўлсак-да, унинг амалга оширилиши жуда катта меҳнатни, чуқур билим ва тажрибани талаб қилади. Маълумки, халқимиз бошидан неча-неча истилою катагонлар кечганига қарамай, аждодларимиздан бизга бой адабий мерос қолган: минглаб жилдлардан иборат қўлёзмалар ҳазинасига эгамиз. Бироқ бу қўлёзмаларнинг аксарияти ҳали ўрганилган эмас, рўйхатга олиб қўйилгани бўйи ўз тадқиқотчиларини кутади. Шунинг ўзи ҳам матншуносликнинг оғир, илмнинг "қора меҳнати" эканлигини, уни ривожлантириш ҳам илмий, ҳам маънавий-маърифий жиҳатлардан зарурлигини кўрсатади. Адабий матнни ўрганаётган матншунос олдида турли-туман илмий муаммолар кўндаланг бўлади. Дейлик, матншунос муаллифи номаълум асар(матн)га дуч келди. Бу ҳолда у матн муаллифини, ёшини (ёзилган, кўчирилган вақти) аниқлаши зарур бўлади. Бунинг учун эса у, табиийки, адабиёт тарихи, тил тарихи, манбашунослик, услубшунослик каби соҳалардан яхши хабардор бўлиши ва уларга таянган ҳолда матнни тадқиқ этиши лозим бўлади. Ёки матншуносликнинг бошқа бир вазифаси — асарнинг илмий-танқидий нашрини тайёрлашни олайлик. Масалан, Алишер Навоий асарларининг турли даврларда, турли котиблар томонидан кўчирилган қўлёзмалари мавжуд. Матншунос қаршисида уларни қиёсий ўрганиш, бирининг камчиликларини бошқалари билан тўлдириш ва шу асосда энг мукамал — илмий-танқидий матнни тайёрлаш вазифаси туради.

Тайёр бўлган илмий-танқидий матнни нашр этириш учун матншунос уни изоҳлар, шарҳлар, луғатлар билан таъминлаши керак. Унутмангки, биз фойдаланадиган "Мукамал асарлар" ортидаги ҳар бир изоҳ, ҳар бир шарҳ ёки луғат бирлиги жуда катта меҳнат орқасида дунёга келади. Зеро, матнда учраган сўз маъносини топиш, ундаги бирор шахс, жой номи ва ш.к.ларга изоҳ бериш учун матншунос жуда кўп изланиши, кўплаб манбаларни кўриб, ўрганиб чиқиши зарур бўлади.

Юқоридагича мустақил тадқиқотлардан ташқари, матншунослик адабиётшуносликнинг айрим муаммоларини ҳал қилишда муҳим ёрдамчи соҳа, тадқиқот усули бўлиб ҳам хизмат қилади. Масалан, унинг тадқиқ усулларида, тажрибаларидан ёзувчи ижодий лабораториясини, муайян асарнинг ижодий тарихини ўрганиш йўлидаги изланишларда кенг фойдаланилади.

Манбашунослик.

Адабиётшуносликнинг ёрдамчи соҳаларидан бири сифатида манбашунослик адабиёт тарихи, адабиёт назариясига оид манбаларни излаб топиш, таснифлаш, рўйхатга олиш каби амалий вазифаларни бажариш, шунингдек, манбаларни қидириш ва ўрганиш йўллари ишлаб чиқиш билан шуғулланади. Бу ўринда "манба" дейилганда адабиётшуносликка оид тадқиқотларда қўл

келиши мумкин бўлган барча манбалар тушунилади: асар қўлёзмалари, ижодкорларнинг хатлари, кундалик дафтарлари, адабий жараёнга ёки муайян ижодкор ҳаёти ва ижодига тааллуқли ҳужжатлар ва бошқалар. Кейинги йилларда ўзбек адабиётшунослигининг манбашунослик бобидаги изланишлари, айниқса, XX аср бошлари адабиётини ўрганиш билан боғлиқ ҳолда фаоллашди. Қатағон қилинган адиб ва шоирларнинг ижодий меросини тиклаш, уларнинг ҳаёти ва фаолиятига доир ҳужжатларни излаб топиш борасида Н.Каримов, Б.Қосимов, Ҳ.Болтабоев, Б.Дўстқораев, Р.Тожибоев, Б.Каримов, М.Қаршибоев каби олимларнинг изланишлари самарали бўлиб, улар аср бошидаги адабий жараён, унда фаол иштирок этган ижодкорлар ҳақидаги тасаввурларимизни бойитишга, давр адабиётининг холис илмий тарихини яратишга хизмат қилди. Маълумки, конкрет ижодкор меросини тўлақонли тушуниш ва холис баҳолаш учун унинг ҳаёт йўли ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлиш муҳим аҳамият касб этади. Яъни, адабиётшуносликдаги тадқиқот методларидан бири — биографик методнинг тўла самара билан ишлаши учун конкрет ижодкор ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги ҳужжатларга эга бўлиш лозим. Афсуски, кўплаб ижодкорларимиз ҳақида маълумот берувчи ҳужжатлар ҳали тўла йиғилган эмас. Бу борада фақат Ҳамза архиви юзасидан қилинган ишлар (бунда профессор Л.Қаюмов хизматларини алоҳида таъкидлаш лозим) билангина мақтаниш мумкин. Шунингдек, Ойбек, А.Қахҳор сингари улкан адибларимизнинг уй-музейларида фаолият кўрсатаётган илмий ходимларнинг саъй-ҳаракати билан улар ҳақидаги ҳужжатлар йиғилган, тартибланган. Бу манбалар мазкур адибларнинг ижодий меросини ўрганиш, қайта баҳолашда беқиёс аҳамиятга эга бўлади.

Библиография (Китобиёт).

Адабиётшунослик библиографияси адабиётшуносликнинг илмий-амалий соҳаси саналиб, адабиётшуносликка оид илмий асарлар, мақолалар, шунингдек, бадиий асарлар рўйхатини, биографик қўлланма, кўрсаткичлар тузиш билан шуғулланади. Ёрдамчи соҳа сифатида адабиётшунослик библиографияси илмий-тадқиқотларнинг самарали бўлишига хизмат қилиш, бадиий адабиётни тарғиб қилиш каби мақсадларни

кўзлайди. Библиографлар томонидан тузилган биографик кўрсаткич ва қўлланмалар тадқиқотчиларга катта амалий ёрдам беради.

1.3 Адабиётшунослик ва унинг бошқа фанлар билан алоқадорлиги.

Бугунги кун кишининг тафаккур даражаси, инсоният томонидан тўпланган билимлар кўлами бениҳоя кенгайган. Қадимда фанлар ўзаро ажралмаган, хусусан, адабиётшунослик ҳам фалсафа ичидаги бир ҳодиса эди. Кишилиқ жамиятининг тараққиёти, инсон тафаккурининг ривожини давомидан турли фанлар алоҳида мустақил фанлар сифатида ажралиб чиқди. Бироқ бу ажралишни тамомила маҳдудлашиш деб тушунмаслик лозим. Чунки адабиётшунослик, фаннинг барча мустақил тармоқлари сингари, бошқа

фанлар билан алоқада яшайди, ривожланади. Бу хил алоқа давомида адабиётшунослик бошқа фанлардан нималарнидир олади, уларга нималарнидир беради.

Адабиётшуносликнинг бошқа фанлар билан алоқаси ҳақида гапирганда, аввало, унинг тилшунослик билан алоқаси хусусида тўхталиш лозим. Бадиий адабиётнинг материали сўз, адабий асар эса сўзлардан таркиб топувчи матндир. Бадиий матн эса, равшанки, тил қонуниятлари асосида таркиб топади. Тил қонуниятларини билишлик матннинг қурилиши, тағмаёнолари, ишлатилган стилистик фигураларнинг эстетик қиммати ҳақида фикр юритишда жуда муҳим. Одатда бадиий матн тилини ўрганишга қаратилган ишларни адабиётшунослик ва тилшунослик чегарасидаги ишлар деб қаралади. Бироқ бунда биз чегарани аниқ олишимиз керак. Гап шундаки, адабиётшунослик тилшунослик ютуқларига таяниб тасвир воситаларининг эстетик томонларини ўрганса, тилшунослик тил қонуниятларини ўрганишни ўзига мақсад қилади. Яъни, тилшунос учун бадиий матн материал бўлса, адабиётшунос учун мақсад саналади. Тилшунослик билан адабиётшунослик алоқалари яна бир жиҳатдан муҳим. Тилшунослик кишилар орасидаги мулоқот воситаси бўлган тилни ўрганса, адабиётшунослик ижодкор ва ўқувчи орасидаги бадиий мулоқот воситаси бўлган бадиий асарни ўрганади. Мулоқот қонуниятларининг муштараклиги эса адабиётшуносликнинг қатор муаммоларини тил қонуниятлари билан қиёсан ўрганиш ва ўргатиш имкониятини очади. Адабиётшунос ўз фаолиятида бадиий нутқ шакллари, ритми, интонация, шеър синтаксиси, экспрессивликни оширувчи воситалар каби қатор тушунчаларга дуч келадики, буларнинг тилшунослик илмидаги талқинини билган адабиётшунос изланишлари, албатта, самаралироқ бўлади. Кейинги давр адабиётшунослигида пайдо бўлган "структурал адабиётшунослик", "семиотик таҳлил" каби тушунчалар бевосита тилшунослик ютуқлари асосида юзага келгандир.

Адабиётшуносликнинг тарих фани билан ҳам узвий алоқаси бор. Маълум бир давр адабиёти ёки ўтмишда яратилган конкрет асарни тадқиқ этаётган адабиёт тарихчиси ўша давр ижтимоий-тарихий ҳодисаларини ўрганмоғи шарт, акс ҳолда у ўрганилаётган давр адабиётида кузатилган ҳодисалар моҳиятини ҳам, таҳлил қилинаётган асарнинг моҳиятини ҳам тўла англай олмайди.

Адабиётшунослик санъатнинг умумий қонуниятларини ўрганувчи эстетика фани билан ҳам мустаҳкам алоқададир. Сўз санъати сифатида бадиий адабиёт санъатнинг умумий қонуниятлари асосида яшаши, унинг бошқа санъат турлари билан алоқада эканлиги адабиётшуноздан эстетика фани ютуқларидан хабардор бўлишни тақозо қилади.

Адабиётшуносликнинг фалсафа фани билан алоқаси ҳақида гапирганда, аввало, йирик санъаткорларнинг ҳаммаси ҳам ўзига хос файласуф эканлиги, йирик бадиий асарларда муаллифнинг оламу одам ҳақидаги қарашлари тизими (бадиий концепция) — бадиий фалсафаси ифодаланишини эътиборда тутиш лозим. Дунёқарашни муайян фалсафий таълимот таъсирида шаклланган ижодкор асарларининг мазмун-моҳиятини

англаш учун адабиётшунос ўша фалсафа асосларидан хабардор бўлмоғи лозимдир. Айтайлик, ислом фалсафаси асосларини, тасаввуф фалсафасини билмасдан туриб мумтоз адабиёт тарихини ўрганиш, ундаги кўплаб асарларни талқин қилиш маҳолдир. Ёки, масалан, XX аср европа адабиёти намуналарини ўрганганда фрейдизм, экзистенциализм каби таълимотлардан хабардор бўлиш талаб қилинади.

Адабиётшунослик психология фани билан ҳам ўзаро алоқада бўлади. Бадиий асарда тасвирланган инсон руҳиятини англаш, бадиий ижод психологияси, бадиий асарни қабул қилиш жараёнининг руҳий механизмларини яхши тасаввур қилиш учун адабиётшуносга психология фанининг ютуқлари жуда катта ёрдам беради. Айни пайтда, бадиий адабиёт психология фанига илмий тадқиқотлар учун бой материал беради.

Юқоридагилардан кўринадики, адабиётшунослик бошқа фанлар билан узвий алоқада ривожланади. Чинакам адабиётшунос бўлиб етишиш, унинг ютуқларидан бохабар бўлиш ва ортда қолмаслик учун сиздан атрофлича кенг билим эгаси бўлишлик талаб этилади.

1.4 Адабиёт назарияси – тафаккур асоси.

Адабиётшуносликда назария адабиётни ёки уни ўрганиш методларини (гарчи улар назариянинг таркибий қисми бўлса-да, биз ушбу китобда, хусусан, 2,5 ва 6-бобларда бу ҳақда тўхталамиз) тасвирлаш эмас. Назария – тафаккур асоси ва бадиий ижод; унинг чегарасини аниқлаш жуда мураккаб. У асарлар ёзиш ва фикрлашнинг асосий қисми бўлиб, меъёрий жиҳатдан аниқлаш жуда мураккаб. XIX асрда пайдо бўлган янги қоришиқ жанр ҳақида файласуф Ричард Рорти шундай дейди: “Гёте ва Макколэу ҳамда Карлэул ва Эмерсон давридан бошлаб матннинг янги тури пайдо бўлди. Бу адабий асарларнинг қиёсий фазилатларига баҳо ҳам, зояларнинг тарихи, на ахлоқ фалсафаси, на ижтимоий башорат; буларнинг бари биргаликда янги жанр,”- деб айтади.

Бу кўп қатламли жанрни оддийгина “назария” деб номлаш қулай. Бу атамани доимий аниқ фикр юритишга йўналтирадиган ва унинг соҳасини ўзгартирадиган, гўёки соҳага алоқаси йўқдек кўринадиган илмий ишларда ҳам ишлатила бошланди. Мана назария нимани билдириши ҳақидаги оддий таъриф. Назарияга алоқадор илмий ишлар зояларнинг кенг соҳасига таъсир ўтказади.

Бу оддий изох, қониқарли таъриф бўла олмайди, аммо 1960 йилда бошланган жараёнга мос келадиганга ўхшайди: адабиётшунослар адабиётни ўрганишнинг доирасидан чиқадиган матнлар яратмоқдалар.

Уларнинг тил таҳлили, ёки тафаккури, тарихи матн ва маданият тушунчалари билан боғлиқ бўлган масалаларга янги ва ишончли муносабат пайдо қилади. Шу маънода назария бу адабиёт методларини ўрганиш йизиндисидир эмас, балки матнларнинг чексиз миқдори бўлиб, ой остидаги маконда нима бўлса, ҳаммасига: академик фалсафанинг тор доирадаги махсус муаммолари ва уларни англашнинг турли усулларидан тортиб, моддий оламнинг тасвирига бағишлангандир.

Назария жанр сифатида қуйидаги: антропология, санъат, тарих, киноматография, гендер муаммолари, тилишунослик, фалсафа, сиёсатушунослик, психологик таҳлил, илм-фан тадқиқотлари, ижтимоий ва интеллектуал тарих ҳамда жамиятушуносликни ўз ичига олади.

Ушбу соҳалар ўзларининг далиллари билан иш кўради. Лекин улар назария бўлади, чунки улар ҳақидаги қарашлар ва далиллар махсулдор ва бу фанларни ўрганмайдиганлар учун фойдалидир. “Назария”га айланган илмий тадқиқотлар шундай низомни ўзида ифодалайдики, уларни китобхон ўзининг фикрлашида, табиат ва маданият, руҳиятнинг намоён бўлиши, жамиятнинг инсон шахсий ҳаётига муносабати ва глобал тарихий кучларнинг индивидуал таърибаларга таъсирини ўрганишда қўллаши мумкин.³

1.5 Адабиётнинг уч хусусияти

“Адабиёт” тушунчасининг маъносини тўлалиги билан очиб бериш учун, аввало, адабиётнинг бир неча муҳим, энг кўзга ташланадиган ва ҳамма томонидан тан олинган хусусиятларини кўздан кечириш лозим. Бу хусусиятлар учта бўлиб, В. Г. Белинский томонидан “адабиёт” терминини талқин этиш муносабати билан, унинг “Адабиёт сўзининг умумий маъноси” номли мақоласида таърифланган.

Адабиётнинг биринчи хусусияти-адабиётнинг оммавийлиги.

В. Г. Белинский таърифича, “адабиёт” доимо оммавийликка суянади, ўз тасдиғини жамият фикридан олади», у “фақат билимдонларнинг... ёки мумтоз ҳаваскорларнинг кичик доираси эътиборидан эмас, балки бутун халқдан, энг камида — халқнинг маърифатли синфларининг эътиборидан мадад олади. Адабиёт бутун жамиятнинг мулкидир”². Бу мақолада Белинский “оммавийлик” терминини омма онгини инъикос эта билувчилик маъносида ишлатади.

Ҳақиқатан ҳам, адабиёт жамиятнинг ҳамма табаҳаларига мулжалланган бўлади ва одамларнинг ёши, жинси, касби, ижтимоий ҳаётда тутган ўрнига қарамасдан, ҳамма томонидан ўқилади, ҳар бир кишида қизиқиш туғдиради. Бугина эмас, бир халқда яратилган адабиёт асарлари бошқа халқларнинг ҳам барча вакиллари томонидан қизиқиб ўқилади, жаҳондаги одамларнинг ҳаммасида (уларнинг ирқий, миллий, диний, иқлимий фарқларидан қатъи назар) қизиқиш туғдира олади, ҳамма кишиларга фойда етказди, бутун инсониятнинг мулки бўлиб

³ Jonattan Culler. Literature theory: A very short introduction. OUK 2011 1- боб. 3-4 бетлар.

колади. Қадим юнон адабиёти «бутун инсониятнинг мулкидир». «..Ҳатто хиндларнинг санъати ва адабиёти ҳам, оламшумул-тарихий тараққиётнинг бир босқичи сифатида, оламшумул аҳамиятга эгадир».

Бир халқ адабиётининг бутун инсоният ва унинг тарихи учун аҳамияти қанчалик зўрбўлишини рус адабиёти мисолида ҳам кўриш мумкин. XIX ва XX аср рус классик адабиёти оламдаги ҳамма халқлар маданиятига жуда зўр ҳисса бўлиб кирди, жаҳон адабиётининг тараққиёт йўлларини кўп жижҳатдан тайинлаб берди. Бу жижҳатдап буюк рус ёзувчиси Лев Толстой ижоди жуда характерлидир.

Адабиёти тараққий топган ҳар бир халқнинг ютуқлари тезда бутун жаҳон миқёсига чиқади, ҳамма мамлакатлар ва халқлар томонидан энг кенг миқёсда қабул этилади. «Келинг, Алишер Навоийдек шоир бўлгани учун қувонайлик. Бизга шундай шоирни армуғон қилган ўзбек халқига катта раҳмат айтайлик,— деган академик И. И. Конрад.— Навоийни фақат ўрганмасдан, тадқиқ этмасдан, ўқиб ҳам юрайлик. Фақат ўқибгина қолмасдан, унинг ҳақида ўйлаб ҳам юрайлик».

Адабиётнинг бутун инсоният маданияти билан чамбарчас боғланиб кетгани унинг бу қадар кенг омавийлигини таъмин этувчи сабаблардан биридир. «Алишер Навоийнинг азамат сиймоси жаҳон адабиётидан ажраб қолган эмас,— деб ёзган эди машҳур рус олими В. М. Жирмунский,— ўзбек адабиётининг буюк асос солувчисининг ижоди ўзининг ғарбий ҳамфикрлари — Ренессанснинг шоирлари ва мутафаккирларининг ғоялари билан бевосита ҳамохангдир».

Ҳар бир халқнинг вакиллари томонидан яратилган асарларнинг бутун инсоният томонидан қабул этилишида адабиётнинг ана шу хусусияти — оммавийликда яна ҳам яққол кўрилади. Ўзбекистон тарихи, географияси ва ундаги табиий бойликлардан ёки унда фаннинг тараққиётдан маълумот берувчи асарлар бутун жаҳон ўқувчиларининг маълум қисминигина қизиқтириши мумкин. Аммо Навоий, А. Қодирий ва Ойбек яратган бадиий адабиёт намуналари турли географик минтақада яшовчи ўқувчиларда қизиқиш туғдира олади. Шунинг учун ҳам ўзбек адабиёти асарларининг ер юзидаги жуда кўп тилларга таржима этилгани бежиз эмас.

Адабиётнинг оммавийлиги ана шундай чексиздир.

Адабиётнинг иккинчи хусусияти — унинг маълум шахслар, талант эгалари томонидан яратилишидир.

Бу жиҳатдан ёзма адабиёт халқнинг оғзаки ижодидан фарқилади. Оғзаки ижодга мансуб асарларнинг яратувчиси номаълум. Аслида улар халқнинг коллектив равишдаги ижодий маҳсулидир. Адабиётда эса ҳар бир асарни маълум шахслар яратади. Ҳатто адабий ижоднинг энг ушоқ шакли афоризм (ҳикматли сўзлар)ни ҳам ким яратгани аниқ. (Масалан, Навоий афоризмларини биламиз.) Ваҳоланки, халқ ижодида бу ижодий шакл «мақол», «матал» ёки бўлмаса «оталар сўзи» номи билан юритилган, унинг яратувчиси номаълум, тўғрироғи бутун халқдир. Белинский таърифича, адабиётни яратувчилар «халқ эмас, балки айрим шахслар бўлиб, улар ўзлариининг ақлий фаолиятлари билан халқ руҳининг турли томонларини акс

эттирадилар». Яратувчининг а;амма хусусиятлари адабиёт асарларида ўз изини қолдиради. «Адабиётда шахсўзнинг бутун ҳуқуқига эга бўлади ва адабий даврлар доимо шахсларнинг номлари орқали намоён қилинади». Ҳақиқатан ҳам, ўзбек классик адабнётининг шаклланиши Лутфий, Навоий, Бобир, Огаҳий, Муҳимий каби улкан ёзувчиларнинг номлари билан боғлиқдир. Қозоқ адабиёти деганимизда, даставвал Абай ва Авезов, озарбайжон адабиёти деганимизда — Фузулий, Воҳиф, Собир, С. Вурғун, рус адабиёти деганимизда — Пушкин, Лермонтов, Достоевский, Л. Толстой ва М. Горький, тожик адабиёти деганимизда — Рудакий, Фирдавсий, Жомий, Саъдий, С. Айний каби конкрет шахслар кўз олдимизга келади ва ҳоказо.

Адабиётнинг учинчи хусусияти — бадиийликдир, яъни ҳаётнинг

унда образлар орқали инъикос этишидир. «Адабиёт тўғрисида гапирар эканмиз,— дейди В. Г. Белинский,— биз даставвал гўзал адабиётни — поэтлик, бадиий асарлар доирасини кўзда тутамиз». Бу хусусияти жиҳатидан адабиёт фандан фарқчилади ва санъатга (рассомлик, мўзика ва шунга ухшашларга) яқинлашади.

Шундай қилиб, оммавийлик, яратувчи шахснинг аниқлиги ва бадиийлик «адабиёт»

термин билан аталувчи маданий ҳодисанинг муҳим хусусиятларидандир.

Адабиётнинг Белинский томонидан белгиланган ана шу жуда муҳим уч хусусияти адабиёт ҳақидаги фаннинг бўлишини зарур қилиб қуяди ва бу фаннинг йуналишини ҳам тайин этади. Адабиётшунослик ва шу фаннинг бир қисми бўлган адабиёт назарияси, асосан уч проблема доирасини урганайди: адабиётнинг ижтимоий аҳамияти, адабиётни яратишда ижодкор шахснинг роли (талант, Садий маҳорат, адабий ижод шакллариининг хусусиятлариини эгаллаш ва ҳоказо) ва бадиийликнинг ўзи нимадан иборат эканлиги (бадиий адабиётнинг спецификасини) аниқлайди. Булар адабиётшунослик ва адабиёт назариясининг бош вазифаларидир.

Бу проблемаларни ёритишда адабиётшунослик, даставвал, бадиий адабиётда намуна бўларлик асарлар яратган ёзувчиларнинг ижодига суянади. Бундай ёзувчилар «классиклар» деб аталадилар. «Классика» сўзи лотинча бўлиб, намунавий, урнат бўладиган демакдир. Адабиётнинг классик асарларида адабий ижоднинг қонунлари алоҳида бир аниқлик ва ёрқинлик билан намоён бўлади. Адабиётшунослик ва адабиёт назариясининг вазифаси — анашу хусусиятларини аниқлашдир. Бундай қонунларнинг мавжудлиги ва уларни ўрганиш зарурлиги аллақачон фан томонидан аниқланган ва адабиётни яратувчилар томонидан тан олинган ҳодисадир. Масалап, А. П. Чехов 1883 йилнинг 3 ноябрида ёзувчи А. С. Суворовга ёзган хатида бундай деган эди: «Хамма асарларда санъаткорлар⁴ томонидан яратилган энг яхши асарларни бир ерга йиғиш ва илмий методдан фойдаланиб туриб, бу асарларни бир-бирларига ўхшаш қилган ва бу асарларни қимматга эга қиладиган умумийликни тутиб олиш мумкин. Умрбоқий ҳисобланадиган

асарларга умумий хусусиятлари жуда кўп, агар уларнинг ҳар биридан ана шу умумийликни олиб ташланса, асар қимматини ва жозибасини йўқотади. Демак, бу умумийлик зарурийдир». Адабиёт назарияси классик асарлардаги ана шу зарурий умумийликни, яъни уларнинг ғоявий-бадиий қимматини тайин этувчи аломатларини ва хусусиятларини ўрганади.

Мавзу бўйича назорат саволлари ва топшириқлар.

1. “Адабиёт” терминининг мазмуни қандай?
2. Бадиий адабиётнинг кишилик жамиятидаги ўрни ва роли қандай?
3. Адабиётшунослик фанининг объекти нима?
4. Адабиётнинг муҳим хусусияти нимада?
5. Адабиётшуносликнинг асосий таркибий қисмлари орасидаги ўзаро боғлиқлик, узвий алоқани тушунтириб беринг.
6. “Матншунослик фаолияти адабиётшунослик, тилшунослик ва тарих фанлари кесишган нуқтада кечади” деган фикрни қандай тушунаси?

Асосий адабиётлар:

1. Jonattan Culler. Literature theory: A very short introduction. OUK 2011
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари.-Т.: “Ўзбекистон” 2002.
3. Умуров Х. Адабиётшунослик назарияси.-Т.: “Ўқитувчи”, 2004.
4. Улуғов А. Адабиётшуносликка кириш . “Университет”. 2005

Қўшимча адабиётлар:

1. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. -Т.: “Янги аср авлоди”, 2004
2. Султонов И. Адабиёт назарияси.-Т.: “Ўқитувчи”, 2005.
3. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. - Т.: “Зарқалам”, 2006.
4. Қуронон Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-танқидий тафаккури тарихи очерклари. – Тошкент: “Фан”, 2008.
5. Қуронон Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: “Akademnashr”, 2010.
- Хализев В. Е. Теория литературы. Учебник.-М.: “Высшая школа”, 1999

2-МАВЗУ: АДАБИЁТ, САНЪАТ ВА МАДАНИЯТНИНГ СИНКРЕТИК ШАКЛИ

РЕЖА:

1. Санъат тушунчаси.
2. Амалий ва бадий санъатлар. Адабиёт эстетик объект сифатида.
3. Бадий адабиётнинг бошқа санъат турлари билан алоқаси.
4. Бадий образ санъатнинг бош хусусияти.
5. Адабиёт ва маданиятшунослик ўртасидаги боғлиқлик.

Таянч тушунчалар: санъат, амалий санъат, фойдалилик, моддий эҳтиёж, бадий санъат, маданиятшунослик, маънавий-руҳий эҳтиёж, эстетик фаолият, синтезлашув.

Маъруза матни:

2.1 Санъат тушунчаси.

Ўз вақтида Абдурауф Фитрат: "Санъат луғатда ҳунар демакдирким, бир нарсани яхши ишлаб чиқаришдан иборатдир"- деб ёзган эди. Бир қарашда Фитрат "санъат" сўзининг маъносини, санъатнинг моҳиятини жўнлаштираётгандек кўриниши мумкин. Бироқ эътибор қилинса, олим "яхши" сўзига айрича урғу бераётгани, унга жуда катта маъно юклаётгани англашилади. Хўш, кўчирмадаги "яхши" сўзига қандай маънолар юкланган? Дарҳақиқат, тилимизда ишлатилувчи "санъат" сўзининг маъно қирралари анча кенг. Масалан, "рассомлик санъати", "кулоллик санъатини эгалламоқ", "юксак санъат билан ишланган" каби бирикмаларнинг ҳар бирида "санъат" сўзи турли маъно қирраларини ифодалайди. Шунга қарамай, уларда "санъат" сўзи ифодаляётган маъно қирраларини бирлаштирувчи умумий нуқталар мавжудки, бу мазкур сўзнинг ҳар учала ҳолда ҳам "гўзаллик", "маҳорат", "дид" тушунчалари билан боғлиқлигидир.

"Санъат" сўзи жонли тилимизда нечоғли кенг маънода қўлланмасин, табиийки, бизни унинг луғавий маъноси эмас, истилоҳий маъноси қизиқтиради. Истилоҳий маънода санъат деганда инсоннинг гўзаллик қонуниятлари асосида борлиқни бадий ўзлаштириш(ва ўзгартириш)га қаратилган яратувчилик фаолияти ҳамда унинг натижаси ўлароқ вужудга келган нарсалар жами тушунилади. Демак, бу маънода тушунилса, гўзаллик қонунлари асосида маҳорат ва дид билан яратилган нарсаларнинг ҳаммаси санъатга алоқадордир. Шу боис ҳам биз "амалий санъат" ва "бадий(нафис) санъат" турларини ажратамиз.

2.2 Амалий ва бадий санъатлар. Адабиёт эстетик объект сифатида. Амалий санъат турлари.

Амалий санъат турларига кулолчилик, наққошлик, каштачилик, зардўзлик, модельерлик каби катор соҳаларни киритамиз.

Бадиий санъат турлари.

Бадиий санъат турларига рассомлик, мусиқа, ҳайкалтарошлик, кино, театр кабиларни мансуб этамиз. Модомики биз кенг маънодаги "санъат" ичида амалий ва бадиий санъат турларини ажратар эканмиз, уларнинг умумлаштирувчи ва фарқли жиҳатлари бўлиши лозим. Бу ўринда умумлаштирувчи жиҳат шуки, ҳар иккиси ҳам гўзаллик қонунлари асосида дид ва маҳорат билан яратилади. Фарқли жиҳатларига келсак, улардан энг муҳими шуки, амалий санъат маҳсулоти инсоннинг моддий эҳтиёжларини

қондиришга хизмат қилса, бадиий санъат намуналари инсоннинг маънавий-руҳий эҳтиёжларини қондиришга қаратилгандир. Демак, амалий санъат маҳсулоти инсоннинг кундалик турмушда фойдаланишини кўзда тутди, айна пайтда унга завқ беради. Масалан, кулол ишлаган пиёла қанчалик нафис ва гўзал бўлмасин, биз унда чой (умуман, ичимлик) ичамиз. Моҳият эътибори билан нафис ишланган пиёла ҳам, жўн пиёла ҳам амалий фойдалилиги жиҳатидан тенг. Бироқ нафис ишланган пиёла кишининг чой ичишига восита бўлишидан ташқари унга завқ ҳам беради, кайфиятини кўтаради. Шундай бўлса-да, завқ бағишлашлик пиёланинг иккиламчи функцияси.

Демак, амалий санъат маҳсулотининг қиммати биринчи навбатда фойдалилиги билан белгиланади. Энди қиёс учун, масалан, қадим юнон ҳайкалтароши яратган бирор бир ҳайкални олайлик. Ҳайкални яратар экан юнон ундан амалда фойдаланишни кўзда тутган эмас. Айтайлик, у ўзи топинган маъбудлардан бирининг ҳайкалини яратди. Ҳайкалтарош ўша маъбудни аввало ўзининг тасавурида яратди, ижодий фантазия қуввати билан тасаввур қила олгани образда — қотириб қўйилган лаҳзада маъбудининг гўзаллиги, қудрати, меҳрию-қаҳрини кўра олди, ундан завқланди, ҳайратланди, унга топинди ва айна шу ҳолатни тошда йўниб муҳрлади. Ҳайкални кўрар экан томошабин ўша завқни, ҳайратни ўзига юқтиради, ҳайкалдан бошқа мақсадда фойдаланишни ўйламайди ҳам. Кўрамизки, ҳайкал бошқа бир одамнинг завқию ҳайратини бошқа одамга кўчирди, унинг руҳиятига озик берди.

Юқоридагидан кўринадики, пиёла ҳам, ҳайкал ҳам гўзаллик қонунлари асосида дид ва маҳорат билан яратилган. Яъни, амалий санъат

хам, нафис санъат ҳам эстетик фаолият маҳсули. Инсоннинг гўзаллик конунлари асосида борликни ўзлаштириш ва ўзгартиришга қаратилган фаолияти эстетик фаолият деб юритилади.

Адабиёт эстетик объект сифатида

Адабиётнинг ўзига хос белгилари ҳалигача муҳокама қилинади. Лингвистиканинг қўшимча даражалари, гандан амалий контекстнинг ажратилиши, дунёга бадиий боғлиқлик – ҳаммаси “Тилнинг эстетик вазифаси” номли умумий сарлавҳа остида келиши мумкин. Эстетика санъат назариясининг тарихий номи бўлиб, гўзаллик санъатнинг объектив хусусиятими, ёки томошабинларнинг субъектив жавобими, гўзалликнинг ҳақиқат ва яхшиликка боғлиқлиги деган муҳокамаларга сабаб бўлган.

Замонавий гарбий эстетиканинг асосий назариячиси бўлган Иммануэл Кант учун эстетика бу - моддий-маънавий дунё, кучлар дунёси ва гоаялар дунёси ўртасидаги фарқни қисқартиришга уринишдир. Эстетик буюмлар, жумладан, расмлар ёки адабиёт асарлари сезиладиган шакл (ранглар, товушлар) ва маънавий таркиб (гоаялар)нинг бирлашмаси билан моддийлик ва маънавийликни бирга олиб боришнинг эҳтимоллигини намойиш қилади. Адабий асар эстетик буюм, чунки у китобхонларни шакл ва маъно ўртасидаги ўзаро боғлиқликни этиборга олишга ундайди.

Кант ва бошқа назариячилар учун эстетик буюмларда “мақсадсиз мақсадлилик” бор. Уларнинг қурилишида мақсадлилик бор: эстетика буюмларнинг қисмлари биргаликда баъзи мақсад сари бирга ишлаш учун яратилган. Лекин мақсаднинг ўзи санъат асаридир.

Яхши ҳикоя китобхонлар, ёки тингловчиларга таъсир қилади. У кулдириши, ўргатиши, ёмон ишга ундаши мумкин. Лекин сиз яхши ҳикояларни бу нарсалардан бирортасини қилмасдан туриб аниқлай олмайсиз.

Назариячилар асарлар бошқа асарлардан яратилади деб баҳслашишади. Бу фикр баъзида “матнлараро” номи билан келади. Асар алоқаси орқали бошқа матнлар ўртасида, ёки орасида мавжуд бўлади. Бирор нарсани адабиёт сифатида ўқиш бу бошқа нутқнинг маъносига алоқаси бор логикстик ҳодисаларни муҳокама қилишдир. Шекспирнинг “Менинг хушторимнинг кўзлари қуёшга ўхшашидан бошқа ҳеч нарса эмас” номли сонетида метафоралар севги шеърлари анъанасида қўлланган ва уларни аёлни мақташ йўлида “у юрганда ерга қадам босади” дея инкор этади. Шеърда анъанага мос бўлган маъно бор.

Шеърни адабиёт сифатида ўқиш бу уни бошқа шеърларга боғлаш, ҳис-туйғу ҳосил қилиш йўлларини бошқа шеърлар билан таққослашдир. Улар шеърини тасаввур ва шеърини талқин ҳаракатларида тугилади. Бу ерда биз яқин назарияларда муҳим бўлган бошқа тасаввурга дуч келамиз. Бу адабиётнинг ўз-ўзини акс эттиришидир. Романлар баъзи даражаларда романлар, тажрибаларга

шакл ва маъно бериш ва акс эттиришнинг муаммолари ва эҳтимолликлари ҳақидадир. “Бовари хоним” асари Эмма Боварининг ҳақиқий ҳаёти ва ўқиган ишқий романлари ўртасидаги алоқани тадқиқ қилади.

Адабиёт ёзувчилар ривожлантириш ёки янгилашга уринадиган амалиётдир ва шунинг учун у доимо адабиёт ўзидаги маҳсулдир.

Хусусиятлар натижаларга қарши. Бешта ҳолатнинг ҳар бирида биз мен юқорида эслатиб ўтган тузулишга дуч келамиз.

Тушунтириш нуқтаи назари дунё бўйича энг кўп қўлланиладиган атамалардан бири ҳисобланади. Адабиётнинг сифатлари холисона хусусият ёки тилни шакллантириш йўллариининг натижалари орқали қисқартирилмайди. Бу бўлимнинг биринчи қисмида баъзи бир кичик тажрибалардан аниқланган сабабнинг калити бор. Биз қабул қилган асосларимизни тил рад этади. “Биз кўнгироқ атрофида айландик” мисрасини тақдир ясовчи ёки кучли аралаштириш шеърга айлантириш жуда ҳам қийин. Ҳар доим биз ниманидир адабиёт сифатида қабул қилмоқчи бўлсак, тил намуналари буни рад этади; биз бунинг устида ишлашимиз керак. Ниҳоят, адабийлик адабиётда тил материали ва ўқувчи ўртасидаги адабиёт нима деган хулоса ўртасидаги зиддиятида бўлиши мумкин. Лекин айтганимдек, биз ўрганган 5 та сабабларга кўра буларнинг ҳар бири ўзларининг сифат белгиси эканлигини, ва булар адабиётда жудаям муҳим бурилиш касб этишини билдирган, чунки булар тил ўрганишнинг бошқа соҳаларида ҳам учраб туради.⁴

Эстетик фаолият инсон ҳаётининг барча нуқталарида ўзини намоён қилади: кундалик турмушда, меҳнатда, истироҳатда ва ҳ. Айтайлик, ҳовлисига гулу райхон ўтқазаетган аёл, ўзига оро бераётган қиз, дарахтларга шакл бераётган боғбон, табиат манзарасидан завқланаётган сайёҳ, ўша манзарани чизаетган рассом ... — буларнинг барида эстетик фаолият унсурлари у ёки бу даражада мавжуд. Бироқ улар бир-биридан фарқланади. Айтайлик, агар пиёла гўзаллик қонунлари асосида кечган меҳнат фаолияти маҳсули бўлса, ҳайкал гўзаллик қонунлари асосида кечган ижодий-руҳий фаолият маҳсули. Англашиладики, эстетик фаолият тушунчаси бадиий ижод, бадиийлик тушунчаларидан кенг экан, зеро, бадиий ижод эстетик фаолиятнинг бир кўриниши сифатида мавжуддир. Биз мутахассис сифатида кўпроқ тор маънодаги "санъат" тушунчаси билан иш кўрамиз.

Тор маънода қўлланилган "санъат" сўзи бадиий санъатларни кўзда туттади. Бадиий санъатлар деганда биз мусиқа, рақс, рассомлик, ҳайкалтарошлик, бадиий адабиёт, театр, кино каби санъат турларини тушунамиз. Модомики санъатни турларга ажратар эканмиз, бу турларни умумлаштирувчи ва фарқловчи жиҳатлар бўлиши лозим. Саналган санъат турларини умумлаштирувчи жиҳат образлилик, яъни, уларнинг бари бадиий образ воситасида фикрлайди. Фарқловчи жиҳатларга келсак, бу нарса,

⁴ Jonattan Culler. Literature theory: A very short introduction. OUK 2011 2- боб. 20-22 бетлар.

биринчи навбатда, образни яратиш материалида кўринади: мусиқа оҳанглар, рассомлик ранглар, рақс пластик ҳаракатлар, ҳайкалтарошлик қотган пластика воситасида образ яратади.

Бадиий адабиёт сўз воситасида образ яратади ва шу боис ҳам сўз санъати деб юритилади. Сўз универсал билиш воситаси бўлганидек, универсал ифода воситаси ҳамдир: ҳар қандай фикрий фаолият ва ҳиснинг ифодаси сўз воситасида амалга ошади, амалга оша олади. Сўз билан иш кўргани учун ҳам бадиий адабиёт бошқа санъат турлари орасида тасвир ва ифода имкониятларининг кенглиги билан алоҳида ўрин ва мавқе касб этади. Биз кўпинча "рангтасвир тили", "кино тили" каби тушунчаларга дуч келамиз. Негаки, бошқа санъат турларининг тили бадиий адабиёт тилига ўгирилиши мумкин, боз устига, биз бошқа санъат турларига мансуб асарларни-да сўз воситасида аклий ва ҳиссий мушоҳада қиламиз, "сингирамиз". Санъат турларининг ичида ифодавий ва тасвирий санъат турларини фарқланади. Бир хил санъат турлари тасвирласа, бошқалари ифодалайди. Айтайлик, мусиқа - ифода санъати, композитор оҳанглар орқали кечинмаларини ифодалайди ва шу оҳанглар руҳиятимизда муайян бир кайфият ҳосил қилади. Мусиқани тингларкан, ўша кайфият асосида ҳар бир тингловчи ўзига хос бир манзарани, ҳолатни кўз олдига келтиради. Яъни, композитор муайян образ таъсирида туғилган кечинмаларни ифодалади — образнинг ўзини тасвирламади, тингловчи эса кечинмалар асосида ўша образни ўзи тасаввур этади. Рассомлик билан ҳайкалтарошлик тасвирий санъат турлари саналадики, бунда ўзгачароқ ҳолга дуч келамиз. Бу жараёни тубандагича тасаввур қилишимиз мумкин: бирор манзара, ҳолат мусаввир қалбини жумбушга келтирди, кўнглида муайян кечинмалар бухронини кўзгади — мусаввир ўзини ҳайратга солган, завқлантирган, кўнглида кечинмалар кўзгаган ўша манзарани рангтасвирда муҳрлайди — рангтасвир бизда-да ўша ёки ўшанга яқин ҳис-туйғуларни уйғотади, кайфиятни ҳосил қилади. Бадиий адабиётга шу жиҳатдан назар солсак, унинг қоришиқ ҳодиса сифатида намоён бўлиши кўринади: дейлик, эпик асарларни олсак, уларда тасвирийлик хусусияти устунлигини, лирик асарларда эса ифодавийлик етакчилик қилишини кузатамиз.

Санъат турлари орасидаги фарқ яна уларнинг реципиент (ўқувчи, тингловчи, томошабин) томонидан қабул қилинишидаги ўзига хосликда ҳам кўринади. Масалан, рассом чизган пейзажни қабул қилиш жараёни билан эпик асардаги сўз билан тасвирланган пейзажни қабул қилишдаги фарқни олайлик. Рангтасвир асарини яхлит ҳолда кўрамиз: яъни, уни аввалига бутунича кўрамиз, кейин бутундан қисмга (деталларга қараб) борамиз. Бадиий адабиётдаги пейзажни қабул қилишда эса, аксинча, қисмдан бутунга қараб борилади: аввалига деталлар билан тартиби билан танишамизда, охирида кўз олдимизда яхлит манзара ҳосил бўлади. Айрим санъат турларига мансуб асарларини реципиент бевосита қабул қилса, бошқаларнинг қабул қилиниши учун ўртада воситачи — ижрочининг бўлиши талаб этилади. Масалан, мусиқа асарини олайлик. Мусиқа асарининг яратувчиси (композитор), асарнинг ўзи(ноталар билан ифодаланган матн), ижрочиси ва

эшитувчи бор. Кўриниб турибдики, композитор тингловчи билан бевосита мулоқотга кириша олмайди, зеро, ижро этилаётган куйда қисман ижрочининг-да талқини кўшилган. Бу жиҳатдан бадиий адабиётнинг устунлиги шундаки, ўқувчи бадиий информацияни бевосита(асарнинг ўзи орқали) қабул қилади, ўқувчининг руҳий фаоллиги юқори даражада бўлади. Турли санъат турларига мансуб асарларнинг яратилиши жараёни билан боғлиқ фарқларга ҳам тўхталиш лозим. Масалан, бадиий адабиёт ёзувчининг индивидуал ижодий фаолияти маҳсули бўлса, кино коллектив ижод маҳсули сифатида яралади. Кино асарининг яратилишида сценарий муаллифи, сахналаштирувчи рассом, композитор, актёр кабиларнинг ижодий меҳнати борки, уларнинг бари бир фокусга — режиссёр нигоҳига жамланади. Мавжуд санъат турлари орасида бадиий адабиёт етакчилик мавқеида туради. Бу хил мавқенинг асоси шуки, бадиий адабиёт универсал билиш ва ифода воситаси бўлмиш сўз билан иш кўради. Биз юқорида бадиий адабиёт "тили"га барча санъат турлари "тили"ни ўгириш мумкин, дедик. Бироқ, агар бу фикрни мутлақлаштирилган ҳолда тушунадиган бўлсак, унда бошқа санъат турларининг пайдо бўлиши асоссиз, кераксиз бўлур эди. Ҳолбуки, рангтасвир даражасидаги тасвирийликка, мусиқа даражасидаги ифодавийликка адабиётнинг эришмоғи душвордир. Шунга қарамай, бадиий тафаккур сўз асосига қурилгани сабабидан ҳам бадиий адабиёт белгиловчи санъат тури саналади: бошқа санъат турлари яратувчи образлар сўз санъатида яратилган образлар контекстида қабул қилинади. Кейинги йилларда "кўриш"га асосланган бадиий информациянинг ўрни кучайса ҳам, сўз ўзининг етакчи мавқеини сақлаб қолди ва шу боис ҳам бадиий адабиёт ҳамон санъатнинг белгиловчи тури бўлиб турибди.

2.3 Бадиий адабиётнинг бошқа санъат турлари билан алоқаси.

Бадиий адабиёт санъатнинг бошқа турлари ривожига кучли таъсир кўрсатганидек, бошқа санъат турлари ҳам бадиий адабиёт тараққиётига кучли таъсир кўрсатади. Яъни, адабиёт бошқа санъат турлари билан алоқада яшайди ва ривожланади. **Масалан, ўзбек миллий театрининг**

ривожланиши ўзбек бадиий прозасининг тасвир ва ифода имкониятларини кенгайтиргани, насрий асарлар структурасини ўзгартиргани шубҳасиздир. Замонавий насрий асарларда "сахнавийлик"нинг кучайгани, диалогларнинг тобора кенг ўрин олиб бориши ҳамда тасвирда "объективлик"ка интилишнинг ортгани театр санъатининг ривожига билан боғлиқдир. Зеро, театр санъати миллий

носирларимиз "диалог" воситасида бадиий тафаккурни бойитди: қаҳрамонлар руҳиятини очиш, ҳаётининг руҳий асосларини кўрсатиш каби янги бадиий имкониятларни ўзлаштирдилар. Иккинчи томондан, ўқувчилар шу хил насрий асарларни қабул қилишга тайёрландилар, эпик

насрий асар воқеаларини "четдан" кузатиш(худди сахна асарини томоша қилаётгандек) орқали эстетик завқ олиш, асар мазмун-моҳиятини тушуниш кўникмаларини ҳосил қилдилар. Бошқа бир мисол тариқасида мусиқани олайлик.

Миллий турмуш тарзининг, ҳаёт ритмининг ўзгариши баробари **миллий мусиқамиз ритмида** ҳам ўзгаришлар содир бўлдики, бу ўзгаришлар шеърятда ҳам кузатилади. Миллий рангтасвир санъатининг, хусусан, ундаги портрет ва пейзаж жанрларининг ривож ва миллий насримиздаги пейзаж, портрет тасвиридаги ўзгаришлар, шунингдек,

пейзаж шеърлар ҳақида ҳам юқоридагича фикрларни айтиш мумкин бўлади. Булардан кўринадики, бадиий адабиётнинг тасвир ва ифода имкониятларининг кенгайиши ва такомилида унинг бошқа санъат турлари билан алоқаси муҳим аҳамият касб этади. Шу боис ҳам ҳозирги адабиётда нафақат адабий турлар орасидаги синтезлашув, балки бошқа санъат турлари билан синтезлашув ҳолларини ҳам кузатиш мумкин. Мисол тариқасида Х.Давроннинг тубандаги шеърини олайлик:

*Рўмол ўраб кўчага чиқди,
рўмолини ечди кўчада
ва сочлари бирдан шовуллаб
оқиб кетди елкаларидан.
Жуда гўзал аёл эди у
қаландардек эргашди ҳилол.*

Бу шеър ўқувчисининг кўз олдида тасвир бирма-бир, худди кино кадрларидек намоён бўлади. Яъни, шеърнинг қабул қилинишида кино асарини қабул қилишга яқинлик, демакки, унинг ифода йўсинида кино "тили"га яқинлик бор. Демак, бадиий адабиётга қотиб қолган ҳодиса сифатида ҳам, мутлақо мустақил ҳодиса сифатида ҳам қарамаслик керак. Шундагина бугунги адабиётдаги ўзгаришларни ҳис қилиш ва уларни "ҳазм" қила олиш мумкин бўлади. Акс ҳолда мутахассис сифатида ҳам, китобхон сифатида ҳам чекланиб қолиш, адабий ҳодисаларни ўтмиш "тоши" билангина ўлчайдиган бўлиб қолишимиз мумкин.

2.4 Бадиий образ санъатнинг бош хусусияти.

Санъат воқеликни бадиий образ (қиёфа) ёрдамида акс эттиради. Санъат ва бадиий образ тушунчалари бир-бирини тўлдиради, бойитади, изоҳлайди. Санъат бадиий образ воситасида тўла намоён бўлади. Бадиий образ санъатнинг муҳим «катакчаси»ки, унингсиз санъат амал қилмайди, бадиий образ санъатнинг бош хусусиятини белгилайди. Шу боис бадиий

образ санъат табиатини очиб беришда асосий босқичдир.

Санъат сири кўп жиҳатлардан бадиий образ сири билан чамбарчас боғлиқдир. Қадимги даврлардан бошлаб бадиий образ сирини англашга интилиб келинмоқда. Образ тушунчаси билиш назариясининг таркибий қисмидир. «Образ» деб инсон онгида нарса ва ҳодисаларнинг акс этиши тушунилади. Инсон ўзининг сезгиси, идроки, тасаввури, тушунчаси ва шу кабилар орқали ташқи дунёни образ шаклида англайди. Бадиий образ манбаи «жонли ҳаётдир». Бадиий қиёфа воқеликни қайта англаш бўлиб, эстетик тушунчалар сирасига киради. Бадиий образ хусусиятларини инсон билиши жараёни умумий қонуниятларидан ажратиб мушоҳада этиши мумкин эмас. Бадиий қиёфа билишнинг бир туридир. Билиш қонуниятлари санъатда ўзига хос кўринишларда намоён бўлади, бадиий қиёфа эса жонли мушоҳада ва мавҳум тафаккур белгиларига эга бўлса-да, уни ҳам, буни ҳам англамайди.

Бадиий образ – ҳаёт каби мураккаб, сермазмун. Санъатда ҳаётнинг ҳамма мураккабликлари, қирралари, муносабатлар мажмуи бадиий образда умумлаштирилади, унда ташқи (объектив) ва ички (субъектив) томонлар мавжуддир. Санъаткорнинг ҳис-туйғулари, кечинмалари, режалари манбаи бўлган воқеа-ҳодисалар, турли вазиятлар, тўқнашувлар бадиий образнинг ташқи (объектив) томонидир. Бадиий қиёфа ташқи дунёни инсон эҳтиёжларига мутаносибликда акс эттиради, яъни ҳаётни эстетик қадрият сифатида ифодалайди. Бадиий образнинг ички (субъектив) томони санъаткорнинг ҳис- туйғулари, мўлжаллари, баҳолашлари, кечинмалари, ўй-хаёллари, орзу- умидларидир. Ташқи дунё таассуротларидан санъаткор-ижодкор онгида ҳосил бўлган буларнинг барчаси санъаткорнинг ички дунёсини ташкил этиб, у яратган бадиий образларда ўз ифодасини топади.

Санъатда якка шахс туйғуси санъаткор – ижодкор фаолиятига хос тарзда у яратаётган бадиий қиёфалар мазмунига сингиб кетади. Санъаткор кечинмалари билан тўйинтирилган бадиий образга ҳеч нарса тенг келмайди. Шу боис санъаткорлар бош қаҳрамонларини «мен – ўзим» деб таърифлайдилар. Бадиий ижод ҳамма вақт яккаш кечинмалар, ҳис-туйғулар билан суғорилган бўлади. Санъатда «шахсийлик» бадиий образ яратилишининг зарур шартидир. Масалан, санъатнинг янги тури бўлган бадиий сураткашликни олиб кўрайлик, қандай ҳолатда сурат (фото) бадиий даражага кўтарилади? Бунда техник акс билан санъат асарини қандай ажрата олиш мумкин? Суратни яратаётган одамнинг акс эттираётган объектга бўлган шахсий муносабати махсус масофа, услуби, мавзу назарияси, нур-соя мутаносиблиги орқали ифода этилсагина ўша сурат санъат асари бўла олади.

Эстетика назариясида бадиий образ яратишнинг ички (субъектив) томони «санъаткор ижодий яккахонлиги ёки яккашлиги» (индивидуаллиги) деган тушунча билан изоҳланади. Ижодда яккахонлик (яккашлик) мураккаб ва кўп қиррали бўлиб, у воқеа- ҳодисаларни танлашда, уни баҳолашда, аниқ бўлак ва қисмларини ажратишда тур ва услуб майлида, биринчи навбатда, санъаткорнинг воқелик ҳақидаги тасаввурларида намоён бўлади. Ижод усули, ранго - ранглик хусусияти, мавзу танлаши каби қолган барча томонлари санъаткор дунёқарашини ифодалашга бўйсундирилган бўлади.

Бадийй образ ички ва ташки томонларининг боғлиқлиги сахна санъатида ўзига хос кўринишларда намоён бўлади. Ижодкор яккашлиги бу ерда алоҳида образлар талқинида, асарнинг услуб тизимида ва ҳатто санъат тури ечимларида ўзига хос ифодаланади. Масалан, фалсафа фанлари доктори, профессор Эркин Умаров “Эстетика” китобида тўғри таъкидлаб ўтганидек, ўзбек сахна санъатининг атоқли намоёндаларидан бўлмиш Маннон Уйғур, Етим Бобожон, Тошхўжа Хўжаев, Олим Хўжаев, Раззоқ Ҳамроев, Ҳамза Умаров, Баҳодир Йўлдошев каби ижодкорлар сахналаштирган «Алишер Навоий», «Жалолоддин Мангуберди», «Отелло», «Гамлет», «Қирол Лир», «Мирзо Улуғбек», «Тошболта ошиқ» асарларида муаллифлар услуби ва жанрини сақлаш билан бирга барча сахналаштирувчи режиссёрлар ҳар бирининг иродаси, услуб ва тур майли, санъаткор шахси хусусиятлари акс эттирилган.

Сахна асарларида бадийй образ актёр ижроси орқали намоён бўлади, актёр яратган образ драматургни илҳомлантирган ҳаётий ҳодиса ифодаси бўлиши билан бирга актёр ижодий меваси ҳамдир.

2.5 Адабиёт ва маданиятшунослик ўртасидаги боғлиқлик.

Жонатан Каллер адабиёт ва маданиятшунослик ҳамда улар ўртасидаги боғлиқлик ҳақида қуйидагича фикр юритади:

Француз профессорларининг тамаки Америкаликларнинг ҳаёлларига ўрнашиб олган семизлик ҳақида китоблар ёзишлари; Шекспир издошларининг икки жинсликни таҳлил қилишлари; Реализм мутахассисларининг сериал қотиллари устида ишлари. Ўзи нима рўй бермоқда? Бу ерда содир бўлаётган ҳодиса “маданиятшунослик” бўлиб, 1990-йилларнинг гуманитар фанларидаги асосий фаолиятдир. Баъзи адабиёт профессорларининг адабиётшуносликдан умуман воз кечиб, Милтондан Мадоннага, Шекспирдан телесериалларга юзланганликларининг эҳтимоли бўлган. Бу адабиёт назариясига қандай боғлиқ бўлиши мумкин?

Назария адабий ишлар таълимини улкан даражада бойитиб тетиклаштирди, аммо 1- бўлимда айтганимдек, бу назария адабиёт назарияси эмас. Агар сиз “назария” ниманинг назарияси эканлигини айтишингизга тўғри келганда, жавоб “амалиётни изоҳловчи” деган жавоб бўлар эди, малаканинг маҳсулоти ва тасвири ва гуманитар фанларнинг тузилиши, қисқача айтганда бу кенг маънодаги маданиятга ўхшайди. Маданиятшунослик йўналиши ривожланганлигига қарамасдан, шунчалик ёлгон тартибли хусусиятга келганки, у худди “назария”дек

изоҳланиши қийин бўлиб қолганлиги одамни ажаблантиради. Шунинг айтиши мумкинки, бу тушунчалар бир-биридан ажралмас; “назария” – бу назария, маданиятшунослик-бу малака. Маданиятшунослик – бу биз қисқача айтганда “назария”нинг амалиётда бажарилишидир. Баъзи маданиятшунос амалиётчилар “юқори назария”га норозилик билдиришади, Лекин бу фақатгина уларнинг назарий изланувлар олдидаги поёни йўқ ва қийин бўлган кўркувларига жавобгарлик олмаслик истакларини кўрсатади холос.

Маданиятшуносликни ўрганиш, ўзига хослик, тасвир ва тартиб устида олиб бориладиган назарий музокараларга кучли боғлиқдир.

Аммо адабиётшунослик ва маданиятшунослик ўртасида қандай боғлиқлик бор? Кенг тушунчада, маданиятшунослик лойиҳаси бу асосан ҳозирги замонда маданият вазифасини тушунишдадир: “маданий” маҳсулотларнинг қандай ишлаши, бу турли туман дунё ва аралаш жамиятларда, давлат ҳокимияти, ахборот индустрияси ва чет эл корпорацияларида “маданий” ўзига хосликлар қандай барпо этилган ва жойлаштирилганлигини тушунишдадир. Умуман олганда, адабиётнинг маданиятнинг бир соҳаси сифатида ўрганилиши, маданиятшунослик адабиётшуносликни ўзига қамраб олишини билдиради.

Лекин бу қандай характерга эга? Бу ерда айтишга гап бор. Маданиятшуносликни ўрганиш, унинг доирасида адабиётшунослик қўшимча маъно ва назар эгаллайдиган, шунчалик катта лойиҳа ҳисобланадими? Ёки маданиятшунослик адабиётшуносликни ютиб адабиётни барбод этадими?

Бу муаммони тушуниш учун орқага қайтиб, маданиятшунослик ривожланиш тарихига қарашимизга тўғри келади.

Маданий билимларнинг пайдо бўлиши

Замонавий маданий билимларнинг юзага келишида икки хил келиб чиқиш мавжуд. У дастлаб бир қанча амалий тажрибаларнинг қоида ва удумлари тасвирланадиган шаклдаги маданиятни талқин этган 1960-йилдаги Француз структурализмдан келиб чиққан. Француз адабий назарийчиси Роланд Бартес томонидан яратилган маданий билимларнинг илк намунаси “Мифологиялар” (1957) замонавий кураш ва машиналар ҳамда кир ювиш кукунлари рекламасидан тортиб француз виноси ва Эмингуей зеҳнигача бўлган қисқа ҳикоялардан иборат. Бартесни асосан маданиятдаги тарихий қурилишларга, контингентга асосланган, худди табиийдек туюладиган ёлғон ҳикоялар қизиқтирган. У маданий тажрибаларни таҳлил қилиш жараёнида конвенциялар ва уларнинг ижтимоий жалб қилиш моҳиятини аниқлайди. Масалан, профессионал кураш билан боксни қиёсласангиз, турли белгилар мавжуд эканини сезасиз: курашчилар қолирга солинган ролларни ёрқин тарзда ижро этиб, каттиқ оғриқдан тиришган дамда боксчилар зарба еган пайт ўзларини матонатли тарзда тутади.

Боксда мусобақа қоидалари матч учун аён бўлиб, улар чекловларни аниқлай оладилар, курашда эса қоидалар мусобақалашини жараёни ичида бўлиб, улар мавжуд мазмунни кучайтирувчи белгилар бўлади: қоидалар

мудхиш тарзда бузиб талқин қилинадики, “ёмон йигит” ёки разил кимса ўзини иблис ва ноҳақ тарзда ҳамда жаҳл билан саваланган томошабинларни фош этиши мумкин. Фаришта ва иблис бир-бирига қарама-қарши бўлгани боис курашда маънавий камолотнинг барча қониқишлари таъминланади.

Адабиётнинг олий даражасидан тортиб мода ва озиқ-овқатгача бўлган маданий тажрибаларни тадқиқ этгач, Бартеснинг ижоди ўқувчиларни маданий қиёфанинг ўзига хослиги ва маданиятнинг нотаниш қурилмаларидаги ижтимоий вазифа таҳлили билан руҳлантирди.

Яна бир замондош маданият борасидаги изланишлардан бири – Британиядаги Марксча адабий назариядир. Раймонд Виллиам асари (“Маданият ва Жамият”, 1958) ҳамда замондош маданий изланишлар учун Бирмингҳам маркази асосчиси, Ричард Ҳоггарт (“Адабийликдан фойдаланиш”, 1957) адабиётнинг олий шакли билан бирга бўлиб, сўнг йўқолган маданий кўринишни, машҳур ишчилар синфи маданиятини тадқиқ эта олдилар. Йўқолган намуналарни тиклаш лйихаси, қуйидаги тарихдан маълумки, бошқа бир маданият назариясига дуч келди-эзувчи ғоялар асосида шаклланган, давлат қудрати ишчилик билан, ўқувчилар ёки кузатувчиларга харидорлар сифатида қараладиган жаҳон маданиятига қарши, оммавий аҳоли маданиятини таҳлил этган Европа Марксистик таълимот назарияси. Маданиятнинг бу икки таҳлили орасидаги ўзаро жиҳат – маданият инсонлар ифодаси сифатида ва маданият инсонларни йўлдан оздирувчи сифатида – дастлаб Британиядаги сўнг бошқа мамлакатлардаги маданий изланишлар тараққиётига туртки бўлди.

Кескинликлар

Бу борадаги маданий изланишлар чегараланиб қолган гуруҳларга маданият олиб кириш, ёки инсонлар ифодаси бўлган умуммаданиятни тузиш истаги ва эзувчи ғояларга асосланган идеологик алдов сифатидаги халқ маданияти орасида кескинликни юзага келтирди.

Бир жиҳатдан, жаҳон маданиятини ўрганиш атеист ва профессорларга қарши ҳолда оддий инсонларнинг яшаш тарзи, уларнинг маданияти учун нима зарур эканини тадқиқ этишдир.

Бошқа бир жиҳатдан, бунда инсонлар маданий турткилар билан қандай шаклланишини кўрсатадиган кучли омил мавжуд. Инсонлар қандай узоқ даврда маданий шакл ва тажрибалар асосида субект сифатида шаклланган?

Қандай омил уларни алоҳида истак ва кадр-қимматга эга инсонлар сифатида йўналтиради?

Йўналтириш тушунчаси француз Марксча таълим назариётчиси Луис Алтуссер томонидан киритилган. Масалан, сиз субект (сифатни баҳоловчи харидор)нинг ўзига хос тури сифатида рекламалар орқали йўналтириласиз, ҳамда бу йўлдаги такрорий олқишдан сўнг шу ҳолатни эгаллашгача етасиз. Маданий изланишлар бир қанча вақт мобайнида маданий шаклланишимиз ва қай усулда улардан бошқа мақсадларимизни амалга ошириш, шуғулланиш “агентликлар”и йўлида фйдаланишимиз мумкинлигини тадқиқ этади. (“агентлик”- жорий назария стенографияси, бу даврлар мобайнида ўз харакатларимиз учун жавоб бера оладиган субъектлар бўлишимиз ва бизнинг

аниқ танловларимиз биз назорат қилмайдиган кучлар томонидан чекланишини англатади.)

Маданий изланишлар таҳлилчининг одамларни ўз қизиқишларидан кўнглини қолдирадиган амалиёт ва улар мажбуран хоҳишга эга бўлишлари ҳамда умуммаданиятда баҳолашнинг ҳаётий ифодасини топишга ҳам тўхталиб ўтади.

Фалсафий ва психоаналитик матнлар билан биргаликда бадий асарлар мутола қилаётган китобхонни қизиқтирган пайтда шунга ўхшаш ғояга қарши назария пайдо бўлади.

Бу талабаларни классик адабиётдан узоқлаштиради. Лекин назария анъанавий адабиёт қонунига янгича руҳ бағишлаган ҳолда Америка ва Инглиз адабиётининг ноёб асарларини ўқишни турли йўллари очиб беради. Ҳеч қачон Шекспир ҳақида бунчалик кўп ёзилмаган: У имкон борича ҳар томонлама шарҳловчи фэминист, марксистик психоаналитик, тарихчи ва терминшунослар томонидан ўқилган Вордсвордни бадий назария туфайли табиатшунос шоиридан замонавийликнинг асосий шаклига ўзгартиради. У фэминист, марксистик, психоаналитик, тарихий ҳамда изоҳли луғат терминшунослар талқинида ҳар томонлама тафаккур қилиб бўладиган даражада ўрганилган.

Тарихий даврлар ва жанрларни ўз ичига олган адабий изланиш жараёни ташкиллаштирилганда, мунтазам ўрганилган ва назарга илинмаган кичик асарлар эътибордан четда қолган. Шекспир ҳар доимгидан кўра кўпроқ ва кенгроқ ўқилади ва чуқур таржима қилинади. Аммо унинг атрофидаги драматистлар: Марло, Баймонт ва Флэтчер, Деккер, Ҳэуууд ва Бен Жонсон, Элизабетхан ва Жакобсон бугунги кунда жуда кам ўқилади.

Маданий изланиш ўхшаш таъсирга эга бўлиб, янгича муҳитни таъминлаган ҳолда ҳамда адабий асарларнинг бир қатор муаммоларини ошириб талабаларни бошқалардан ажратади. Маданий изланишлар адабий қоидаларнинг кенгайишига ҳамроҳ бўлди. Бугунги кунда кенг ўқитиладиган адабиётлар аёл ёзувчиларнинг асарлари ва бошқа тарихий кичик гуруҳлар томонидан ёзилган асарларни ўз ичига олади. Ёки бўлмаса, ажратиб ўргатилган удумлар анъанавий адабий йўналишларни ўз ичига олган.

Америка-Осиё адабиёти колониялаштиришдан кейинги Инглиз адабиёти) бу ёзувлар кўпинча ўша даврдаги одамларнинг маданияти ва тажрибасининг намунаси сифатида ўрганилган (АҚШда, Афро-Американлар, Осиёликлар, америкаликлар, соф америкаликлар ва Лотин америкаликлар ҳамда аёллар.

Бу ёзувлар, адабиётнинг маданиятни қанчалик барпо этилиши каби саволлар ўртага ташланган ҳолда талқин қилинган. Маданият-тасвирларнинг таъсирини унинг манбасини ёки тамойилиними?

Кенг тарқалган илк изланишларнинг эътиборсиз қолган ёзишмалари оммавий ахборот воситаларини ёмон баҳс мунозарага ундади.

Британияда 1960-йил ва 1970-йилларда ишчи синф маданиятини ўрганишнинг сиёсий масъуллиги бор эди. Британияда қаердаки, миллатнинг маданий хусусиятлари юқори маданият ёдгорликлари билан боғлиқ бўлган -

инглиз адабиёти анъаналари, масалан, машхур маданиятни ўрганишнинг бир моҳияти бу қаршилик жараёни бўлган, аммо Қўшма штатларда миллий хусусиятлар юксак маданиятга қарши кўрилмаган. Марк Твеннинг “Геккелбери Финн” асари Америкаликларнинг асарлари бошқа асарларга нисбатан мукамал ёритиб берилган. Чунки Салли хола уни тарбияламоқчи, комил инсон қилмоқчи бўлади. Унинг хусусияти, шахсияти мукамал даражадаги маданиятдан қочишга боғлиқ бўлади. Асарларга кўра, Америкаликлар маданиятдан қочадиганлар деб кўрилган. Маданий тадқиқотлар элит сифатида қоралайдиган бўлса, буржуа реакциясининг узок миллий анъаналарини ажратиш қийин бўларди. Қўшма Штатларда юксак маданиятни ўрганмаслик ва машхур маданиятни сиёсий радикалга кирмайди, деб қараш, аксинча, оммавий маданиятни академик тарзда кўрсатади. Америкадаги маданий тадқиқотлар сиёсий ҳаракатларга боғлиқлиги Британиядаги тадқиқотларни илҳомлантирди. Бу биринчи навбатда фойдали, бир қанча фанларни ичига олгандек кўринади, аммо у академик маданий дастурлар, маданий кўриниш сифатида қолади. Маданий тадқиқотлар радикал бўлса керак, Лекин фаол маданий тадқиқотлар ва пассив адабий тадқиқотлар ўртасидаги қаршилик хом хаёллар бўлиши мумкин. Адабиёт ва маданий тадқиқотлар ўртасидаги баҳслар элитизм ва бир қанча чоралар устидан шикоятлар бисёр. Чунки машхур маданиятни ўрганиш адабиётнинг якун топишига олиб келади. Бизда икки турдаги савол туғилади. Биринчи савол маданий объектнинг бирор бир турини тадқиқ этиш қиймати. Шекспирни ўрганиш қиймати операларга караганда, муҳим деб ҳисобланмайди ва баҳсларга ҳам ҳожат қолмайди. Қайси интеллектуал ишнинг ҳар хил турлари фарқ ясайди деб тахмин қилинади. Бу ғалати фикр аммо мени ўйлашимча энг яхшиси, маданий тадқиқотлар унинг интеллектуал иши фарқ ясайди деб ишонмайди. Бу жуда ҳам ортиқча баҳо бериш. У ишонадики, унинг иши фарқ ясай олади деб тахмин қилинади. Мана бу фикр тарихан машхур маданиятни ўрганиш ва бошқа тадқиқотни интеллектуал йўл билан эришса бўладими масалан? Бундай баҳсни яшаш қийин. Немисларнинг фикрини мисол қилайлик. адабиёт, санъат ва мусиқанинг устмонлари бўлган лагер қўмондонлари бир қанча ўқиш турларини тўғри деб, эффэктив деб аташ учиун мураккаб ҳаракатлар қилган. Турли хил бўлган саволлар маданий объектларни ўрганишда бир қанча методларни ўз ичига олади. Масалан, турли хил усулдаги талқинлар ва таклиф қилишлар айтайлик маданий объектни структура сифатида талқин қилиш ёки уларни ижтимоий бутунлик сифатида ўқиш уларнинг афзалликлари ва камчиликлари. Мақсадга мувофиқ талқин адабий тадқиқотлар ва маданий тадқиқотларнинг симртоматик таҳлиллари билан боғлиқ бўлса-да, иккала усул ҳам икки хил турдаги маданий объектлар билан келишади. Адабий бўлган ёзмаларни ўқиш объектга ҳеч қандай эстетик баҳо бермайди. Адабий асарлар ҳақидаги маданий саволларни сўраш шуни кўрсатадики, улар шунчаки бир парча қоғоз.⁵

⁵ Jonattan Culler. Literature theory: A very short introduction. OUK 2011 3- боб. 28-34 бетлар.

Савол ва топшириқлар:

1. Эстетик фаолият тушунчасига изоҳ беринг. Эстетик фаолият ва бадиий ижод тушунчаларининг ўзаро муносабати қандай?
2. Амалий ва бадиий санъатларнинг муштарак ва фарқли томонларини тушунтиринг.
3. Бадиий санъат турларини умумлаштирувчи ва фарқловчи жихатлар қайсилар?
4. Бадиий адабиётнинг ўзига хослигини бошқа санъат турлари, масалан, мусиқа ва рангасвир билан қиёслаб тушунтириб беринг.
5. Бадиий адабиётни кино санъати билан қиёсланг, ўхшаш ва фарқли томонларини кўрсатинг.

Асосий адабиётлар:

1. Jonattan Culler. Literature theory: A very short introduction. OUK 2011
2. Султонов И. Адабиёт назарияси. – Т.: 2005.
3. Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш. – Т.:
4. Қурононов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Т.: Фан, 2007.
5. Э.Худойбердиев. Адабиётшуносликка кириш. Т.,1995

Қўшимча адабиётлар:

1. Фитрат. Адабиёт қоидалари. Т., 1995
2. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри.-Т.,1993
3. Тошмухамедова Л. Қодирий театр ва кино санъати ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти.-2001.-№6.-Б. 56-59.
4. Ортега-и-Гассет. Дегуманизация искусства.-М.: Радуга, 1991
5. Тэн И. Философия искусства.-М.,1996
6. Потебня А. Эстетика и поэтика.-М.,1976
7. Борев Ю.Б. Эстетика –М., 1988.
8. Минералов Ю.И. Теория художественной словесности.-М.,1999

3-МАВЗУ: АДАБИЁТДА МАЗМУН ВА МАҚСАД УЙҒУНЛИГИ

РЕЖА:

1. Мазмуннинг моҳияти.
2. Адабиётнинг бош мақсади.
3. Сўз, матн ва оҳанг уйғунлиги
4. Лирик жанрларнинг мазмун кўлами

Таянч тушунчалар: мақсад, мазмун, образ, контекст, китобхон, сўз, матн, оҳанг, санъат.

Маъруза матни

3.1. Мазмуннинг моҳияти.

Мазмуннинг моҳияти нимадан иборат? Баъзида биз фикрнинг мазмуни бу сўзловчининг нимани назарда тутаётгани, маълум белгиланган мазмунни етказиши деб тушунаемиз. Баъзида биз матнда бир нарсани назарда тутганимиз ҳолда, бошқа нарсани баён этмоқчи бўламиз. Негаки мазмун-моҳият бу тилнинг ўз ички маҳсулидир. Баъзан биз контекстни маънони аниқлаб берувчи омил деб билаемиз; аммо бу фикр нимани ифодаляётганини билиш учун сиз ўша даврдаги шарт-шароитлар ёки тарихий вазиятни билишингиз керак бўлади⁶.

Айрим танқидчилар матннинг мазмуни бу китобхоннинг таърибаси маҳсули деб ҳисоблашади. Мақсад, матн, контекст, китобхон -булардан қайси бири мазмунга аниқлик киритади деган савол юзага келади. Энди санаб ўтилган тўрт омил шуни кўрсатадики мазмун аслини олганда мураккаб ва чалкашдир. Бунинг сабаби битта биз одатда сўзловчининг нима демоқчилигига эмас у айни ўша дақиқада нимани ўйляётганига кўпроқ қизиқамиз, бироқ бадий асарлар қиймати муайян тизимдаги сўзларнинг маъзани чақийш орқали тушуниб етилади ва қадрланади. Муаллиф нуқтайи назари билангина чекланиб қолийш танқидий стратегиялардан бири ҳам бўлийш мумкин лекин бугунги кунда мазкур маъно шунчаки ички кечинма эмас, балки шахсий таъриба ва ўтмиш

⁶Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 - 45 бет

*малакаларига таянган ҳолда ифода этилиши: келтирилган вазиятда муаллифнинг амалга ошираётган фаолиятини намоён этишидир.*⁷

Мазмуннинг таъсирчан, шаклнинг ёрқин бўлишига асос бўлувчи омиллар орасида образ алоҳида ажралиб туради. Чунки образда, яъни асардаги инсон қиёфасида ижодкорнинг мақсад, нияти мужасамлашган бўлади. Образда аниқ бир шахс қиёфаси гавдалантирилиши ҳам ёки унда давр кишиларига хос хусусиятлар умумлаштирилган бўлиши ҳам мумкин. Образ ўзининг мана шу хусусиятига кўра асар мазмунини намоён этишнинг ўзига хос пойдевори саналади.

Бадиий асар ҳақидаги фикрлардан ҳам аёнки, табиат ва тилнинг ундаги аҳамияти, уни таҳлил қилиш борасидаги муаммолар илмий тадқиқотнинг бош сабабчиси бўлиб келган. Кўплаб масалаларнинг ечими мазмун нима эканлигини ёритиб беради.

Демакки, мазмун ҳақида гап кетар экан уни ҳеч бўлмаганда сўз, матн ва оҳанг маъноси нуқтайи назаридан баҳоланади.

*Танқидчиларнинг фикрича, мақсад ҳамма нарсани белгилайди. Мақсад автор позициясида ва образларҳатти ҳаракатида очилади. Бадиий асардаги образда асосий юк қахрамон зиммасида туради*⁸.

3.2. Адабиётнинг бош мақсади.

Адабиётнинг бош мақсади инсон, сўз санъатининг асосий моҳияти инсоншунослик экан, бадиий асарда гавдалантирилган воқеа-ҳодисалар ҳаётда рўй берган ёки бўлиши мумкин бўлган воқеаларнинг шунчаки баёни эмас, балки уларнинг муайян нуқтаи назардан қайта ишланган шаклидир. Ҳаётда воқеалар бир жойда тўхтаб қолмайди. Улар қандайдир кўринишда давом этаверади. Бадиий

асардаги воқеалар эса ундай эмас. Улар қандайдир тарзда бошланади ва ниҳоясига етади. Масалан, ҳикоя, роман, қиссада ва дostonда қахрамонлар ҳаётининг маълум бир вақт оралиғидаги кечмиш-кечирмишлари қаламга олинган бўлади. Бироқ чегараланган бу муддатдаги ҳодисалар бадиий асардаги қахрамонлар хусусида (албатта, улар асосий қахрамон ёки бадиий характер даражасидаги қахрамон бўлса) яхлит тасаввур қилади. Бундай самарага эса бадиий асарнинг шакл ва мазмун, мавзу ва ғоя, сюжет ва композиция, бадиий тил сингари воситалари мутаносиблиги ёрдамида эришилади. Ҳар қандай бадиий асар шакл ва мазмун, мавзу ва ғоя, сюжет ва композиция сингари унсурлардан таркиб топган бўлади. Бироқ ҳар қандай бадиий асар мавжудлигининг бош асоси унинг тилидир. Тил бадиий асарнинг жони, қони, уриб турган юрагидир. Ана шу таянч асос қанчалик бақувват бўлса, бадиий асар шунчалик баркамол бўлади. Бадиий асар шакл

⁷Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 - 46 бет

⁸Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 - 83 бет

ва мазмунидаги расолик ҳам, ундаги мавзу ва ўоянинг ёрқинлиги ҳам, сюжет ва композициянинг қизиқарли, ўзаро мувофиқлик даражаси ҳам, аввало, ижодкорнинг сўз қўллаш, уни танлаш, ишлатиш маҳоратига боўлиқ. Бадиий асар муваффақиятининг бу даражада тилга боўлаб қўйилишининг боиси унинг сўз санъати эканлигидадир. Мусаввир, наққош, ҳайкалтарош, композитор, бастакор эришолмайдиган ҳақиқатларни ёзувчи, шоир, драматург сўз орқали гавдалантиради. Хусусан, у инсон кўнглидаги кечинмаларни, руҳий азобланишларни, иккиланиш, қийналишларни таъсирчан қилиб кўрсатиб беради. Санъатнинг бирор бир соҳасида инсоннинг бу ҳолатларини — унинг қалб дунёсини бадиий асарчалик кенг, ёрқин, жонли акс эттириб бўлмайди. Бадиий фильмларда ҳам қаҳрамонларнинг қувонч ва ташвишлари таъсирчан гавдалантирилади. Улар томошабинларни қувонтириши, ҳаяжонлантириб юбориши ёки қайўуга чўмдириб, йиўлатиши, азобга солиши мумкин. Бу ҳақиқатни инкор этиб бўлмайди. Бироқ кишиларни қувонтириши, йиўлатиши мумкин бўлган ана шу фильмлар замирида ҳам аввало бадиий асар туради. Актёрлар ана шу бадиий асар — сценарийдаги қаҳрамонлар ролини ижро этишади. Оператор эса рол ижро этаётган ана шу қаҳрамонлар ҳолатини техника воситалари ёрдамида суратга олади. Кино фильм яратишда актёр, оператор, режиссёрдан ташқари, яна қўплаб сахна мутахассислари иштирок этишади. Шунинг учун кино синтетик санъат ҳисобланади.

3.3. Сўз, матн ва оҳанг уйғунлиги.

Келинг, Роберт Фростнинг икки сатрдан иборат ижодиётдан адабиётнинг бир кўриниши сифатида келтирилган намунага бир назар ташлайлик.

Халқа ичра бесамар рақосдек кезамиз ва ўйлаймиз, бироқ сир марказда. Бу ерда “мазмун” нима? Тўғри “мазмун” борасида сўз кетар экан уни икки хил йўсинда таҳлил қилмоқ даркор, яъни матннинг тўлик кўринишини ва ёлғиз сўзнинг ўз маъносини.

Дейлик, “рақсга тушмоқ” “ритмга солинган бетакор ҳаракатлар шодасини намоён этиш”,

*маъносини англади, бироқ матн нуқтайи назаридан-чи?*⁹

Матн оҳанги ва унда ифодаланаётган фикрни англаш китобхонни беихтиёр ушбу жумлалар орқали ифодаланган маъно туфайли чигал вазиятга солиб қўяди. Ушбу ҳолат матнни таҳлил қилиш жараёни, мохиятини очиб беришга қисман таъсир этади.

⁹Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 - 35 бет

Эндиликда бизда сўзнинг маъноси унда ифодаланаётган мазмун мавжуд бир пайтда ижро этиш оҳанги масаласи кўндаланг турибди ёхуд ўша сўзларнинг муайян вазиятларда турли танқид оҳангида намоён этилиши. Савол тузилади: қандай чорловни ўзида жо этган бу оҳанг: тан олишми ёки огоҳлантириш, тушкунликка тушишми ёки гурурланиш?¹⁰

Демакки, мазмун ҳақида гап кетар экан уни ҳеч бўлмаганда уч хил турли хил ўлчамлар ёки қатламлар: сўз, матн ва оҳанг маъноси нуқтайи назаридан баҳоламоғимиз даркор. Сўзловчининг хатти-ҳаракати натижаси ўларок вужудга келган оҳангнинг пайдо бўлишига туртки бўлувчи омил бу сўзлардан қутилажак маъно саналади ва бу ўз навбатида таъкидланган маънонинг сўз маъносига таъсир этишида катта аҳамият касб этади. Ва ниҳоят, матн ушбу вазиятда номаълум сўзловчининг жумбоқли хитобини ўзида намоён этиб келади ва бу муаллифнинг нима демоқчилигини, унинг шунчаки тушунча эмас аслида қандай маъно англаётганини изоҳлаб китобхоннинг дунёкарашига таъсир этади. Турли хил мазмунлар бўлишига карамасдан, бир нарсани ишонч билан айта оламиз: маъно хилма-хиллик асосида ёритиб берилади.¹¹

Бадиий асар ҳаётнинг ўзига хос яхлит, мустақил бир парчаси саналади. Ҳар бир яхлит, мустақил нарса-ҳодиса эса ўз шакл ва мазмунига эга бўлади. Шакл ва мазмун нарса-ҳодиса мавжудлигининг намоён бўлиш тарзидир. Улар бир-бири билан мустаҳкам боўлиқдир. Шаклсиз мазмун ва мазмунсиз шакл бўлмайди. Шакл мазмуннинг ўзини кўрсатишидир. Шунинг учун уларни бир-биридан ажратиш, бир-бирига қарама-қарши қўйиш мумкин эмас.

Воқеа-ҳодисаларнинг ташқи кўринишини акс эттириш орқали уларнинг ички моҳиятини гавдалантириш бадиий асарнинг шакл ва мазмунидир. Бу бадиий асар шакл ва мазмунини энг содда тушунтиришдир. Яна оддийлаштириладиган бўлса, бадиий асарда мазмуннинг образлар, сюжет, композиция ва бошқа бадиий тасвир воситалари орқали ифодаланиши шаклдир. Роман, ҳикоя, қисса, дoston шакли дейилганда образларнинг ўзаро муносабатлари, улар билан боўлиқ воқеа-ҳодисалардан келиб чиқадиган сюжет, воқеаларнинг жойлашиши тартиби назарда тутилади. Ана шу образлар ҳаракат, фаолияти, асар сюжети ва композициясининг маълум мақсадга йўналтирилгани эса ўша асарнинг мазмуни ҳисобланади.

Асарнинг асосий қаҳрамонлари унинг сюжетидаги воқеаларни ҳаракатлантириб туради. Улар мана шу жиҳатига кўра асарнинг шаклини белгилаб беради.

3.4. Лирик жанрларнинг мазмун кўлами.

Аруз, бармоқ шеър тизимлари, адабий асарларнинг барчаси маълум маънода шакл кўринишларидир. Ғазал, рубоий, туюқ, мухаммас, таржиъбанд сингари Шарқ мумтоз адабиётига хос

¹⁰Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 - 36 бет

¹¹Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 - 42 бет

жанрлар бир-бирларидан ўз кўриниш тарзи, ҳажмига кўра фарқ қилади. Бинобарин, улар ўз мазмун кўлами, фикрни қай даражада кенг-тор ифода этишига кўра ҳам тафовутланади. Шунингдек, ғазал билан ғазал, туюқ билан туюқ, рубоий билан рубоий орасида ҳам фарқ сезилади. Бу, аввало, улардаги фикрда намоён бўлади, образларда аниқ билинади. Мазмун бўлакми, демак, шакл ҳам ўзгача бўлади. Бу ўзгачалик, дейлик, ғазалнинг қофияланиш тарзида, радифларда, ҳижолаарнинг миқдорида аксланади. Туюқ, рубоийлар ўртасидаги фарқ ҳам шу унсурларда билинади. Ҳикоя, қисса, роман, драма, комедия, трагедия каби жанрларга мансуб ҳар бир асарнинг ўзига хос жиҳатлари бундан ҳам аниқроқ намоён бўлиб туради.

Асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалар

1. Ж.Коллер. Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия, 2011.
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. -Т.: “Ўзбекистон” 2002.
3. Умуоров Х. Адабиётшунослик назарияси. -Т.: “Ўқитувчи”, 2004.
4. Улуғов А. Адабиётшуносликка кириш . “Университет”. 2005

Кўшимча адабиётлар

1. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. -Т.: “Янги аср авлоди”, 2004
2. Султонов И. Адабиёт назарияси. -Т.: “Ўқитувчи”, 2005.
3. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. - Т.: “Зарқалам”, 2006.
4. Қуронов Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-танқидий тафаккури тарихи очерклари. – Тошкент: “Фан”, 2008.
5. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: “Академнашр”, 2010.
6. Хализев В. Е. Теория литературы. Учебник.-М.: “Высшая школа”, 1999

Интернет ресурслар

1. www.pedagog.uz
2. www.ziyonet.uz
3. www.ijod.uz
4. www.ziyouz.com

4-МАВЗУ: БАДИЙ АДАБИЁТДА МАВЗУ ВА ҒОЯ

РЕЖА:

1. Бадий асар мавзуси.
2. Ижодкорнинг мавзу танлаши.
3. Абдий ва даврий мавзулар.
4. Бадий асар ғояси.
5. Бадий асарда конфликт тушунчаси.

Таянч сўз ва иборалар: мавзу, шакл, мазмун, мавзу, ғоя, ғоявийлик, мавзу турлари

Маъруза матни

4.1. Бадий асар мавзуси.

*Муаллиф ўзи истамаган бир ҳолатда мавзу бошлаши ва умуман бошқа бир ижодий бурилиш билан ғоясини четлаб ўтиши ҳам мумкин. Бадий адабиётда образдаги ғоя чегараси жуда чигал тушунча. Ғоянинг турли хил конструктив тузилмаларга эга бўлиши мазкур асарнинг нечоғлик насрий мазмунига боғлиқлигидир.*¹²

Мавзу, яъни тема юнонча сўз бўлиб, “нарса-буюм” деган маънони билдиради. Бироқ бадий асар мавзуси унда қаламга олинган воқеа ёки

нарса-буюмлар эмас. *Бадий асар мавзуси ижодкор танлаган ҳаётий воқеалар, у ёритган асосий муаммоларнинг умумлашмасидир.*

Адабий асар учун асос қилиб олинган фикр ва мақсад унинг мавзусидир.

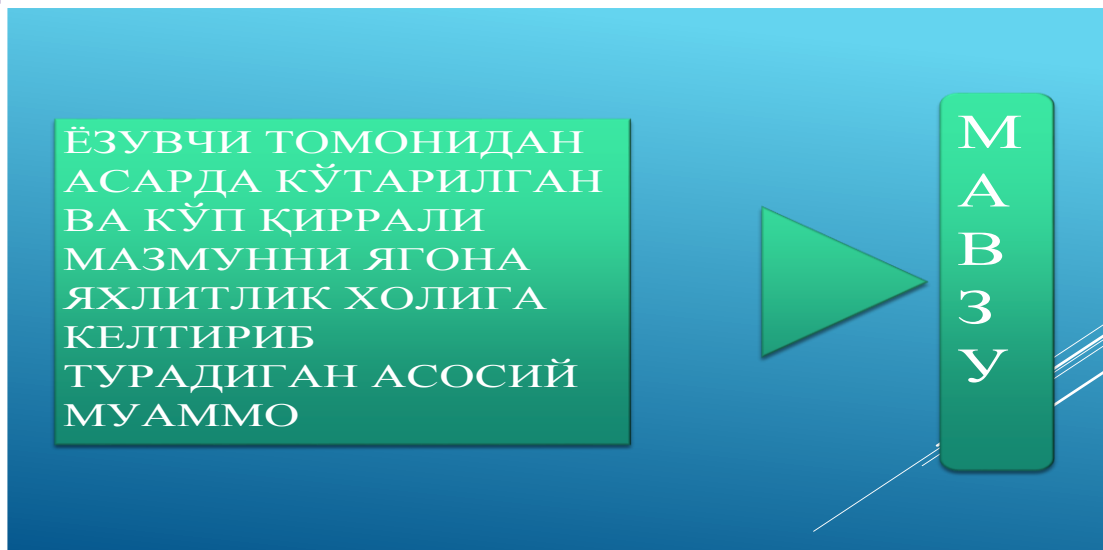
Адабий асар мавзуси танланган бирор бир моддий нарса-буюм эмас, балки фикр, қарашдир. Яъни, ҳаётнинг муайян муаммоси хусусида фикр юритиш бадий

асарнинг мавзусидир. Албатта, мавзуга ҳам борлиқдаги нарса-ҳодисалар асос бўлади. Бадий асар учун энг асосий нарса-ҳодиса эса инсондир. Инсон ҳаёти, унинг турли вазият-ҳолатдаги кайфияти, кечинмалари, мақсад, интилишлари, борлиққа қарашлари, кишилар билан муомала ва муносабатлари бадий асарнинг вужуди ва жонидир.

“Мавзу” атамаси ҳозирга қадар икки маънода қўлланиб келинади. Баъзилар мавзу деганда, асарда тасвирлаш учун танлаб олинган ҳаёт материаллини тушунадилар. Бошқалар эса асарда кўтарилган асосий ижтимоий муаммони мавзу деб ҳисоблайдилар. Биринчи хилдаги қараш нуқтаи назаридан ёндашилса, ўрта Осиё халқларининг араб босқинчиларига

¹²Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 - 45 бет

қарши олиб борган кураши Ҳамид Олимжоннинг «Муқанна» пьесасининг мавзуи ҳисобланади. Икинчи хил қарашга кўра эса, араблар истилосидан кейин ўрта Осиё халқлари тақдири муаммоси бу асарнинг мавзуини ташкил қилади.

Шундай қилиб, ёзувчи томонидан асарда кўтарилган ва кўп қиррали мазмунни ягона яхлитлик ҳолига келтириб турадиган асосий муаммо *мавзу* деб аталади.

Ҳаёт кўпдан-кўп муаммолардан иборатлиги, кишилар бир-бири билан кўзга кўринмас ришталар орқали боғланган муаммолар гирдобида яшашга маҳкум бўлгани учун бадиий асарда ҳам бир қатор мавзулар қаламга олинган бўлади. Бироқ ижодкорлар ўз асарларида улардан баъзиларинигина чуқурроқ таҳлил қилиб, ўқувчилар эътиборини ўшаларга жалб қилади. Турмушнинг ўзида ҳам айрим ҳодисалар муайян пайтларда бошқа ҳодисаларга қараганда кўпроқ диққатни тортади. Уларга алоҳида аҳамият берилади.

4.2.Ижодкорнинг мавзу танлаши.

Ижодкорнинг мавзу танлаши, аввало, унинг ҳаётий тажрибасига боғлиқ. Ўзбек ёзувчиларининг аксарияти қишлоқ кишилари ҳаётидаги турли-туман воқеаларни ишонарли ёритиб берадилар. Чунки улар қишлоқда туўилиб ўсишган, у ердаги ҳаётни яхши билишади. Завод-фабрика, шахтадаги ҳаёт ҳақида қизиқарли, таъсирчан роман, қисса ўзбек адабиётида ҳозиргача ёзилмаганининг сабаби, бизда у жойлардаги турмушнинг ўзига хос нозикликларини чуқур биладиган ижодкорларнинг етишиб чиқмаганлигидадир. Албатта, бу ҳодиса, аввало, халқимиз миллий турмуш тарзига бориб боғланади. Ижодкор – воқелик – фикр – мақсад – муносабат. Ўз-ўзидан аёнки, булар бир-бири билан мустаҳкам боғланган занжирлардир. Маълумки, воқелик ҳақидаги фикр ўз-ўзидан туўилмайди. У кузатиш, таҳлил қилиш, ўрганиш асосида пайдо бўлади. Бу жараёнда табиийки, нимадир инкор қилинади, нимадир маъқулланади. Ниманидир маъқуллаш ёки инкор қилиш эса албатта муносабатни тақозо этади. Чунки муносабат бўлмаса тасдиқлаш, маъқуллаш ҳам, рад қилиш, қоралаш ҳам бўлмайди. Ижодкорнинг оддийгина новдадаги барғни тасвирлаши ёки унда ҳосил бўлаётган куртакни мадҳ этиши ҳам ўзига хос муносабатдир. Яъни бу

табиатнинг муайян бир ҳодисасига қараш ва у орқали ўқувчида маълум бир кайфият уйўотишдир. Бадий асарда кишилар кифаси, уларнинг хатти-ҳаракати гавдалантирилганида эса ижодкорнинг муносабат ва мақсади барг ёки шамол тасвиридагидан кўра аниқроқ билиниб туради.

Ҳаёт турли-туман ҳодисалардан иборат бўлгани боис, бадий асарлар учун ҳам хилма-хил мавзулар топилади. Бироқ ҳар бир мавзунинг турли кирралари, бир-бирини инкор этадиган жиҳатлари бўлади. Демак, бир мавзунинг ўзи турлича муносабатларни ёритади.

Муаллиф ўзи истамаган бир ҳолатда мавзу бошлаши ва умуман бошқа бир ижодий бурилиш билан зоясини четлаб ўтиши ҳам мумкин. Бадий адабиётда образдаги зоя чегараси жуда чигал тушунча. зоянинг турли хил конструктив тузилмаларга ега бўлиши бу мазкур асарнинг нечоғлик насрий мазмунига боғлиқ бўлади. Айтайлик бирор бир мавзуда қалам тебратаётган ижодкор ўзи билмаган бир адабий насрда иш бошлаши ва бошқа турли хил адабий оқимларда ўз ишини яқунлаши мумкин. Ҳа бу мавзунинг мазмунини ўзида акс эттиради. Уни ўзгача руҳ билан сайқаллайди. зоянинг турли хил образлар билан тасвирлаш 1960-йилларда кенг урф бўлди. Ҳар қайси мавзуда қалам тебратаётган ёзувчи бадий тасвир орқали психология, социология, фалсафа, иқтисодиёт, антропология каби табиий билимларга ҳам мурожаат қилади. Мисол учун у бадий образда инсонни талқин қила туриб унинг ички дунё-психологиясига мурожаат қилса, унинг жамиятдаги келиб чиқишини сотсиология билан боғлайди. Демакки биргина мавзу орқали муаллиф турли зояларда қалам тебратади. Ва ёки аксинча биргина мавзу орқали бир нечта зояларни кўтариш мумкин. Муаллифнинг асарини ўқиётганда ҳар бир ўқувчи ўзича бир тасаввур орқали унинг дунёсини тушунади. Ўқувчининг англаган дунёси орқали зоядаги турли хил мазмундорлик шаклланади.¹³

4.3. Абадий ва даврий мавзулар.

Бадий асарлар мавзулари икки хил бўлади, дейиш мумкин. Биринчиси — **абадий мавзулар**, иккинчиси — **даврий мавзулар**. Инсоннинг маънавий-ахлоқий турмуш тарзи, севги-муҳаббати, кишиларга, юртига муносабати, кишилараро муомала-муносабатлари, одамларнинг бахт, бахтсизлиги, қувонч, қайўуси, меҳр, қаҳри, сахийлиги, бахиллиги ва бошқалар адабиётнинг абадий мавзуларидир. Айни чоқда, ҳар бир замоннинг ўз муаммолари бўладикки, улар даврий мавзулар доирасига киради. Масалан, 30-йилларда колхоз қурилиши, янги ерларнинг ўзлаштирилиши Ўзбекистонда жиддий муаммо бўлган. Бу муаммони мавзу қилиб, кўплаб шеърий, насрий асарлар ёзилган.

¹³Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 - 33 бет

Албатта, адабиёт ўз даврининг долзарб муаммоларини ёритиб кўрсатиши керак. У бу билан ҳаётнинг ижтимоий тараққиётига муайян таъсир кўрсатади. Кишиларнинг онгу фикрига маълум бир янгиликка жалб этади. Бундан ҳам муҳими — давр муаммоларини акслантириш замона кишилари қиёфасини гавдалантириш, уларнинг ўз аجدодларидан қайси жиҳатлари билан фарқланишини намоён этиш имконини беради.

Бироқ даврнинг долзарб муаммоларини мавзу қилишнинг ўзигина асарнинг таъсирчанлиги, замонавийлигига асос бўла олмайди. Тарихий воқеалар қаламга олинган бўлса-да, улар замонавий мавзудаги асарлардан кўра таъсирчанроқ, қизиқарлироқ бўлишини шарҳлаш шарт эмас. Масалан, “Улуғбек хазинаси”, “Мирзо Улуғбек”, “Юлдузли тунлар” сингари асарларда олис ўтмиш ҳақида ҳикоя қилинса-да, уларда замондошларимиз руҳини улўайтирадиган, қалбига эзгу ўйлар олиб кирадиган бадиий жозоба мавжуд. Ёки Алишер Навоий дostonлари, Бобурнинг рубоий, ўзаллари, Фёдор Достоевский романлари ўз ўқувчиларини ҳамиша таъсирлантиради. Чунки уларда инсон қалбининг нозик товланишларини намоён этадиган бадиий манзаралар бор.

Ижодкор мавзуни муайян мақсад билан танлайди. Ҳар қандай мавзуга бағишланган асар муайян ҳақиқатларни очиб беради, бошқаларнинг диққатини қандайдир номаълум ёки эътибордан четда қолиб келаётган нарсаларга қаратади. Албатта, барча асарларда ҳам ижодкорнинг мақсад-муддаоси очиқ-ошкора кўриниб турмайди. Бундай бўлиши шарт ҳам эмас. Ижодкорнинг бирор бир ҳодисани қай даражада кўрсатиши, ҳодисанинг қайси жиҳатларига кўпроқ эътибор қилишининг ўзиёқ унинг мақсад-ниятини билдириб туради. Ёзувчи воқеликни холис туриб гавдалантирганида ҳам ниманидир тасдиқлайди, ниманидир инкор этади. Умуман, ҳаётнинг муайян парчасини таъсирчан, жозибали қилиб ифодалашнинг ўзиёқ маълум бир мақсад, ният туфайли юзага чиқади. Халқ орасида “ният – яримдавлат” деган гап бор. Бу – бекорга эмас. Ишнинг қай даражада бажарилиши ниятнинг қандайлигига боғлиқ. Агар ният астойдил бўлса, ҳар қандай мушкул иш ҳам кутилганидан зиёда бўлиб ажойиб тарзда яқунланади. Мабодо, ният ярим-ёрти, дилдан эмас, тилда, шунчаки номига бўлса, энг осон иш ҳам чалкашиб, чувалашади. Шундай экан, ижодкорнинг асар ёзишидан, бирор бир мавзуни ёритишидан мақсади бўлади. У ўзининг бу ниятини тўла тасаввур қилолмаслиги мумкин. Бироқ у қандайдир тарзда хаёлда жонланиб, иш жараёнини ўзига хос тарзда бошқариб туради. **Ижодкор мақсадини бошқариб, унинг қарашлари, ҳодисага ёндашишларини маълум бир изга солиб турадиган ана шу ҳодиса ғоядир.**

4.4. Бадиий асар ғояси.

Адабиётнинг ғоявийлиги масаласига турлича ёндашилади. Адабиётнинг ғоявийлигини оқловчилар ҳам, уни бутунлай қораловчилар ҳам бор. Умуман эса, адабиётнинг ғоявийлигига бу тарзда таъриф берилади: “тасвирланаётган нарса ёки воқеага ижодкорнинг муносабати, унинг ҳаётга

ва инсонга бўлган идеали”¹⁴. Мана шу мулоҳаза деярли ўзгаришсиз тарзда аксарият тадқиқотларда келтирилади.

Демак, ғоя ижодкорнинг қаламга олинаётган воқеликка муносабатидир. Мавзу эса ақс этирилаётган воқеа-ҳодисаларнинг умумлашмаси, йиғиндиси, яъни бадиий асар учун таянч бўлган асосий фикр ва мақсад объектидир.

*Адабий назария кўринмас гоялар йиғиндиси эмас, балки ташкилотлардаги бир кучдир. Назария таълимий ва маданий ташкилотлар билан узвий боғланган дискурсив амалиёт сифатида ўқувчи ва ёзувчилар жамоасида мавжуд*¹⁵.

Мавзу ва ғоя бир-бирига боғлиқ ҳодиса ҳисобланади. Чунки ҳар қандай мавзунинг ўзига мувофиқ ғоялари бўлади. Бироқ мавзу битта, ундан англашиладиган ғоялар эса турлича бўлиши мумкин. Ғоя ижодкорнинг дунёқарашига, нуқтаи назарига боғлиқ. Ҳар қандай санъат асарида маълум бир ғоя ифодаланган бўлади. Соддароқ айтганда, ғоя фикрдир. Шоирнинг шамоллар, юлдузлар, шалдираб оқаётган сувлар таъриф-тавсиф қилинган шеърларида ҳам, архитектор чизмасига мувофиқ яратилган гулзор манзарасида ҳам, ҳайкалтарош ясаган от, куш шаклида ҳам қандайдир фикр ифода қилинган бўлади. Сўзлар, ранглар, оҳанглар, манзаралар, шакллар ўйриштириш тарзда онгу шууримизга таъсир этади. Бизда фикр уйўтади.

Аслида ғоя барча ижтимоий ҳодисаларга, жумладан, санъатнинг ҳамма турларига хос ҳодисадир. Ғояни маълум маънода натижа, ҳосила дейиш мумкин. Шундай экан, ҳар қандай адабий-бадиий асарнинг ўзига мувофиқ ўояси бўлади. Мавзу ва ғоя асарда ҳаётнинг муайян парчасини гавдалантиришга асос бўладиган, унда таъсирчан қахрамонлар қиёфасини яратишни таъминлайдиган пойдевордир.

¹⁴ Ўзбекистон адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. — Тошкент:

¹⁵ Ўзбекистон адабиётшунослик ва қисқача адабиётшуносликка кириш. — ОУП: Буюк Британия. 2011 - 67

Ғоя бу мавзунинг мазмунини ўзида акс эттиради. Кимдир салбий қахрамонни ёқлаши ёхуд ижобий қахрамонни салбий қабул қилиши мумкин. Бу ҳар бир ўқувчининг ўз дунёқарашидан келиб чиқиб ҳосил бўлади. Демакки мавзу қанчалик жимжимадор бўлмасин унинг зояси мукамал бўлмаса у ўз структураси ва савияси жиҳатидан сафсатага айланиб қолиши мумкин. Демак зоя қуйидагиларни ўз ичига олади:

-муаллифнинг фикрлар жамланмаси ёхуд у назарда тутган асосий мазмун;

-мавзуда муаллиф айтмоқчи бўлган асл фикрлар асл воқеликни акс эттиради;

-мавзуда баён этилаётган воқеликдаги асл ҳолат қандай бўлганиги ҳақида тушунча беради.

Агарда муаллиф ўз фикрида собитқадам туриб мавзудан четлашмаган ҳолда зоясини олға сурар экан, демакки унинг ёзаётган насрида бадиий талқиннинг асл моҳияти жам бўлади. Бази бир муаллифларнинг иши билан танишар эканмиз ўқувчи бошланган зоядан анча четлашганлигини гувоҳи бўлади. Бу муаллифнинг ютуғими, ёки аксинча камчилигимидеган гипотеза ҳали ҳамон мавхумлигича қолмоқда. Билакес зоянинг чуқурлашуви кўп ҳолларда мавзунинг саёзлашувига олиб келадими? Ҳар икки ҳолатда ҳам муаллиф ўзи акс эттирмоқчи бўлган воқеликни тўлиқ тасаввур эта олмас экан уни аниқ талқин қила олмайди. Ҳудди шундай ўқувчи ҳам аниқ тасаввур ололмайди. XVIII асрда ижод қилган француз ижодкорларнинг қаламида "туб моҳият" ва "юзак кўриниш" – деганикки хил тушунча илгари сурилган. Ижодкор юзаки турли хил тасвирлар орқали бадиий образдаги туб моҳиятни очиб беради. Бунда у тўғридан тўғри ҳолатни тасвирламаслиги ёки аниқлик билан баён қилмаслиги мумкин. Ҳолат тасаввур кўпинча ўқувчининг ўз тасаввур чегарасига қолдирилади. Бу француз ижодкорларининг энг устувор концепсиясидир. Сўнги йиллардаги асарлар билан танишар эканмиз унда ёзувчиларнинг ўз "мен"и кўпроқ кўзга ташланади. Ёзуқи на зоя ва на мавзу билан ҳисоблашмайди. У очикдан очик намойишкорона ўзининг фикрини айтишдан нарига ўтмайди. Бу кўпроқ бадиий образ тасвири емас аксинча баёнкашликка ўхшаб қолади. Фикримизнинг исботи сифатида ёзувчиларнинг бадиий образни талқин қилиш емас балки, воқеликни тасвирлашига бўлган уринишнинг кўпроқ намоён бўлади. Мавзу зояни тўлдириши у узвий қахрамонлардаги образлийлик билан бойитилиши бир-бирини тўлдириши мақсадга мувофиқдир¹⁶.

4.5. Бадиий асарда конфликт тушунчаси.

Мавзу ва ғоянинг ёрқин намоён бўлиши эса асарнинг асосий конфликти кўламига боғлиқдир. Конфликт, аввало, ён-веримиздаги мавжуд ҳаётнинг айнан ўзидир. Ҳаёт эса мисоли тўхтовсиз оқиб турган дарёдир. Дарёда сувлар тўлқин отиб оқади. Тўлқинлар бир-бирини кувади.

¹⁶Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 – 78-79 бетлар

Кишиларнинг умри ҳам худди шундай манзарадан иборат. Ҳаёт бир-бирини инкор қиладиган, айти чокда тақозо этадиган ҳодисалар мажмуасидир.

Конфликт лотинча “conflictus” деган сўз бўлиб, “тўқнашиш” деган маънони билдиради. Зиддият, тўқнашув ҳаёт тараққиётини таъминловчи асос бўлгани сингари бадиий конфликт ҳам асарнинг қизиқарли бўлишининг етакчи воситасидир. Бадиий конфликт роман, қисса, ҳикоя, дoston қаҳрамонлари ўртасидаги қарама-қаршиликдир. Қаҳрамонлар бир-бирларидан феъл-атвори, табиати, мақсад, интилишларига кўра фарқ қилади ва шунга кўра, улар ўртасида зиддият вужудга келади. Образлар ўртасидаги зиддият ҳам, қаҳрамонларнинг ўз ичидаги тўқнашувлари ҳам бирор-бир воқеа туфайли намоён бўлади. Воқеаларнинг қай тарзда кечиши асар мавзуси ва ғоясининг аҳамиятини намоён этгани сингари қаҳрамонларнинг қиёфасини ҳам аниқ тасаввур этиш имконини беради.

Назорат учун саволлар:

1. Бадиий асар мавзусининг тор ва кенг маънодаги қирралари ҳақида нималар дея оласиз?
2. Ижодкорнинг мавзу танлаш маҳорати ва бадиий ижод жараёни деганда нималарни тушунасиз?
3. Ғоя ва мазмуннинг ўзаро алоқадорлиги деганда нимани тушунасиз?
4. Бадиий асарда мавзу ва ғоянинг ранг-баранглиги нималарда намоён бўлади?
5. Бадиий асарда конфликт қандай намоён бўлади?

Асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалар

1. Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011.
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари.-Т.: “Ўзбекистон” 2002.
3. Умурув Х. Адабиётшунослик назарияси.-Т.: “Ўқитувчи”, 2004.
4. Улуғов А. Адабиётшуносликка кириш . “Университет”. 2005

Қўшимча адабиётлар

1. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. -Т.: “Янги аср авлоди”, 2004
2. Султонов И. Адабиёт назарияси.-Т.: “Ўқитувчи”, 2005.
3. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. - Т.: “Зарқалам”, 2006.
4. Қуронон Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-танқидий тафаккури тарихи очерклари. – Тошкент: “Фан”, 2008.
5. Қуронон Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: “Академнашр”, 2010.
6. Хализев В. Е. Теория литературы. Учебник.-М.: “Высшая школа”, 1999

Интернет ресурслар

1. www.pedagog.uz
2. www.ziyonet.uz
3. www.ijod.uz
4. www.ziyouz.com

5-МАВЗУ: БАДИЙ АСАРДА ОБРАЗ ВА ОБРАЗЛИЛИК.

РЕЖА:

1. **Образ атамаси ва унинг келиб чиқиш тарихи.**
2. Образ турлари.
3. **Ёзувчининг қахрамон яратиш маҳорати.**
4. Бадий асарда : образ, характер ва тип.
5. Бадий асарда образлилик масаласи.

Маъруза матни

Образ санъат ва адабиётнинг образлар воситасида воқеликни акс эттириш ҳақидаги асосий тушунчадир. Адабиёт ва санъат воқеликни образлар воситасида акс эттирар экан, ҳар бир асарда тасвирланган нарса,

предмет ёки иштирок этувчи шахслар кенг маънода **образ** дейилади. Аммо образ термини санъат ва адабиётда биров чегараланган маънода-фақат инсонга нисбатан қўлланилади. Чунки, объектив ҳаётдаги ҳамма нарса инсон измида экан, демак, адабиёт ва санъатда ҳам инсон образи етакчилик қилади. Образ термини худди шу маънода

образлилик тушунчасининг энг муҳим ўзак қисмини ташкил этади.

Образ атамаси ҳақидаги илк фикрларни машҳур юнон файласуфи Аристотелнинг эстетик қарашларидаёқ учратиш мумкин. Бироқ Аристотель “поэзия санъати ҳақида” номли асарида **“образ”** атамаси ўрнида **“мимесис”** иборасини ишлатган. “Мимесис”-тақлид демакдир. Бинобарин олим мимесис(образ)турмушга тақлидан яратилади деб ҳисобланган. “Образ” атамаси биринчи мартаба машҳур немис файласуфи Гегелнинг эстетикага оид асраларида ишлатилган. Бу ҳақидаги жиддий таълимот ҳам анашу олим қаламига мансуб. Гегель ўз эстетик қарашларида санъат ҳақида фикр юритар экан, “санъат – образлариорқали фикрлаш” демакдир деб таъкидлаган. Рус атамашунослигига “образ” атамасини асосан, В.Г.Белинский олиб кирган, бу таълимотни такомиллаштирган.

Ўзбекадабиётида ”образ” атамасиўрнигаХХасрбошларигача “тимсол”, “тасвир”, ”нусха” кабибораларишлатилган. Асримизнинг 20-30 йилларида ўзбек атамашунослигига “образ” атамаси кириб келган.

Маълумки, санъат ва адабиётида ҳаёт образлар воситасида акс эттирилади. Санъаткор ҳаётни кузатади, кузатган воқеаларини тафаккуридан ўтказди, уларни қайта ишлаб яна жонли ҳаёт шаклида яратади. Ҳаёт воқеа ходисаларини қайта тиклашда инсон образи ғоятда муҳим аҳамиятга эга.

Шуни ҳам айтиш керакки, бадий образ дейилганда, асосан, инсон образи тушунилади ва у адабиётда хал қилувчи роль ўйнайди. Ғоявий-бадий

етук асарлардаги кишилар образи орқали биз муайян бир давр хаёти хақида кенг ва аниқ маълумот оламиз. Шунга кўра, адабиётда ишлатиладиган қаҳрамон, адабий тип, образ-характер, образ-персонаж каби терминлар синоним тушунчалар бўлиб, уларнинг барчаси кишиларнинг жамият ва табиат билан боғлиқ ҳолдаги бадиий тасвиридан иборатдир.

Муайян адабий туркумнинг ғоявий асосини тўғри англамоқ учун унга кирувчи асарларни алоҳида-алоҳида муфассал таҳлил қилишдан ташқари, шу таҳлил натижаларини ўзаро қиёслаш, умумлаштириш ва бутун туркумга хос муштарак хусусиятларни аниқлаш зарурдир. Бундай асарларни текширишда ўзаро алоқадор икки жараён кўзга ташланади: ҳар бир асарнинг ғоявий мазмунини муфассал таҳлил қилиш йўли билан муайян умумий хулосага келинади, бу таҳлилнинг тўғрилиги эса бутун туркумнинг умумий мазмунини англаш воситасида аниқланади.

Ёзувчи бадиий асар яратар экан, ҳар доим муайян мақсадни кўзда туттади. Бу мақсадга кўпинча асарда ифодаланган ғоя мос келиши мумкин. Асар яратишдан кўзда тутилган мақсад баъзан унинг ғоясидан фарқланиб қолиши ҳам мумкин. Бундай ҳолларда асар ғоясининг моҳиятини, аҳамиятини тўғри тушунмоқ учун у билан ёзувчи мақсади ўртасидаги фарқларни аниқ билиб олмоқ лозим бўлади. Ёзувчи мақсади билан асардаги ғоя орасида фарқ бўлиши мумкинлигини тушунган ҳолда нарсаларга тўғри нуқтаи назардан ёндашиш тасвирнинг ҳаққоний ва мукамал чиқишига йўл очишини ҳам унутмаслик лозим. Аксинча, ҳаётни хато ёки зиддиятли қарашлар асосида акс эттириш тасвирнинг қийматини туширади, ҳатто бутунлай йўққа чиқаради, чунки ундай қарашлар воқеликдаги турли томонларнинг сохталаштирилган ҳолда кўрсатилишига олиб келади.

Шунинг учун ҳам адабиётнинг илғор намояндалари ҳар доим адабий асарларнинг юксак ғоявийлиги ва тараққийпарвар дунёқарашнинг тантанаси учун курашиб келганлар. Бинобарин, мақсад қанчалик тўғри, чуқур ва мукамал бўлса, адабий асарнинг объектив ғояси ҳам шунчалик ҳаққоний, муҳим ва салмоқли бўлади.

Ёзувчи истагидан қатъи назар, келиб чиқишидан ташқари адабий асар ғоялари яна шу маънода объективки, улар муайян ижтимоий-тарихий шароит тақозоси билан юзага келади ва адабиётдан ўрин олади. Адабиётнинг энг нодир намуналаридаги мавзу ва ғоялар аксарият ҳолларда тараққиётнинг муайян босқичидаги илғор ижтимоий қарашларга мос келади.

Ҳаётнинг яхлит манзарасини бадиий гавдалантиришда кўплаб шахслар, воқеалар, инсоний муносабатлар, фикр-туйғуларни худди турмушдагидек мураккаб, бирикиб кетган ҳолда акс эттиришда турли-туман воситалардан

фойдаланилади. Албатта, бир ёзувчи қўллаган воситалар бошқасиникига ўхшамайди. Бироқ шундай воситалар ҳам борки, улар адабиётнинг умумий хусусиятларидан келиб чиқади ва ёзувчилар ижодида маълум бўлади.

Аввало, биринчидан - барча ёзувчилар муқаррар равишда фойдаланадиган энг муҳим восита – образлар яратишга имкон берувчи тилни кўрсатиб ўтиш зарур.

Иккинчидан, адабиётда ҳаёт оқими, ҳаракатлари қамраб олиниши сабабли сюжет, яъни кишилар характери – тақдири, ишлари зиддиятлар, ижтимоий тўқнашувлар, юзага чиқариладиган воқеалар ёки фикр-туйғулар ҳаракати оқими ҳам биринчи ўринга чиқади.

Учинчидан, ғоявий-бадий мақсадни амалга оширишда гоҳ асарда иштирок этувчи қаҳрамонлар нутқига, гоҳ муаллиф ҳикоясига, гоҳ диалог ва монологларга, гоҳ табиат тасвирига, қаҳрамонларнинг хатларига, кундаликларига ва бошқа воситаларга мурожаат қилиш зарурияти ҳарбир адабий асарнинг муайян қурилишига ёки адабиёт иазариясидаги атама билан айтганда, композицияга эга бўлишини тақозо қилади.

Тўртинчидан, санъаткор мақсадининг амалга оширилиши яратаётган асарининг турига, жанр хусусиятларига ҳам боғлиқдир.

Мазкур ҳолатлар ҳар бир ёзувчи ижодида ўзига хос тарзда намоён бўлади. Лекин ўзига хос кўринишдан қатъий назар улар барча ёзувчилар ижодида мавжуд бўлади. Шу сабабли, аввал мазкур умумий воситалар ҳақида мукамал тасаввурга эга бўлиш, кейин эса айрим ёзувчилар ижодидаги хусусий томонларни ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Бадий образ ва унинг турлари.

Инсон характери ва унинг ижтимоий қарашлари эпик, драматик, лирик-эпик асарларнинг асосий мазмунини ташкил этади. Бу асарларда пейзаж ва буюм образи, лирик мотивлар, яъни кенг маънодаги образлар муҳим аҳамиятга эга бўлса ҳам, улар асосий мақсадга-инсон фаолиятини ва унинг ҳаётга бўлган муносабатини ўрганишга хизмат қилади. Пейзаж ва буюм образи айрим асарларнинг асосий мазмунини ташкил этиши мумкин. Аммо уларда ҳам, асосан, инсон кўзга ташланади: Ёзувчи пейзаж ва буюм образида

кишиларнинг, маълум даврдаги социал гуруҳининг дунёқараши ва ҳис-туюғуларини акс эттиради.

Демак, адабиёт ва санъатда инсон образи бўлмаганда эди, қолган барча нарсалар (кенг маънодаги образлар) маъносиз ва моҳиятсиз бўлиб қолар эди. Шу тарзда инсонга нисбатан қўлланилган образ терминини Шундай таърифлаш мумкин: ёзувчининг ҳаётий кузатишлари асосида шаклланган, унинг бадиий тўқимасида акс этган, маълум ғояни ташувчи инсон ҳаётининг ва айни пайтда умумлашган тасвири **образ** деб аталади.

Шундай қилиб, образ адабий асарда ёзувчининг турмуш тажрибалари ва инсон характери устида олиб борган кузатишларини, кишиларга бўлган муносабати, фикр ва карашларини бадиий ифодалашнинг ўзига хос усулидир. Ёзувчи инсон характерини акс эттиради, типик характерларни типик шароитларда яратади, маълум давр ва социал гуруҳ учун характерли бўлган воқеаларни индивидуаллаштирилган типик образлар орқали ёритади. Шу тарзда адабий асарда типикликни ифодалайди. Демак, адабий асарда типиклик тушунчаси турли тарихий даврларда ҳаётий воқеалар, маълум кишилар гуруҳи учун характерли хусусиятларни ёрқин ифодаловчи нарса, ходиса ёки шахсни англатади.

Бадиий асарда қаҳрамон яратиш маҳорати.

“Образ” деганда асарда қатнашувчи барча одамлар ҳаёти тасвири (асар сюжетида ҳар хил “юк” ташувчи шахслар - бош қаҳрамон, асосий образ, эпизодик образ тарзида англашилади).

Асарда ирода йўналиши ва индивидуал рухий хусусиятлари билан бир-бирдан ажралиб турувчи, асар сюжетида “катта юк” ташувчи Шахсларгина характер бўлса, ижтимоий гуруҳ ёхуд синфнинг муҳим хусусиятларини ифодаловчи - даврнинг катта умумлашмаси бўла оладиган

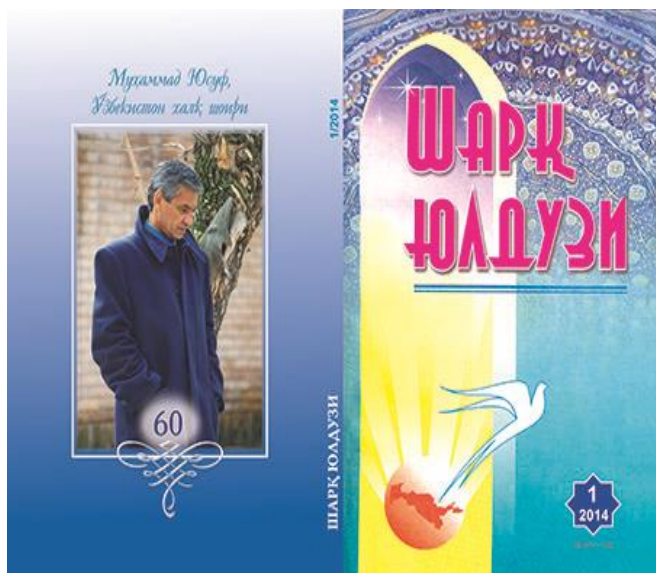
характер адабий тип деб юритилади. Оғзаки ва ёзма нутқда “персонаж” ва “образ” атамалари бир-бирининг синоними сифатида ҳам қўлланилавермайди. Масалага шу жиҳатдан қараганда, “Зайнаб ва Омон” поэмасидаги Зайнабнинг дугоналари - Адол, Асал, Сора, Сурма, Рухсора, Гулнора, Қундуз, Суқсур, Нури - эпизодик образ (персонаж)лар; Зайнаб, Омон, Анор хола, Собир, Нури - характерлар; Зайнаб ва Анор хола - адабий типдир. Айни чоғда, поемада берилган кишилар таъsvири (Адол, Асал, Сора, Сурма, Рухсора, Сарви, Гулнор, Суқсур, Нури, Зайнаб, Омон, Собир, Анор хола) образлар ёхуд персонажлар деб юритилаверади. Бадиий адабиётда образга нисбатан характер муҳим аҳамият касб этади. Ёзувчи характерлар тасвири оралиқ воқеаликни акс эттиради. Бу - ҳаётни эстетик ўзлаштиришнинг асосий усулидир.

Характер (юн. характер - хусусият, белги) - маълум ижтимоий фаолият типи. Характер, Л.И.Тимофеев айтганидек, образнинг ядроси. Характер, биринчи навбатда, ани хаётийшароитда ўз индивидуал хатти-ҳаракатлари ва рухий кечинмалари билан намоён бўладиган инсоннинг аини тасвири. Умуман айтганда, қахрамоннинг муҳим хусусиятларини аниқлайдиган асосий белгилар мажмуа характер деб юритилади (Г.А.Абрамович).

Назарий адабиётларда характернинг моҳиятини аниқлайдиган икки асосий хусусият кўрсатилади: “Шахс ирода йўналишини кўрсатувчи нарса характерни белгилайди”.

Образ-персонаж-характер-тип.

Маълумки, адабиётшунослигимизда қўлланилаётган “образ”, “персонаж”, “характер” ва “тип” атамалларини англатадиган тушунчалар бир-бири билан узвий боғлиқ - улар адабий асарда Иштирок етувчи одамлар тасвирини англатади, лекин, аини чоғда, уларни айнан бир нарса деб тушунмаслик керак. Чуники, уларни бир-биридан ажратиб турадиган баъзи фарқлар ҳам бор.

Образ асарда тутган ўрни ва вазифасига кўра, адабиётда персонаж, бош образ, икинчи даражали образ, характер, тип каби терминлар билан ифодаланади. Чунончи, персонаж бадиий асарда иштирок етувчи шахслар жамини англатади. Агар персонаж асар воқеалари марказида туриб, сюжет воқеаларини ҳаракатга келтирса, асар конфликтининг ҳал этилишида етакчи роль ўйнаса, ёзувчининг ғоясини ифодаласа, у

асарнинг бош образи саналади. Персонаж асар марказида турмаса ҳам, бирор жихати билан ёзувчи ғоясини ифодалашга, уни тўлдиришга хизмат қилса, у иккинчи даражали образ ҳисобланади.

Образ тушунчаси характер тушунчаси билан боғлиқ бўлади. Лекин образ характерга нисбатан кенг тушунча бўлиб, характер образнинг мукаммаллашган, турли хусусиятлари аниқ кўриниб турган, индивидуал хусусиятлари кашф этилган образдир, ҳар қандай образ характер бўла олмайди, лекин ҳар қандай характер образ саналади. Характернингғоят мукаммаллашган кўриниши эса, яъни характерга хос хусусиятларни бутун тўлалиги билан акс эттирувчи индивидуаллаштирилганшахс образи тип дейилади. Шунинг учун бадиий тип ҳамма вақт, ҳамма шароитда ўз мукаммаллигини сақлайди.

Образлар таснифи:

Адабиётшуносликка бадиий образлар қуйидаги илмий тамойиллар асосида тасниф қилиб ўрганилади.

1. *Ижодий метод тақозосига кўра образлар куйидаги турларга бўлинади:* мифология, афсонавий, хаёлий-фантастик, символик, романтик, реалистик образлар.

Реалистик образ - ҳаёт ҳақиқатига монанд образлар бўлиб, улар жонли одамларга хос бўлган хусусиятларни ўзида мужассамлаштиради.

Романтик образлар-ҳаётда айнан бўлмаган, аммо бўлиши орзу килинган-мўъжизакор куч-қувват эгаси бўлган, кўтаринки рух билан яратилган образлар.

Хаёлий-фантастик образлар-ҳаддан ташқари бўрттирилган, илохийлаштирилган, мўъжизавий характерга эга бўлган образлар.

Афсонавий образлар-бутунлай хаёлий образлар бўлиб, улар битмас-туганмас куч-қудратга, юксак фазилатларга эга бўлади. Халқ Оғзаки ижодидаги паловонлар мана Шундай характерда. “Алпомиш” достонидаги алпомиш, “Гўрўли” туркумидаги достонларда Гўрўғли образлар ҳам афсонавий қаҳрамонлардир.

Символик образлар - предметлар, ўсимликлар, нарсалар, жониворлар, ранглар орқали ижтимоий ходисалар умумлаштириш демакдир. Чунончи, кабутар- тинчлик рамзи, гул ва булбул - маъшуқа ва ошиғ рамзи, қизил ранг - озодлик рамзи ва хоказо.

Мифологик образлар-мифология (афсона) асосида яратилган асотирий образлар. Мифология образлар инсон табиатга қарши курашда ожиз бўлиб, ундаги ходисаларни қандайдир табиатдан ташқари, кишиларга нисбатан езгу ёки ёвуз ниятда бўлган руҳлар бошқаради деб ўйлаган аждодларимиз томонидан яратилган.

2. *Адабий турлар ва жанрлар тақозосига кўра бадий образларнинг куйидаги хиллари мавжуд:* лирик, эпик ва Драматик образлар. Лирик шеърларнинг қаҳрамонлари лирик образ ёки лирик қаҳрамон деб юритилади. Ҳамид Олимжоннинг “Ўлка”, “Ўрик гуллаганда”, “Ўзбекистон” шеърларининг бош қаҳрамони - шоирнинг ўзи - лирик образдир.

3. *Асар тўқимасида тутган ўрнига кўра образларнинг хиллари.* Йирик ҳажмли асарларда (эпик, драматик) бош ва ёрдамчи образлар бўлади. Асар воқеаларининг марказида туриб, сюжетни ҳаракатга келтирадиган, ёзувчи ифодаламоқчи бўлган асосий ғояни ўзида ташийдиган шахслар бош образ ёки бош қаҳрамон деб аталади.

4. *Адабиёт ҳаётни икки хил йўл билан тадқиқ қилади:* бири - тасдиқлаш, иккинчиси - инкор этиш. Шунга кўра, образлар ҳам бир-биридан фарқ қилади. ҳаётнинг ёзувчи идеалига мувофиқ томонларини тасдиқлаш учун асарга киритилган образлар - ижобий образлар деб юритилади. ҳаётнинг

бирор томонини инкор қилиш учун хизмат қиладиган образлар - салбий образлардир.

5. *Ҳажвий асарларда, асосан, сатирик ва комик-юмористик образлар етакчилик қилади.* Сатирик образ қисман салбий образга ўхшаб кетади (ҳар иккала типдаги образлар воситасида ҳаётдаги салбий кишилар ёхуд ҳаётдаги қусурлар танқид қилинади), улар ўртасида принципаал фарқлар ҳам бор: салбий образда ҳаётдаги қусурлар инкор қилинса-да ҳажв этилмайди - ёзувчи улар устидан очикдан-очик кулмайди. Сатирик образларда эса, аксинча, ҳаётдаги қусурлар устидан захарҳанда кулиш, сарказм, киноя, маҳаралаш усули етакчилик қилади. Сатирик образнинг ҳатти-ҳаракатлари ва одатларидан киши беҳад нафратланади, улардан жирканади.

6. *Адабий асарда иштирок этувчи ҳар бир шахс ва (баъзан) воқеа ривожда у қадар муҳим рол ўйнамайдиган эпизодик образ персонаж деб юритилади.* Бадий асарда бир-бири билан узвий боғлиқ образлар мажмуи образлар тизими деб аталади.

Бадий асар тўқимасида шундай унсурлар ҳам борки, улар асар исмларини, манзараларини бир-бирига боғлашга, қаҳрамонларнинг

муносабатини очиб беришга бир сўз билан айтганда асар композициясига хизмат қилувчи воситалар ёки бадий деталлар вазифасини бажаради.

*Образ санъат ва адабиётнинг образлар воситасида воқеликни акс эттириш ҳақидаги асосий тушунчасидир. Адабиёт ва санъат воқеликни образлар воситасида акс эттирар экан, ҳар бир асарда тасвирланган нарса, предмет ёки иштирок этувчи шахслар кенг маънода образ дейилади.*¹⁷

Бадий асарда образлилик масаласи.

Маълумки, санъат ва адабиётда ҳаёт образлар воситасида акс эттирилади. Санъаткор ҳаётни кузатади, кузатган воқеаларини тафаккурдан ўтказди, уларни қайта ишлаб яна жонли ҳаёт шаклида яратади. ҳаёт воқеа-ходисаларини қайта тиклашда инсон образи ғоятда муҳим аҳамиятга эга.

Шуни ҳам айтиш кераки, бадий образ

¹⁷ Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 - 67 бет

дейилганда, асосан, иносн образи тушунилади ва у адабиётда ҳал қилувчи рол ўйнайди. Ғоявий-бадий етук асарлардаги кишилар образи орқали биз муайян бир давр ҳаёти ҳақида кенг маълумот оламиз.

1.Бадий образнинг умумлашмаси Л.Н.Толстойнинг фикрича, адабиётда маълум бир тип яратиш учун шу тоифадаги жуда кўп кишиларга хос хусусиятларни танлаб олиб, бадий бир бутунликка жамлаш керак. Ёзувчи бир дўкандор, амалдор ёки ишчи образини яратиш учун жуда кўп дўкандор, амалдор ва ишчи ҳаётини ўрганиши, уларнинг социал-синфий кифасини белгиловчи характерли хусусиятлари, одатларни ва бошқаларни бир образда бера олиши керак.

Демак, умумлаштириш - бадий образнинг муҳим хусусияти экан. Шусиз образ яратиш мумкин эмас.

2.Бадий образнинг аниқлиги ва индивидуаллиги. Адабий асарда тасвирланган бадий образ умумлашма натижасигина бўлмай, айти чоғда, аниқлаштириш, индивидуаллаштириш маҳсули ҳамдир.Зотан, адабий қаҳрамон том маънода индивидуаллаштирилган бўлиши зарур. Чуники, ёзувчи бадий образни индивидуал хусусиятлари билан кўрсатиш орқали образгажонлилик, ҳаётийлик, табиийлик бахш этади, эмоционалликка эришади-ўқувчи хиссиётига таъсир қилади, уни ишонтиради.

3.Бадий образ тузилишида тўқима образ ҳаётий умумлашмаларни индивидуал шахс белгилари, инсон ҳаётининг аниқ манзаралари орқали ифодалашини тақозо қилар экан, бундай мураккаб ижодий жараённи бадий тўқимасиз, ижодий фантазиясиз тасаввур қилиш мумкин эмас.Умумлаштириш санъатининг умумий қонунияти - умумлашмасиз ҳеч қандай бадий образ яратилмайди. Бадий адабиёт, ходиса ва характерларни, типиклашини, “ўйлаб топиш”ни, тўқима талаб этади.

Бу ўринда машур ёзувчимиз Абдулла Кодирининг “Ўтган кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романлари бош қаҳрамонларининг яратилиш жараёнлари ҳақида айтган гаплари ғоятда эътиборли: “Халқ орасида бундай типлар (Отабек, Кумуш биби, Анвар, Раъно - Т.Б.)кўп... Лекин уларнинг ҳаммасини ҳам асардаги каби айнан деб бўлмайди. шахс асардаги қаҳрамонга анчалик ўхшаб кетмасин бари бир унда қайдайдир бирон камчилик, нуқсон бўлади... Ёзувчи кўплаб шахсларда кўрган-кузатган типлардан ўзига керагини танлаб олади, умумлаштиради, бирон қаҳрамонда мужассамлаштиради”.

4. Бадий образнинг эстетик таъсирчанлиги.

Бадий образ китобхонда, албатта, қандайдир эстетик хиссиёт (эмоция) уйғотиши мумкин. Чунончи, ҳаётдаги хунукликни акс еттирган бадий образ китобхонда нафрат уйғотса, гўзалликни ифдалаган образ эстетик завқ-шавқ беради. Ёзувчи бадий образ орқали эстетикидеалини тасвирлайди: идеал ижобий образда бевосита, салбий образда билвосита ифодаланади.

Француз санъатшуноси Ипполит Тен (1827-1893)нинг ҳикоя килинишича, америкалик оддий бир аскар театрга тушиб, “Отелло” спектаклини томоша қилади, сахнада Отелло рашк ўтида ёниб, севишли хотини, пок Дездемонани бўғиб ўлдирар экан, томошабин аскар ундан ғоятда нафратланиб кетади ва аскар Отелло - актёрни отиб ташлайди.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар.

1. Образ ва унинг бадиий асардаги хусусиятиги кўра гуруҳларга ажратинг.
2. Бадиий асардаги жанр хусусиятига кўра образ турларини аниқланг.
3. Бадиий асарда образ яратиш принциплари.
4. Сюжетдаги характернинг ўрни ва ахамияти (Бадиий асарлар мисолида)

Асосий дарслиқлар ва ўқув қўлланмалар

1. Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011.
2. Иззат Султон. Адабиёт назарияси. Т.: 1980 йил.
3. Адабий турлар ва жанрлар. 3-жилдлик. Т.: Фан 1991 йил.
4. Холматов Ш.,Маҳкамов М.,Хотамов Н. Адабиётшуносликка кириш. Т.: Ўқитувчи. 1989.
5. Т.Бобоев. Адабиётшунослик асослари. Т., 2002 йил.
6. Гуляев Н.А. Теория литературы. М.: Высшая школа. 1985.

Қўшимча адабиётлар:

1. Ҳайитметов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. Т: 1987.
2. Исҳоқова Ё. Мумтоз шеърятда бадиий сманъатлар. Т.: 2004.
3. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. Т.: Ўзбекистон. 1993.
4. Қудратуллаев Ҳ. Навоийнинг адабий эстетик қарашлари. Т.: Шарқ. 1991
5. Қудратуллаев Ҳ. Бобурнинг адабий- танқидий қарашлари. Т.: 1983.
6. И.Мирзаев. Адабиёт ва давр дарди. Т.: Фан. 1999.
7. Т.Бобоев. Шеър илми таълими. Т.: «Ўқитувчи». 1996.
8. «Адабиёт назарияси». Маърузалар матни. Тузувчи проф.Мамедов Б. ЎзДЖТУ. Т. 2006 й.

Интернет ресурслари

1. www.pedagog.uz
2. www.ziyonet.uz
3. www.ijod.uz
4. www.ziyouz.com

6-МАВЗУ. БАДИЙ АСАР СЮЖЕТИ ВА КОМПОЗИЦИЯСИ.

РЕЖА:

1. Бадиий асар сюжети
2. Сюжет турлари ва типлари
3. Сюжетнинг асосий элементлари
4. Композиция ҳақида тушунча
5. Композицион воситалар

Маъруз матни

Кўпинча *сюжет* деганда, асардаги воқеалар тизмаси тушунилади. Бунинг сабаби шундаки, сюжетли асарларнинг кўпчилигида яхлит ҳаёт манзараси билан боғлиқ ҳолда, албатта, бирон муҳим ижтимоий зиддият бадиий тадқиқ этилади.

Ҳар бир ёзувчи ўзини қизиқтирган ҳаётий воқеаларга эътибор беради ва уларни ўзига хос тарзда акс эттиради. Бир ёзувчини синфлар, кишиларнинг кескин тўқнашуви, иккинчи ёзувчини қаҳрамоннинг ички дунёси, руҳий ҳолати, бошқа бир ёзувчини табиат гўзаллиги қизиқтиради ва уни асарида ифодалайди. Демак, ёзувчининг асарда тасвирланган асосий

ҳаётий воқеа-ҳодисалар тўғрисидаги ҳукми-етакчи фикри асарнинг асосий ғояси ҳисобланади. Бинобарин, ҳаётий ҳодисаларга қандай муносабатда бўлса, уларни шу хилда тасвирлаб, китобхонларда ҳам ўзи тасвирлаган воқеа-ҳодисаларга ана шундай муносабат туғдиради. Шунинг учун асосий ғоя ҳам, асосий тема каби асардаги образларда, уларнинг хатти-ҳаракатида мужассамлашган ва воқеа-ҳодисаларда ифодаланган ғоялардан ташкил топади ҳамда ёзувчининг шу образ ва ҳодисаларга, яъни ҳаётга бўлган муносабатини англатади. Демак, ғоя билан тема узвий бирликда мавжуддир. Тема ва ғоя муносабати асарнинг ғоявий-тематик бирлигини таъминлайди.

Бадиий асарда сюжет ва композиция.

Бадиий асарни баён қилишда қандай асосий талаблар қўйилади? Аристотельнинг таъкидлашича фабула - бу баённинг асоси ҳисобланади ва “боши, ўртаси ва охири”га эга бўлади.

Эстетик завқ асар жозибасини оширади “у албатта ечимда намоён бўлади” Бироқ асардаги воқелик тизими унинг қай тарзда жойлаштирилганлигига кўра кўпроқ чиқур аҳамият касб этади. Гарчанд, воқелик – фабулада намоён бўлар экан, асар тизими айнан, воқеалар

тизимига боғлиқ ҳолда баён этилиши керак. Сюжетдаги фабула, яъни воқеабандлик асар сўнгида эмас, гоҳро асар ўртасида ёки асарнинг дастлабки қисмида ҳам намоён бўлиши мумкин, аммо бу ҳолатда ҳам воқеабандликка асар сўнгидагини қўрқувсиз, тахминсиз аниқ ечим келтирилиши мумкин. Масалан: асар бошидаги персонажлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар, уларнинг бир бирига бўлган муомила муносабати ёки қўрқинчли воқеалар ривожини охири оқибатда ечимда ойдин ва равшан очиб берилиши асар воқелигини тўғри тасвирлашга кўмак беради. Бир нечта асардаги воқелик бу ҳали тўлиқ сюжетнинг намоён бўлишини кўрсата олмайди. Аксинча асардаги қаҳрамонлар ёки персонажларнинг ҳатти-ҳаракати асар воқелигини турли томонга ўзгаришини кўрсатади, баъзи адабиётшунос олимлар фикрига кўра воқеликнинг ҳаракатга келиши персонажларнинг асардаги ҳолати ва хусусиятига кўпроқ боғлиқ ҳолда намоён бўлади.

Сюжетни ҳикоя қилиниш қонуни ўзига хослиги билан ажралиб туради: бу унинг тили ва воқеликдаги ҳолатдан ҳам аксинча намоён бўлиши ва ҳаракатланишига боғлиқ бўлади. Масалан: Субтитрли ёки понтомимик филмларда ҳам сюжет худди ҳикоя воқелигига ўхшаб баён қилиниверади.

Сюжет ҳақида икки хил тушунча мавжуд бўлиб, биринчи нуқтаи назарга кўра сюжет воқеа ҳодисаларни ҳақиқий ифодалаши; ёзувчи ва китобхонлар воқеаларни умумий сюжетга киритиб уни тушунишга ҳаракат қилади.

Бошқа нуқтаи назарга кўра сюжет баён қилувчилар тамонидан қурилади, яъни бир хил тарихий воқеаларни ҳар хил ифодалаш мумкин. Асарнинг уч хил даражаси мавжуд. Булар: воқеа, фабула (ёки сюжет) ва дискурс (муҳокама) - улар ўзаро бир-бирига мос келади. Биз уларнинг ўзаро муносабати ҳақида фикр юритамиз, биринчидан, воқеа ва фабулалар, иккинчидан, сюжет ва дискурс

Воқеа бу - фабула

Сюжет бу- ҳикоя

Фабула ёки сюжет- бу аниқ нуқтаи назардан фикрлаш воситасида вужудга келган матндир. Демак, асардаги тўй маросими сюжетнинг ечими, тугуни ёки кульминацияси бўлиши мумкин. Китобхон ўз дунёқарашидан келиб чиқиб китоб мазмунини матндан чиқариб олади.¹⁸

Бадиий асарларнинг бевосита мазмунини ташкил этган, ўзаро боғланган ва ривожланиб борувчи ҳаётини воқеалар системаси сюжет деб аталади. Сюжет характер билан узвий боғлиқ бўлиб, бадиий ижодда муҳим ўрин тутди. Сюжет бадиий ижоднинг барча тур ва жанрларида мавжуд.

¹⁸ Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 – 65-66-бет

Муайян адабий туркумнинг ғоявий асосини тўғри англамоқ учун унга кирувчи асарларни алоҳида-алоҳида муфассал таҳлил қилишдан ташқари, шу таҳлил натижаларини ўзаро қиёслаш, умумлаштириш ва бутун туркумга хос муштарак хусусиятларни аниқлаш зарурдир. Бундай асарларни текширишда ўзаро алоқадор икки жараён кўзга ташланади: ҳар бир асарнинг ғоявий мазмунини муфассал таҳлил қилиш йўли билан муайян умумий хулосага келинади, бу таҳлилнинг тўғрилиги эса бутун туркумнинг умумий мазмунини англаш воситасида аниқланади.

*Ёзувчи бадиий асар яратар экан, ҳар доим муайян мақсадни кўзда тутади. Бу мақсадга кўпинча асарда ифодаланган зоя мос келиши мумкин.*¹⁹

Асар яратишдан кўзда тутилган мақсад баъзан унинг ғоясидан фарқланиб қолиши ҳам мумкин. Бундай ҳолларда асар ғоясининг моҳиятини, аҳамиятини тўғри тушунмоқ учун у билан ёзувчи мақсади ўртасидаги фарқларни аниқ билиб олмоқ лозим бўлади. Ёзувчи мақсади билан асардаги ғоя орасида фарқ бўлиши мумкинлигини тушунган ҳолда нарса-ҳодисаларга тўғри нуқтаи назардан ёндашиш тасвирнинг ҳаққоний ва мукамал

чиқишига йўл очишини ҳам унутмаслик лозим. Аксинча, ҳаётни хато ёки зиддиятли қарашлар асосида акс эттириш тасвирнинг қийматини туширади, ҳатто бутунлай йўққа чиқаради, чунки ундай қарашлар воқеликдаги турли томонларнинг сохталаштирилган ҳолда кўрсатилишига олиб келади.

*Адабиёт нафакат дабдабали арбоблари, балки катта иншоотлар, хусусан, адабий турларининг асосланган ва уларнинг роли - нима жанрлар хисобланади? “Эпик” ва “янги” каби атамалар - зохирий ўхшашлиги асосида воситалари асарларининг қулай таснифи кўпроқ нарса эмас, ёки улар китобхонлар ва ёзувчилар назарида айрим вазифаларни амалга ошириш? шароитлар ва тахминлар бир тўсиқ - ўқувчи жанр учун. Ўқиймиз билиш - бир худди терговчининг ўзгинаси ёки, ишқий асар, бир лирик шеър ёки фожияси - биз бу ёки бошқа элементларнинг матнда излаётган ва энг муҳим бўлади қайси бирлари тахмин қилиниши мумкин. Фантастика, ҳикоя ҳақида роман фақат бир кичик батафсил бўлиши мумкин.*²⁰

¹⁹ Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 – 66-бет

²⁰ Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 – 70-бет

Тарихан, кўп адабий танқидчилари, назарияси, хикоя қилиш, ким караб олиш, учта асосий турлари адабий асарлар билан ўртоқлашди, ҳамда юнон адабиёти назариясига эргашиди²¹.

Бу сўзлар, уларни гапирган шахс ёки бир овозни айтишига йўл бошқача айтганда (вообразит) лавозимига ўзингизни кўйиши дегани ўқинг - бир кенг тарқалган шакли-бирикмаси, сўз мавзу овози, муаллиф томонидан яратилган.²²

Ҳар бир йирик ёзувчи асосий эътиборни ўз даври, халқи учун муҳим бўлган зиддиятга қаратади. Юқорида айтилган фикрдан ёзувчилар, албатта, фақат ўз даврларидаги ижтимоий зиддиятларни тасвирлашлари керак экан, деган хулоса келиб чиқмайди. Улар ўз асарлари учун узоқ ўтмиш ҳаётидан ҳам сюжет танлашлари мумкин. Адабиётимизда кўплаб тарихий романлар, повестлар, хикоялар, пьесалар яратилганлиги шундан гувоҳлик беради.

Сюжет яратишда ёзувчининг бадиий маҳорати ниҳоятда муҳим аҳамиятга эгадир. Сюжет ички тугалликка эга бўлганда, яъни тасвирланаётган зиддиятнинг сабабларини, хусусиятини ва ривожланиш йўллари яққол гавдалантиришга имкон берганда ҳамда китобхон диққатини ўзига тортиб, ҳар бир унсур ҳақида чуқур ўйлашга мажбур қилгандагина, у ўз зиммасига юкланган вазифани адо эта олади.

Юқоридаги фикрлардан сюжет қизиқарли бўлиши шарт эмас экан, деган хулоса келиб чиқмаслиги лозим. Аксинча, бадиий асар сюжети ҳаёт ҳақиқати асосида китобхонни ўзига тортадиган қизиқарли, жозибадор қилиб яратилгандагина, муайян таъсир кучига эга бўлади. Сюжетнинг қизиқарли чиқишига ёзувчилар турли-туман воситаларни қўллаш орқали эришадилар. Баъзан ёзувчилар тасвирланаётган курашлар ва характерлар мантиқини очиқ-ойдин, қизиқарли гавдалантириш учун ўз-ўзидан китобхон диққатини жалб этувчи ўткир ҳолатлар, вазиятлар танлайдилар. Буни биз Шекспирнинг кўпчилик трагедияларида, Диккенс романларида, Гоголь повестларида, Абдулла Қодирий романларида кўришимиз мумкин. Бошқа бир гуруҳ ёзувчилар китобхонни қизиқтириш учун асар бошларида унинг диққатини иштирок этувчи шахсларнинг қандайдир далилланмаган хатти-ҳаракатларига жалб қиладилар ва шу билан ўша хатти-ҳаракатларни, характер-хусусиятларини юзага келтирган сабаблар тўғрисида ўйлашга мажбур этадилар. Масалан, ёзувчи ўлмас Умарбеков «Ёз ёмғири» номли қиссасининг бошида бир аёлнинг кўчада ўлдириб

²¹ Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 – 70-бет

²² Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 – 70-бет

кетилганлиги воқеасини тасвирлайди. Кейин эса, бутун асар давомида шу воқеанинг рўй бериш сабаблари, Муниҳонни фожиали ўлимга олиб келган ҳодисалар, уларнинг илдизлари ҳамда уларни аниқлаш йўлида қаҳрамонлар характерларининг тўқнашуви, кураши кўрсатиб борилади. Натижада бутун қисса давомида китобхон диққати воқеалар ва характерлар ривожига жалб этиб турилади.

Бадиий асар сюжети қатор унсурлардан иборат бўлиб, улар ўзаро боғлиқ ҳолда яхлит бир бутунликни ташкил этади. Бунда унсурлар қаторига *экспозиция, тугун, воқеалар ривож, кульминация ва ечим* қиради. Сюжет характер билан воқеалар ўртасидаги муносабатни ифодалайди. Ҳақиқатдан, сюжет персонажлар ҳаракати туфайли шаклланади. Шеърый асарда, айниқса, кичик шеърый асарда сюжет прозаик асарга қараганда яширинроқ.

Бадиий асар ғоявий-тематик жиҳатдан кичик бўлақлардан ташкил топишига қарамай, унда бир бутунлик мавжуддир. Асарнинг шундай тузулиши бадиийлик талабидир. Аслида ҳаёт бир-бири билан узвий боғланган, ўзаро таъсир этиб турган ҳодисалардан иборат бўлиб, бу ҳодисаларнинг ҳар бири ўзига нисбатан маълум муносабатда бўлишни тақозо этади. Масалан, «Қутлуғ қон» романида кўйилган барча масалалар бир марказгачоризм ва маҳаллий буржуазияга қарши кўтарилган 1916 йилги халқ озодлик ҳаракатининг ривожланиши масаласига бирлаштирилади ва бу марказий, асосий масала ёзувчи томонидан баҳоланади. Бу баҳода, чоризм ва маҳаллий буржуазияга қарши олиб борган курашида меҳнаткаш омма албатта ғалаба қозонади, деган ғоя ўз ифодасини топган.

Демак, ёзувчининг асарда тасвирланган асосий ҳаётий воқеа-ҳодисалар тўғрисидаги ҳукми-етакчи фикри асарнинг асосий ғояси ҳисобланади. Бинобарин, ёзувчи турмушга, ҳаётий ҳодисаларга қандай муносабатда бўлса, уларни шу хилда тасвирлаб, китобхонларда ҳам ўзи тасвирлаган воқеа-ҳодисаларга ана шундай муносабат тугдиради. Шунинг учун асосий ғоя ҳам, асосий тема каби асардаги образларда, уларнинг хатти-ҳаракатида мужассамлашган ва воқеа-ҳодисаларда ифодаланган ғоялардан ташкил топади ҳамда ёзувчининг шу образ ва ҳодисаларга, яъни ҳаётга бўлган муносабатини англайди. Демак, ғоя билан мавзу узвий бирликда мавжуддир. Мавзу ва ғоя муносабати асарнинг ғоявий-тематик бирлигини таъминлайди. Ғоя ижодий иш жараёнида юзага келади, у асарда конкрет материалида ифодаланади. Шунга кўра, асарнинг ғоявий-тематик моҳияти образларни ва ҳодисаларни анализ қилиш орқали аниқланади²³.

Сюжет типлари:

Бадиий асарда сюжетнинг ранг-баранг кўринишлари мавжуд, биз уларни воқеа-ҳодисаларни ҳикоялаш тамойилига асосланиб, қуйидагича типларга ажратиб ўрганамиз: хроникали сюжет; ретроспектив сюжет; консентрик сюжет ва ассоциатив сюжет.

²³ Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 – 72-бет

1. Агар бадий асарда сюжет хроника тартибида кетма-кет давом эттирилса - бу холда **хроникали сюжет** деб юритилади. Масалан: А.Қодирийнинг “Меробдан чаён”, Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз”, П.Қодировнинг “Юлдузли тунлар”, Мурод Муҳаммад Дўстнинг “Лолазор”, Ў.Ҳошимовнинг “Икки эшик ораси”, “Тушда кечган умрлар” романлари хроникали сюжет асосида очиб берилган.

2. Бадий асарларда воқеа кульминациядан бошланиб, асарда чекиниш қўлланилади. Бу - **ретроспектив сюжет** деб юритилади. Масалан: Ў.Умарбековнинг “Ёз ёмири” иссасидаги асосий қаҳрамонлардан бири - Мунисхоннинг кўчада ўлдириб кетилишидан бошланади, кейинроқ ёзувчи чекиниш усулини қўллаб Мунисхон тарихи билан китобхонни таништиради.

3. Адабиётда сюжетларнинг яна бир типи мавжуд бўлиб, унда кескин ва кучли эҳтирос тўлиқ акс эттирилгани, натижада сюжет унсурларини бири-биридан ажратиш анча мураккаб кўгринишга эга бўлади. Бундай сюжет - **концентрик сюжет** деб номланади. Масалан: Машхур Америка ёзувчиси Э.Хемингуейнинг “Чол ва денгиз”, “Алвидо, қурол!” романлари сюжети концентрик сюжетида акс еттирилгандир.

4. Бадий адабиётда - сюжетни воқеа-ходисалар силсиласи эмас, балки қаҳрамонлар қалбида кечган руҳий ҳолатлар ва кечинмалар ташкил этади. Бундай ҳолат адабиётшунослиқда **ассоциатив сюжет** деб юритилади. Масалан: О.Ёқубовнинг “Улуғбек хазинаси”, Ж.Жойснинг “Улисс” романлари айнан шу сюжет типиде яратилгандир.

Бадий асар сюжети қатор унсурлардан иборат бўлиб, улар ўзаро боғлиқ ҳолда яхлит бир бутунликни ташкил этади. Бунда унсурлар қаторига *экспозиция, тугун, воқеалар ривож, кульминация* ва *ечим* киради.

Баъзи асарларда сюжетнинг пролог (муқаддима) ва эпилог (яқун) каби унсурлари ҳам бўлади. Асарнинг ўзида барча сюжет унсурларининг бўлиши шарт эмас. Хусусан, пролог ва эпилог бир мунча кам учрайди. Лирик асарларда эса барча сюжет унсурларини қидириб топиш анча қийин. Улардаги сюжет унсурлари ҳақида гапирганда, фикрлар оқимининг бошланиши, мантиқли тарзда давом эттирилиши, ривож, яқунланиши тўғрисида сўз юритиш мумкин. Эпик ва драматик асарларнинг барчасида, лиро-эпик асарларнинг кўпчилигида *экспозиция, тугун, воқеалар ривож, кульминация, ечим* сингари сюжет унсурлари, албатта, мавжуд бўлади.

Экспозиция. Зиддият юзага келгунга қадар қаҳрамонлар қиёфасини шакллантирган шароитнинг ва унда қарор топган характер хусусиятларининг тасвири *экспозиция* деб аталади. Экспозиция асарда иштирок этувчи шахсларнинг тасвирланаётган зиддият давомидаги хатти-ҳаракатларини далиллаш вазифасини ўтайди, ҳаётлари, ўсиш, улғайишлари тўғрисидаги маълумотлар асарнинг турли ўринларида берилади. Масалан, ўлмас Умарбековнинг «Ёз ёмири» қиссасида Мунисхон билан Раҳимжон Саидовнинг асосий воқеалардан аввалги ҳаётлари, турмуш қуришлари, характерларидаги қирраларнинг шаклланиши асарнинг турли бобларида ҳикоя қилинади. Бундай *экспозиция кечиктирилган экспозиция* дейилади. Бироқ асарнинг қаерида келмасин, *экспозиция* ҳар доим бир вазифани

бажаради, яъни у китобхонни қаҳрамонлар характери шаклланган шароит билан таништиради ва уларнинг кейинги хатти-ҳаракатларини асослашга хизмат қилади.

Тугун ва воқеалар ривожиди. Асардаги воқеалар ривожини бошловчи зиддиятларнинг юзага келишини кўрсатувчи ўринлар *тугун* деб аталади. Юзага келган зиддиятни очиб бериш йўли билан тугун китобхоннинг асар мавзуини тўғри тушунишига имкон туғдиради.

Асар мазмунини очишда воқеалар ривожиди ҳам катта аҳамиятга эга. Воқеалар ривожиди асар тугунидан бошланади. Воқеалар ривожиди санъаткор тасвирлаётган кишилар орасидаги муносабатлар ва зиддиятлар юзага чиқади, инсоний характерларнинг турли-туман қирралари ечилади, иштирок этувчи шахсларнинг шаклланиши ва улғайиш тарихи акс этади.

Агар тугун китобхоннинг асарда кўтарилган муаммони тушунишига йўл очса, *воқеалар ривожиди* унинг ҳал этилиши йўллари ҳақида ҳам тасаввур туғдиради.

Кульминация ва ечим. Воқеалар ривожидидаги энг кескин, ҳаяжонли жиҳат *кульминация* деб аталади. Кульминация асарда кўтарилган муаммони ниҳоятда ўткирлаштириб, кучайтириб, таъсирчанлигини ошириб бериши билан мазмундорлик касб этади.

Кульминация фақат эпик, лиро-эпик ва драматик асарлардагина эмас, балки йирик шеърларда ҳам мавжуд бўлади. Эҳтирос билан ёзилган ҳар бир шеърдаги шоир фикр оқимининг юқори нуқтаси кульминациядир.

Ёзувчи услубига кўра кульминация асарнинг охирида, ўртасида ва ҳатто бошида ҳам келиши мумкин. Ёзувчи Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» повестида Саида онгида ўз кучига ишонч туғилган, Қаландаров эса ўзининг ҳақлигига шубҳа ҳосил қила бошлаган пайтлари воқеаларнинг юқори чўққиси - кульминацияси бўлиб, у асар ўрталарида берилади. Баъзан кульминация асар бошига тўғри келади. Бундай пайтларда ёзувчи асарни ўткир драматик воқеа билан бошлаб, китобхонни ўзига ром қилишга интилади ва қолган қисмларнинг барчасини шу воқеани ечиб беришга бағишлайди. Масалан, ўлмас Умарбековнинг «Ёз ёмғири» қиссаси худди шундай кульминацион нуқтадан, яъни Мунисхоннинг ўлдирилиши воқеасидан бошланади. Кейин эса, муаллиф шу воқеанинг тафсилотларини, қандай содир бўлганлигини, сабабларини ва моҳиятини очиб беради. Бу услуб ёзувчидан катта маҳорат талаб қилади. Чунки дастлабки саҳифаларда бошланган драматик ҳолат асар охиригача давом этиши керак.

Кульминация асарнинг энг кескин, ҳаяжонли ўрни бўлганлиги сабабли китобхонни зиддият қандай ҳал бўлиши, яқунланиши ҳақида ўйлашга мажбур қилади. Тасвирланаётган воқеаларнинг қандай ҳал бўлишини кўрсатувчи ёки китобхонга унинг ҳал этилиши йўллари ҳақида тасаввур берувчи ўринлар *асар ечими* деб аталади.

Англашиладики, зиддиятлар асар тугунида юзага келиб, воқеалар ривожиди кенг кўламда очила боради, кульминацияда ниҳоятда юксак ўткирлик ва кескинлик касб этади ҳамда ечимда ҳал бўлади.

Пролог ва эпилог. Асосий сюжет ривожидан аввал бериладиган ўзига хос муқаддима *пролог* деб аталади. Мазкур сюжет ривожидан олдин келиб, пролог асардаги воқеаларнинг энг дастлабки сабабларини очишга хизмат қилади. Бу сабаблар кейинги ҳолатлар ва ҳаракатлар моҳиятини аниқ-равшан юзага чиқаради.

Ёзувчи асар ечимида персонажларнинг кейинги тақдири етарлича очилмаган деб ҳисоблаган пайтларда эпилогдан фойдаланади. Бундан ташқари, эпилогда санъаткор асарда тасвирланган воқеа ва характерларга нисбатан ўз муносабатини, улар устидан чиқарадиган ҳукмини аниқроқ ифодалашга ҳам ҳаракат қилади. Асарда тасвирланган воқеалар ва характерлар ривожидан келиб чиқадиган энг сўнгги натижаларни акс эттирувчи жиҳат *эпилог* деб аталади.

Композиция. Ёзувчи муайян турмуш манзарасини акс эттирар экан, ўша манзарани ўқувчи кўз ўнгида бутун тўлалиги ва яхлитлиги билан гавдалантириш учун асарини маълум шаклга, қурилишга, қиёфага эга қилиб яратади. Адабий асарнинг барча қисмларини ўзаро бирлаштириб турувчи, муайян ҳаёт манзарасини яхлитликда ва муаллиф нуқтаи назарига мос ҳолда образли акс эттиришга ёрдам берувчи қурилиши унинг *композицияси* деб аталади.²⁴

Бадиий асарнинг тузилиши, ташкил топишида ёзувчй илгари сурмоқчи бўлган фикр, ғоя асосий куч ҳисобланади. Бадиий асарларда ҳар бир боб, боблардаги ҳар бир манзара ҳам ўз марказига эга бўладн. Ана шундай ҳолдагина адабий асар зарур изчилликка эга бўлиши мумкин.

Композициянингяна муҳим масалаларидан бири *мувофиқликдир*. Бу ерда айрим тафсилотлар, эпизодлар ва манзараларнинг воқеалар тасвири ва образларнинг асар марказига, ёзувчи мақсадига мувофиқлиги кўзда тутилади.

²⁴Адабиётшуносликка кириш. Э.Худойбердиев. Т.2008 йил (86-бет)

Бадиий асар композицияси, аввало мазмуннинг, поэтик ғоянинг аниқлиги, реаллиги, эстетиклиги ва шу поэтик ғояга нисбатан қисмларнинг, образларнинг жой-жойига қўйилиши ва уларнинг асардаги мувофиқлик қоида­сига биноан тасвир меъёридан иборатдир.

Композицион воситалар. Адабий асарни бир бутун қилиб яратишда қисмларни, воқеаларни ўзаро боғлашда, қаҳрамонлар ҳаракат қиладиган шароитни гавдалантиришда ёзувчи турли-туман ёрдамчи композицион воситалардан фойдаланади. Ундай композицион воситалар жумласига *лирик чекиниш, киритма воқеа, бадиий қолип­лаш, эпиграф, портрет, пейзаж, деталь* киради. Бу композицион воситаларнинг барчаси ҳар бир асарда, албатта учраши шарт эмас. Агар портрет, пейзаж, лирик чекиниш ва деталь адабий асарларда бирмунча кўп учраса, бошқалари камроқ кўзга ташланади. Композицион воситалар асар ғоясини очишда муайян роль ўйнашига кўра ўзига хос мазмундорлик касб этади.

Лирик чекиниш. Адабий асарда ёзувчининг бевосита ўз фикр-туйғуларини ифодалаши *лирик чекиниш* деб аталади. Бундай чекинишлар, асосан, эпик асарларда бўлади, лирик асарлар эса бутунича шоир кечинмаларининг ифодаси ҳисобланади.²⁵ Лирик чекиниш турли-туман композицион вазифани бажаради. Кўпинча ёзувчилар лирик чекиниш ёрдамида персонажларнинг ишлари, хулқ-атворлари, характерларига берадиган ўз баҳоларини аниқ-равшан ифодалашга ва китобхон онгига сингдиришга эришадилар.

Киритма воқеа. Адабий асардаги асосий воқеалар тизмасига бевосита алоқадор бўлмаган, лекин муайян ғоявий мақсадга бўйсундирилган эпизодлар *киритма воқеалар* деб аталади.²⁶ Улар кўпинча асарга мазмунни чуқурлаштириш, характерлар ривожини далиллаш ва ифодаланаётган ғоя китобхонга аниқроқ етиб боришини таъминлаш мақсадида киритилади..

Бадиий қолип­лаш. Айрим ҳодисалар ва характерлар моҳиятини китобхон кўз ўнгида яққолроқ очиб бериш мақсадида ёзувчилар баъзан бадиий қолип­лаш воситасидан фойдаланадилар. Тасвирланаётган характерлар ва ҳодисалар моҳиятини яққолроқ очиш мақсадида уларга яқин манзаралар ва воқеалар чизилиши *бадиий қолип­лаш* деб аталади.²⁷

Айрим асарларда бадиий қолип­лаш асосий қаҳрамоннинг моҳиятини китобхон кўз ўнгида чуқурроқ очишга хизмат қиладди. Масалан, ёзувчи ўткир Ҳошимовнинг «Баҳор қайтмайди» қиссаси бошларида Қонқус жарлиги ҳақидаги афсона берилади. Афсона асар қаҳрамонларидан Анвар билан Муқаддамнинг суҳбати тарзида келтирилади. Бундай қолип­лаш воситасида муаллиф асосий қаҳрамон характери ва фожиасининг моҳиятини чуқурроқ, таъсирчанроқ очиб беришга эришади.

Эпиграф. Баъзан ёзувчилар асарни ёки унинг қисмларини бошлашда бошқа асарлардан, ҳикматли сўزلардан, халқ оғзаки ижоди намуналаридан

²⁵Адабиётшуносликка кириш. Э.Худойбердиев. Т.2008 йил (91-бет)

²⁶Адабиётшуносликка кириш. Э.Худойбердиев. Т.2008 йил (94-бет)

²⁷Адабиётшуносликка кириш. Э.Худойбердиев. Т.2008 йил (95-бет)

кисқа-кисқа парчалар келтирадилар. У парчалар *эпиграф* деб аталади.²⁸ Худди асар сарлавҳаси каби эпиграфларда ҳам унингмавзуи ва ғоявий йўналқшига маълум даражада ишора қилиб ўтилади. (Масалан, А.Қаҳҳор «Ўғри» ҳикояси «Отнинг ўлими — итнинг байрами») Эпиграф асар ғоясини, унда тасвирланган воқеаларни китобхон аниқроқ ва тўлиқроқ тушунишига ёрдам беради.

Портрет. Адабий асарларда қаҳрамонлар моҳиятини, характерларини очишда ёзувчилар уларнинг ташқи қиёфаларига, яъни портретларига жиддий эътибор берадилар. Кўпинча қаҳрамонлар портрети уларнинг ташқи кўринишларидаги белгиларини жамлаш йўли билан яратилади.²⁹

Портрет чизишнинг турли-туман йўлларида ҳар бир ёзувчи ўз услуби, ғоявий мақсадига мувофиқ ҳолда фойдаланади. Маҳорат билан чизилган портрет инсоннинг тўлақонли образини яратиш, руҳий дунёсини чуқурроқ очиш воситасига айланади.

Мисол учун: Д.Дефонинг “Робинзон Курузо” асари босилиб чиққандан буён қарийиб икки ярим асрдан кўп вақт бўлди. Аммо ҳанузгача Робинзон образи ва унинг моҳирона портрети ўқувчида кучли бадиий завқ уйғотаолмоқда

Пейзаж. Табиат манзаралари тасвирий адабиётда *пейзаж* деб юритилади. Пейзаж адабий асарда муайян ғоявий-композицион вазифани бажаради. Пейзаж ёрдамида ёзувчилар характерларни ҳаракатда, доимий ўзгаришда кўрсатадилар.³⁰

Бадиий асарда пейзажнинг қўлланиш йўллари ниҳоятда хилма-хил бўлиб, улар ёзувчи услуби ва асар жанри билан белгиланади. Табиат манзараси тасвирланган турли хилдаги мақсад кузатилади. У гоҳ воқеа содир бўлган вақтни билдиради, гоҳ қаҳрамонлар кайфиятини очишга ёрдам беради, гоҳ асарвоқеаларини бир-бири билан боғлаш вазифасини ўтайди. Пейзаж кўп ўринда муаллифга ўз фикрларини яқунлаш учун ҳам керак бўлади. Пейзаж маҳорат билан

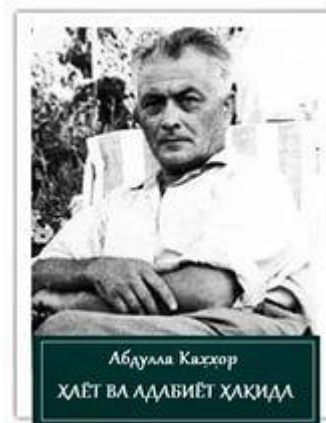
чизилиб, ўз ўрнида фойдаланилганда, асар ғоясини очишда, тўлақонли характерлар яратишда муҳим роль ўйнайди.

Деталь. Ёзувчи баъзан асарни бир кичик деталь асосига қуради. ўша деталь асардаги барча воқеаларни боғлаб турувчи, муаллиф ғоясини очишга хизмат этувчи восита вазифасини бажаради. Деталлар ниҳоятда хилма-хил бўлади. Деталь муаллиф ё персонаж нутқида, пейзаж, портрет ва бошқалар тасвири давомида берилиши

²⁸ Адабиётшуносликка кириш. Э.Худойбердиев. Т.2008 йил (97-бет)

²⁹ Адабиётшуносликка кириш. Э.Худойбердиев. Т.2008 йил (98-бет)

³⁰ Адабиётшуносликка кириш. Э.Худойбердиев. Т.2008 йил (99-бет)

мумкин. Лекин унинг аҳамияти, албатта, асар ғоясини очишдаги вазифаси образларни характерлашдаги хизмати билан белгиланади. Абдулла Қаҳҳорнинг «Анор» ҳикоясидаги ҳодиса — анор детали билан боғлиқ можаро бир қарашда жуда жўн, оддий бўлиб туюлади. Агар анор можаросини асардан, ҳикояда акс этган даврдан ажратиб олиб қаралса, у ҳеч қандай аҳамият касб этмай қолиши ҳам мумкин.

Ёзувчининг маҳорати шундаки, у ана шу аҳамиятсиз бўлиб кўринган деталдан катта ҳақиқатни ифодалаш, асар ғоясини очиш учун восита сифатида фойдалана олган.

Хуллас, бу деталь можароларни келтириб чиқариш, асар воқеасини ривожлантириш ҳамда далиллаш, ниҳоят, ҳаёт ҳақиқатини ва ҳикоя ғоясини ифода этиш учун мувофиқ восита хизматини ўтаган.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар.

1. Экспозиция турлари ҳақида маълумот беринг.
2. Бадиий асарда тугун тушунчасига изоҳ беринг.
3. Воқеалар ривожидеганда нимани тушунасиз?
4. Композицион тамоиллар ҳақида маълумот беринг.

Асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалар:

1. Ж. Коллер. Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011.
2. Иззат Султон. Адабиёт назарияси. Т.: 1980 йил.
3. Адабий турлар ва жанрлар. 3-жилдлик. Т.: Фан 1991 йил.
4. Холматов Ш., Маҳкамов М., Хотамов Н. Адабиётшуносликка кириш. Т.: Ўқитувчи. 1989.
5. Т. Бобоев. Адабиётшунослик асослари. Т., 2002 йил.
6. Гуляев Н.А. Теория литературы. М.: Высшая школа. 1985.

Қўшимча адабиётлар:

1. Ҳайитметов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. Т.: 1987.
2. Исҳоқова Ё. Мумтоз шеърятда бадиий сманъатлар. Т.: 2004.
3. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. Т.: Ўзбекистон. 1993.
4. Қудратуллаев Ҳ. Навоийнинг адабий эстетик қарашлари. Т.: Шарқ. 1991
5. Қудратуллаев Ҳ. Бобурнинг адабий- танқидий қарашлари. Т.: 1983.
6. И. Мирзаев. Адабиёт ва давр дарди. Т.: Фан. 1999.
7. Т. Бобоев. Шеър илми таълими. Т.: «Ўқитувчи». 1996.
8. «Адабиёт назарияси». Маърузалар матни. Тузувчи проф. Мамедов Б. ЎзДЖТУ. Т. 2006 й.

Интернетресурслари

1. www.pedagog.uz
2. www.ziyonet.uz
3. www.ijod.uz
4. www.ziyouz.com

7 - МАВЗУ. ТИЛ, МАЪНО ВА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

РЕЖА:

1. Тил назарияси. Бадиий тил тушунчаси.
2. Тил ва тафаккур. Лингвистик таҳлил
3. Муаллиф, ҳикоячи ва персонаж тили
4. Тавсифлаш воситалари.
5. Махсус лексик қатламалар.
6. Намойиш қилиш – ёритиб бериш алоқалари

Таянч сўз ва иборалар: Бадиий тил. Тил назарияси. Адабий асар тили. Тил ва тафаккур. Лингвистик таҳлил. Бадиий асар тили. Образли тил. Лаконизм ва афоризм. Муаллиф тили. Ҳикоячи нутқи. Персонаж тили. Таъриф – тавсиф (характеристика) Монолог. Диалог. Полилог. Портрет. Мимик-пантомомик. Туш. Махсус лексик қатламалар. Эскирган сўзлар. Архаизм. Неологизм. Диалектизм. Варваризм. Вулгаризм. Жаргон. Омоним. Синоним. Антоним. Намойиш қилиш – ёритиб бериш алоқалари.

Маъруза матни

1. Тил назарияси. Бадиий тил тушунчаси.

Адабиётни алоҳида олинган тил кўриниши, тилдан фойдаланишнинг ўзгача бир усулими, турли хил кўринишлардаги тил тизмасими ёнги жимжимадор қочириқлар билан бойитилган тил деймиз, бу борада аниқ бир тўхтамага келиш, бирини четга суриб бошқасини афзал кўриш қийин. Адабиётдаги баҳслардан ҳам маълумки, адабиёт ўз ичида тилдаги бор нозик қочиримларни қамраб олган юксак даражадаги эътибор билан ёндашувни талаб этади.

Юқорида келтирилган фикрлардан ҳам аёнки, табиат ва тилнинг ундаги аҳамияти, уни таҳлил қилиш борасидаги муаммолар илмий тадқиқотнинг бош сабабчиси бўлиб келган. Кўплаб масалаларнинг ечими мазмун нима эканлигини ёритиб беришда бўлса, мазмуннинг ўзига қай йўсинда ёндашган маъқул?

XX аср Швед тилишуноси Соссюрнинг қайд этишича тил бу- турфа хиллик тизими ва бу зоя бугунги кунда тадқиқотларнинг бош мезонига айланган. Тилдаги исталган бирликларнинг нима эканлигини очиб берадиган, вазифасини тасдиқлаб берадиган омиллар бу тил тизими ичра зидлаш асосида ёритиб бериладиган унсурлардир. Соссюр фикр келтиради: унга кўра Лондон-Оксфорд поёздининг жўнаш вақти 8:30

этиб белгиланиши жадвалда кўрсатилган поездларнинг қатнов тизимига бевосита боғлиқ. Шундай экан 8:30 даги Лондон-Оксфорд поёзди 9:30 даги Лондон-Кембридж ҳамда 8:45 даги маҳаллий Оксфорд йўналишларидан тубдан фарқ қилади. Физик хусусиятлар, яъни қувват, юк сизими, аниқ йўналиши чизмаси, йўловчилар ва яна бир қанча поезд кеч қўзғалиши ҳамда кеч этиб келиши ҳам мумкинлиги каби омиллар бунда умуман аҳамиятга эга эмас. Тизимдаги ўрни унинг вазифасини белгилаб берувчи энг муҳим тушунча: қайд этилган поезд бошқаларига қарши. Яна Соссюр айтадики, тил белгиларининг асосий вазифаси шундаки бошқалар ифодаламаган мазмунни ўзида ёритиб бериш. Мисол учун “б” ҳарфини олайлик, турли инсонлар томонидан ҳар хил кўринишларда ёзилгани билан барибир у л, к ва д дан фарқланиб туради. Бу ерда гап шакл ёки мазмунда эмас балки уни бошқалардан ажратиб турадиган ўзгачаликда. Соссюрнинг фикрича, тил белгилар тизими унинг бош мақсади олдиндан айтиб бўлмайдиган хилма-хилликлар жамланмаси. Бу ҳам ўз навбатида икки хил тушунчаларни ифодалайди. Тил ўзи атаганидек асосий факт бўлган тил белгисининг ноаниқ табиати каби белгилар тизимидир. Бу икки маънода тушунилиши мумкин. Биринчидан, белги (масалан, сўз) шакл ва маънонинг бирикмаси ва шакл ва маъно ўртасидаги табиий ўхшашликка эмас, балки битимга асосланган алоқадорликдир.

“Тил” – Соссюрнинг таъкидлашича тилдан таиқарида мавжуд бўлган категориялари учун ўзининг ўз номларини таъминлайдиган номенклатура эмас. Бу яқин назария учун эҳуда муҳим бошланғич нуқтадир. Соссюрнинг таъкидлашича, агар сўзлар олдиндан мавжуд бўлган тушунчаларни ифодаласа, уларнинг бир тилдан кейингисида маъноларининг умуман мавжуд бўлмайдиган аниқ эквивалентлари бўлган бўларди. Ҳар бир тил тушунчалар, шунингдек, шаклларнинг тизими: дунёни тасвирлайдиган оддий белгилар системасидир.³¹

Тил ҳақида тушунча. Тил инсонлар орасида муомала-муносабат, алоқа куроли. Кишилар ўзларининг жамият, табиат ва буюмлар ҳақидаги тушунчаларини тил орқали, сўзлар воситасида ифода қиладилар. Ҳар бир сўз бир тушунчани ифодалайди, биз сўзлар орқали ўз фикримиз-тушунчаларимизни бошқаларга баён қиламиз. Сўзларни ўзгартириш ва бир-бирларига турли усулларда қўшиш йўли билан мураккаб фикрларни ҳам тушунтириб бера оламиз.

*Тангрики, инсонни қилиб ганжи роз,
Сўз била ҳаёвондин анга имтиёз.*

*Ғунча оғизлик санами нўшлаб,
Сўздин агар айласа, ҳамўшлаб.*

Лаъли майи ақлни маст айласа,

³¹Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 – 36-бет

*Маст неким, бода параст айласа.
Сурат ила бўлса маҳи осмон,
Сурати дивор ҳамон, ул ҳамон.*

XIX асрнинг охири XX асрнинг бошлаира яшаган Шведцариялик тилшунос олим Фердинанд де Соссюр “Тил бу қарама-қаршилик тизими” деган фикрни илгари суради.³²

Умуман, тил деганда биз кўйидаги уч нарсани, яъни: а) умумхалқ (жонли), миллий тилни, б) адабий тилни ва в) бадий (поетик) тилни назарда тутамиз.

Умумхалқ (жонли) тили - одамларнинг турмушда ўзаро муомала-муносабати, алоқа қуроли - жонли сўзлашув нутқидир.

Адабий тил - матбуот, фан, адабиёт, китоб, радио, телевидение, театр тили. Адабий нутқ кўрипча ёзма матн билан боғлиқ. Ҳатто маърузалар, радиоешиттиришлар, театр томошалари оғзаки нутқ шаклида кўринса-да, уларнинг матнлари ёзма шаклда бўлади. Адабий нутқ - бу ҳаммадан аввал аниқ ва тўғри тузилган нутқ. Аниқ, сиқик ва қатъий шаклга эгаллиги билан адабий тил жонли сўзлашув тилидан ажралиб туради.

Бадий (поетик) тил - адабий асарлар ёзиладиган тил. Ёзувчи ҳаётни характерлар ва манзаралар воситасида акс эттирар экан, жонли халқ тили бойликларидан ҳам, адабий тил нормаларидан ҳам кенг фойдаланади; ўз навбатида ҳам жонли тилнинг, ҳам адабий тилнинг ўсишига ҳисса қўшади.

Бадий тил. Бадий адабиёт тили (бадий нутқ.ю ритмик-интонацион воситалар, композитсия)да бадий сўз ҳал қилувчи рол йўналишини кўрсатади. “Адабиётнинг биринчи элементи - тилдир.

Тил - адабиётнинг асосий қуролидир, ҳаёт ходисалари фактлар билан бирга унинг материалидир” Тил белгилар тизими. Бунда тил белгиларининг эркинлиги энг муҳим хусусияти ҳисобланади.³³

Бадий асар тилининг қатор характерли хусусиятлари бор. Шулардан баъзи бирларини эслаб ўтамиз.

1. Адабий асар тили (ҳикоячи - муаллиф ва персонаж нутқи) типиклаштирилган, яъни умумлаштирилган ва индивидуаллаштирилган тилдир.

2. Чинакам санъат асарлари тили халқчиллик руҳи билан сўзорибган бўлади. Бошқача қилиб айтганда, санъат асариде қўлланилган ҳар бир сўз, жумла, махсус лексик ресурслар ва тасвир воситалари, поетик фигуралар, сўз ўйинлари ва ҳоказоларда ифодаланган фикрлар китобхонлар оммасига

³²Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 – 67-бет

³³Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 – 68-бет

тушунарли бўлиши - Ёзувчи халқнинг дилидаги, тилининг учидагини топиб айтиши, халқ руҳи кайфиятларини, орзу-умидларини ифодалаш керак.

3. Бадиий асар тили - образли тили.

Ёзувчи ўз асарида бир қанча йўллар билан тилнинг образлигига, тасвирийлигига эришади. Шулардан бири махсус бадиий тасвир воситаларини, махсус лексик ресурсларни, поетик фигураларни, сўз ўйинларини мохирона қўллаш йўли билан асар тилининг образлигига эришиш.

Масалан, Ҳамид Олимжон: “Ўзбекистон” шеърида Шундай образли ибораларни қўллайди:

*Чиройлидир гўё ёш келин,
Икки дарё ювар кокилин...*

Еътибор қилинг-а: шоир “Ўзбекистон чиройли” деб қўя қолмайди, аксинча, унинг чиройлилигини ёш келиннинг гўзаллигига ўхшатади - шу киёс жараёнида Ўзбекистоннинг гўзал жамолини ўқувчи кўз ўнгида ёрқин гавдалантиради.

4. Лаконизм ва афоризм - адабий асар тилини хатактерловчи муҳим хусусиятдир. Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий “Сабъаи сайёр” достонида шундай дейди:

*Ҳар не бир дostonга солди садо,
Мунда бир байт бирла топқой адо.
Мужмал онинг сўзин қилиб такмил,
Ўз ҳадисимга бергамен тафсил.*

Адабий асар тили - эмотсионал тил. А.А.Фадеуев бадиий тилнинг эмотсионаллиги ҳақида тўхталиб шундай дейди: “... Санъаткор ўз қахрамонларининг кечинмалари гирдобига китобхонни шунчалик тортиб кетадики, китобхон қахрамон ҳиссиётларини биргаликда кечира бошлайди, китобхонда ғазаб ҳисси, пафос, кулги, кўзларида ёш пайдо бўлади. Инсонда бирон хил кайфият туғдириш санъатнинг энг сеҳрли хусусиятларидан биридир.”

2. Тил ва тафаккур. Лингвистик таҳлил

Тилнинг қай тарзда тафаккур билан боғланиши сўнги лингвистик назарияларнинг асосий муаммоларидан биридир. Бир тарафдан, умумий маънода қараганда тил фақатгина тафаккур учун эркин ҳолда мавжуд номларни назарда тутуди; тил олдиндан мавжуд бўлган фикрларни ифода этишнинг усулларини тақдим этади. Иккинчи тарафдан, икки тилишунос номи билан аталган “Сарир-Ворфгипотеза”си асосчиларининг фикрича, биз гапирадиган тил биз нимани фикрлай олишимизни аниқлайди. Масалан, Ворфнинг таъкидлашича, Ҳори ҳиндларида англиз тилида тушуниб бўлмайдиган вақт тушунчаси мавжуд. Маълум бир

тилдаги бошқа тилда фикрлаб ёки ифодалаб бўлмайдиган зояларни намойиш қилишнинг йўллари йўқдек туюлиши мумкин, бироқ бизда бир тил бошқа тилда махсус уринишларни талаб қиладиган “Табиий” ёки “Меъёрий” фикрларни вужудга келтириши борасида анчагина далиллар мавжуд.

Лингвистик шифрлар дунё назариясини ташиқил қилади. Турли тиллар дунёда турлича бўлинади. Грамматик шакллар ҳам бирор тилнинг табиий, ёки муқаррар бўлмаган битимидир. Тил олдиндан мавжуд категориялар учун белгилар таъминлайдиган номенклатура эмас; ўзининг категорияларини ўзи ишлаб чиқаради, бироқ сўзловчилар ва ўқувчилар ўзларининг тиллари муҳити тузилишини аниқ тушуна олишлари мумкин.

Кўплаб олимлар тилни сўз туркумлари бўйича фарқлаб ўрганиб чиққан. Лингвистиканинг вазифаси сўзни туркумларга ажратишда ёрдам берувчи тил системасини шакллантириш. Бу тилни ҳозирги ўзгаришлари яъни синхроник ҳолати ва тарихдаги тил ўзгаришлари, диҳроник ҳолатларини тақазо этади. Тилнинг вазифавий томонини англаш учун синхроникага мурожат қилинади, бунда тилнинг шакл ва маъносини ҳосил қилувчи система қоидалари ўрганилади. Бугунги куннинг энг машҳур лингвисти Ноам Хомск ўзгарувчан-турғун грамматикани ўйлаб топган. У лингвистиканинг вазифаси сўзлашувчилар ўртасида лингвистик рақобатни шакллантириш эканлиги ҳақида фикр-мунозара юритган: сўзлашувчиларни гапиришга ва тушунишга ёрдам берувчи билим ва қобилиятлари орқали.

Шундай қилиб, Лингвистика сўзларни шакл ва маъносини кўрсатиб берувчи фактлардан бошланади. Лингвистиканинг вазифаси Инглиз тили структурасини тасвирлаш, яъни шу икки гапдаги фарқларни органиб шарҳлашдан иборат.³⁴

3. Муаллиф, ҳикоячи ва персонаж тили.

Муаллиф тили - воқеани, воқеа рўй берган ўрин ва шароитни тасвирлаш, персонажларни таъриф-тавсифлаш, уларнинг яхши ёки ёмон хислатларини очиб бериш ва баҳолаш (маъқуллаш ёки қоралаш) учун бевосита ёзувчининг ўз тилидан баён қилинган сўзлар.

Тил ва таффақкур чамбарчас боғлиқдир. Бу тушунча ҳозирги кун назарияларининг энг муҳим муаммоларидан бири ҳисобланади. (67 бет)

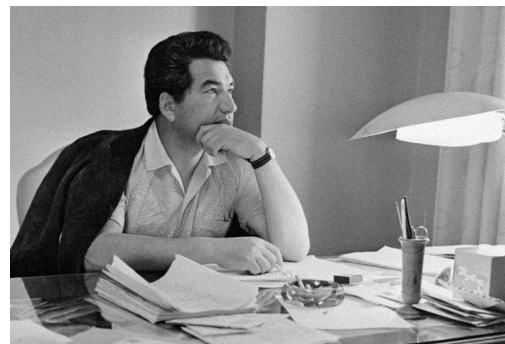
Муаллиф тили, асосан, адабий тил нормалари асосига қурилади. Ёзувчи муаллиф тилига ҳар қандай сўзларни киргизавермайди.

Адабий асарда муаллиф айтиши керак бўлган гапни муаллифнинг ўзи, шунингдек, персонаж айтиши лозим бўлган гапни персонажнинг ўзи айтиши шарт. Акс ҳолда санъат асарига жиддий путур уетади.

2. Ҳикоячи нутқи. Адабиётимиз тарихида яна шундай асарлар ҳам учраб турадики, улар воқеа-ҳодисалар, қаҳрамонлар руҳияти уларнинг

³⁴Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 – 40-бет

муаллифлари тилидан эмас, балки бошқа шахс - ҳикоя тилидан ривоят қилинади. Ғафур Ғуломнинг “Ёдгор” повести Жўра, “Шум бола” повести Шум бола, Асқад Мухторнинг “Давр менинг тақдиримда” романи бош қаҳрамон - Аҳмаджон тилидан ҳикоя қилинган. Чингиз Айтматовнинг аксарият асарлари муаллиф тилидан эмас, персонаж - ҳикоячи тилидан олиб борилган.

3. Персонаж тили - бадиий асар қаҳрамонларининг нутқи. Ёзувчи жамиятдаги турли-туман табақага мансуб кишилар ҳаётини, ранг-баранг табиатли одамлар характерини ўрганади ва уларнинг типик тил хусусиятларини персонажларнинг нутқлари орқали акс эттиради.

Таъриф - тавсиф (характеристика)

Тил кодлари бу янги дунё назариясидир. Турли тиллар дунёни ҳар хил ташкил қилади.³⁵

Адабий асар тилида таъриф-тавсиф (характеристика - лот. характер - хосса, хусусият) усули ҳам муҳим ўрин тутади. Негаки, Ҳазрат Навоий айтганларидек, инсон сирлар хазинаси экан, мана шу инсонни кўрсатиш, унинг хатти-ҳаракатларини асослаш, маънавий-руҳий дунёсини ифодалаш, характер қирраларини очиш Ёзувчининг асосий вазифаси.

Тил расмиятни билдирган тушунча эмас. У олдинги тасаввурларни тўлдирар экан ўзига хос категорияларни вужудга келтиради.³⁶

а) Муаллиф томонидан қаҳрамонга берилган таъриф-тавсифлар. Агар ёзувчи асар қаҳрамонининг келиб чиқиши, фаолияти, хулқ-атвори, ахлоқ-одоби, идроки, қобилияти, интилиш, ташқи қиёфаси ва бошқалар ҳақида маълумот - баҳо берса, бу муаллиф таъриф-тавсифи деб юритилади.

б) Персонажларнинг нутқий таъриф-тавсифлари - қаҳрамон образининг ички дунёсини очишнинг муҳим воситаси. Қаҳрамонларининг руҳий аҳволи, психик кайфиятлари, кечинма ва ҳис-туйғулари бевосита уларнинг гап - сўзларида намоён бўлади.

в) Персонажлар ўз-ўзини таъриф-тавсиф этади, яъни қаҳрамоннинг гап-сўзлари қандай одам эканлигини аниқ кўрсатиб туради. Масалан, Абдулла Қодирийнинг “Калвак Маҳзумнинг хотира дафтарида” қиссасидаги Калвак Маҳзумнинг қуйидаги “ҳасрати”- гап-сўзари ўиб кўинг-а, унинг ниҳоятда тубан одам уеканлигини дарҳол пайқаб олсиз: “Ей боши буш донолар, эй ковоқ кийган диндошлар, вой мусилмони комиллар!”

г) Персонажларнинг бир-бирини таъриф-тавсиф этиши.

Ёзувчилар қаҳрамонларнинг бир-бирига берган баҳоси усулидан ҳам фойдаланадилар.

³⁵Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 – 38-бет

³⁶Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 – 40-бет.

4. Тавсифлаш воситалари.

*Лингвистиканинг вазифаси тил туруктурусини тасвирлаш бўлиб, гамматик туруктуруларнинг энг чуқур қатламларини очиб беради ва маънолардаги фарқлар ҳақида ўйлашга имкон беради.*³⁷

Адабий асарлари қаҳрамонларни таъриф-тавсиф этишда Ёзувчилар ранг-баранг бадиий тасвир воситаларидан фойдаланадиларки, Шулардан айримларини кўздан кечирайлик.

1. Монолог (юнон.монос+логос бир сўз)- асар қаҳрамонини суҳбатдошига, ўзига баъзан китобхон-томошабинларга қарата айтган гап-сўзи, нутқи. Монолог қаҳрамоннинг руҳий кечинмаларини, фикр-мулоҳазаларини ифодалайди, образнинг моҳиятини очади.

Монолог деганда биргина иштирокчиси бўлган асарлар ҳам тушунилади.

Монолог, одатда, ички ва сиртки бўлади.

Ички монолог- қаҳрамоннинг ўз-ўзи билан ичдан (руҳан) гаплашиши, фикирлаши, ҳис-туйғуларнинг ички ифодаси. Ички монологда қаҳрамон ўзининг сирли, яширин фикирларигача айтади. Шу боисдан ички монолог орқали қаҳрамон китобхон олдида ўз-ўзини очади. Натижада унинг шахсиятида ҳеч нарса сирли ёки тушунарсиз бўлиб қолмайди.

2.Диалог (лот. диалогос- икки шахс орасидаги сўз) -бадиий асарда икки персанаж орасида бўлган баҳс-мунозара, савол-жавоб, суҳбат, Абадий асарларда, хусусан, сахна асарларида диалог қаҳрамонлар характерини очувчи асосий воситаларидан биридир.

3.Полилог (юнон полй-кўп, логос- сўз)- асарда уч ва ундан ортик персонажларнинг баҳс-мунозаралари, тортишуви, савол-жавоби. Бадиий асар типиди монолог ва диалоглар қанчалик катта рол ўйнаса, полилог ҳам гоётда аҳамиятлидир.

4. Портрет (франс. портраит - тасвир)-бадиий асарда кишининг ташқи қиёфаси, сиймоси, кийим-кечаги ва ҳоқозолар тасвири.Портрет атамаси, одатда, икки маънода, яъни қаҳрамоннинг ташқи кўриниши (тор маънода) ва қаҳрамоннинг индивидуал-психологик қиёфаси (кенг маънода) қўлланилади.

5.Мимик-пантомимик ҳаракатлар имо-ишоралар-қаҳрамонлар қалб диалектикасини, руҳий қиёфаларини, индивидуал жиҳатларини очишга хизмат қилади.

6.Туш-қаҳрамонни психологик жиҳатдан ҳарактерловчи поетик воситалардан ҳисобланади. Туш орқали ёзувчи, асосан, ўз қаҳрамонлари ички дунёсини, руҳий холотини, кечинма ва драмаларини, орзу-хаёлларини очишга интилади. Туш- образларини индивидуаллаштирувчи восита сифатида ҳам хизмат қилади.

5. Махсус лексик қатламалар.

³⁷Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 – 71-бет.

Абадий асар тили (асосан персонажлар нутқи, қисман муаллиф нутқи)да бир неча ғоявий-бадий мақсадларда тилнинг махсус лексик ресурслари - эскирган сўзлар, неологизмлар, варваризмлар, вульгаризмлар, диалектизмлар, жаргон сўзлар, профессионализм (касб-корга оид махсус сўзлар)лар фразеологизмлар маҳаллий жой билан боғлиқ сўзлар, мақоллар-маталлар, ҳикматли сўзлар, фолклоризмлар ва бошқалар қўлланилади.

1. Эскирган сўзлар. Сўз ифодалайдиган тушунча ҳаётда йўқолиши ёхуд шу тушунчани ифодалайдиган бошқа сўз пайдо бўлиши билан шу хил сўзлар аста-секин эскириб, муомала-муносабатдан чиқа боради.

Эскирган сўзлар икки хил бўлади: тарихий сўзлар ва архаизмлар.

Тарихий сўзлар- ўтмишда маълум тушунчаларни ифодалаган, аммо кейинчалик, шу тушунчаларнинг ўзи йўқолиб кетиши билан уларнинг ифодаси сифатида истеъмолдан чиқиб кетган сўзлар.

Архаизм (юнон. архаиос- қадимги сўз)-актив сўзлар қаторида синоними мавжуд бўлган эски сўзлар. Бу ўринда сўзнинг шакли эскирган, аммо маъноси сақланган -бошқа сўзга кўчган бўлади. Масалан, ораз-юз, дудоқ-лаб каби.

2. Неологизм (юнон.неос+логос-янги сўз)- ҳаёт янгиликларини ифодаловчи янги сўзлар, халқ ёки ёзувчи томонидан янгидан ясалган сўзлар.

3. Диалектизм (юнон.диалектос-шева) - маълум бир жойнинг аҳолиси ишлатадиган, бошқаларга у қадар тушунарли бўлмаган сўз ва иборалар. Масалан: адабий тилдаги “ҳовли” сўзи Фарғона водийсида “ешик” деб юритилади.

4. Варваризм (лотин. барбарус-ажабий) -бошқа тиллардан кириб келган сўз ва иборалар. Масалан, Ойбекнинг “Фанга юриш” шеърдан олинган қуйидаги бандга эътибор қилайлик:

эй, эркин кишлокнинг йигит-қизлари!

Техника қалбида бу икс-игрик

Формула ёнади - шу электрик

Тирмашинг, фанларнинг юксаги сари!

5. Вульгаризм (лотин. вулгарис-дағал) – адабий тилда ишлатилмайдиган дағал сўзлар ва нотўғри тузилган жумлалар.

6. Жаргон сўзлар (франс. жаргон- бузилган тил) муаян ижтимоий табақа ёки кишилар гуруҳи томонидан ишлатиладиган шартли сўзлар ва иборалар. Жаргон ўзбек тилида абдал тили деб юритилади. Ўғрилар, қиморбозлар, отарчилар, чапанилар, порахўрлар ва бошқа гуруҳдаги одамларнинг ўз жаргонлари бўлган.

7. Омоним. (юнон. хомос -бир хил ва оийму ном) – талаффузи ва ёзилиши (шакли) бир хил, аммо маънолари ҳар хил бўлган сўзлар ва иборалар.

8. Синоним (юнон. сйноиймос- бир хил) – талаффузи ва ёзилиши бошқа- бошқа, қўшимча маъно оттенкалари, эмотсионал бўёғи ва стилистик жиҳатдан биз-биридан фарқланквчи сўзлар ёхуд иборалар.

9. Антоним (юнон. анти-қарши ва онома-ном) – бир-бирига қарама-қарши, зид маънолари ифодаловчи сўз ва иборалар.

Антонимлар таркиб топишларига кўра қуйидаги турларга бўлинади:

а) лексик антонимлар- қарама-қарши маъноли сўзлардан таркиб топади: доно-нодон, қиш-ёз, кеча-кундуз каби;

б) лексик-фразеологик антонимлар - қарама-қарши маъноли сўз ва иборалардан таркиб топади: қувноқ-дили, қизғанчиқ-қўли очиқ...

в) фразеолог антонимлар- қарама-қарши маъноли иборалардан тузилади: боши осмонга етди-фиғони фалакка чиқди, кўнгилли-қора кўнгилли...

6. Намойиш қилиш – ёритиб бериш алоқалари

Адабиётда намойиш қилиш ва аниқлаштириш орасида зиддият юзага келади; Аустин дуч келган намойиш ва ёритиб бериш тил вазифасининг аҳамиятли хусусияти сифатида қаралади. Агар ҳар иккала ёритиб бериш ва аниқлик киритиш ўз ичига камида очиқ ифода қилинмаган тасдиқлаш ва лингвистик ҳаракатни олса, сўзнинг моҳияти ўртасидаги алоқа ва улар орасидаги бирхиллик аҳамиятли эмас. Адабиёт доирасида нимани назарда тутганини кузатиш учун Роберт Фростнинг, “Сир сири” шеърига қайтсак:

*“Биз кўнгирақ атрофида рақсга тушамиз
Ва сирли Сир ўртада ва у билади”*

Бу шеър фараз қилиш ва билиш ўртасидаги қарама-қаршиликка асосланади. Шеърнинг бу қарама-қаршиликка тутган ўрни ва аҳамиятини тадқиқ этиш учун биз шеърнинг ўзи фараз ва билишнинг усулими-йўқми деб сорашимиз мумкин. Шеър ҳам „Биз, кимки рақсга тушамиз, ёки у биладими, сирли ҳолатда тахмин қиладими? Биз тасаввур қилишимиз керакки, инсон тасаввурининг маҳсули сифатида шеър фараз қилишнинг мисоли бўлади, рақсга тушишнинг сабаби сирлилиги, Характерлилиги ва унинг “Сир билади” деб ишонч билан тасдиқлаши жуда

билгандек туюлади. Шундай қилиб биз ишонмаслигимиз мумкин. Аммо шеър бизга билиш ҳақида нимани кўрсатади? Яхши, сир кимдир биладиган ёки билмайдиган нарса, шундай экан билишнинг тўлдирувчиси бу ерда “нима маълум ёки нима маълум эмаслигидан кўра Нима билади” билишнинг эгаси, метонимия орқали намоён бўлади. Моҳиятини гавдалантириш ва ўзлаштириш орқали шеър риторик бошқарувни эга ҳолатига билимнинг моҳиятини ошириб беради. Шу тариқа у бизга риторик фараз билувчини яратиб бера олишини, кичкина драмадаги Характерни эга сирга айлантира олишини кўрсатади. Фаразнинг ҳаракати орқали ҳосил бўлган кимдир биладиган, “Сир” тўлдирувчидан эгага кўчади; (Кимдир сирни билади), (Сир билади). Шеър шу тариқа бизга ўзининг аниқлик (сонстантивэ) тасдиғини кўрсатади, “Сир билади” реформатив фаразга асосланади. Фараз сирни билиши керак

бўлган эгага айлантиради. Гапдаги “Сир билади”, аммо “у кўрсатади” бу тахминдир.

Реформатив (намойиш қилиш) тарихининг ушбу босқичида констатив ва реформатив ўртасидаги фарқ қайта аниқланишича, ёритиб бериш (констатив) бу – предмет ва унинг номини қандай булса шундайлигича тасдиқловчи тил бўлса, констатив эса, тилнинг риторик иш – ҳаракати ҳамда фаолияти сифатида у йирик лингвистик катэгориялар, нарсаларнинг мавжудлигини содда тарзда кўрсатиб қолмасдан, балки, дунёни бошқарди. Биз “апопия” сўзини реформатив ва тасдиқловчи (констатив) тилда қандай аталишини аниқлаб оламиз. Апопия бу – ҳал қилиб бўлмайдиган, қийин аҳволни билдирган сўз бўлиб, гўёки у, жўжа тухумига боғлиқ кўринсада бироқ, аслида унинг аксини ифодалайди. Бунда фақат биргина йўл шуни талаб қиладики, тилнинг функционал реформативлиги дунёни констатив шаклда яъни тил дунёни кўрсатади, аммо тилнинг нутқ фаолияти орқали констатив шаффофлигини талаб қилувчи йўл йўқ. Предлоғлар зарур ҳолатнинг ҳаракатини бажаришда ҳеч нарсани қилмаслигини тасдиқлайди, лекин нарсаларни шундайлигича кўрсатади холос агар сиз уни аксини кўрсатишни хоҳласангиз бу нарсаларни намойиш этишда уларнинг катэгориялари дунёда заифлашини тасдиқлайсиз. Бундай ҳолатда сизда уни инкор этишга йўл йўқ. Мунозара шундаки, ҳаракат ҳолати ёки ҳақиқий тасвири реформатив констатив далилларни олиши шарт.³⁸

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар.

1. Тилнинг ижтимоий вазифаси хақида маълумот беринг!
2. Ички монолог нима?
3. Вульгаризм-адабий тилда ишлатилмайдиган дағал сўзлар уларга бадий асарлардан мисоллар келтиринг!
4. Туш - нима?
5. Махсус лексик қатлам деганда нимани тушунасиз?
6. Неологизм нима?

Асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалар

1. Ж. Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 – 77-бет
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари.-Т.: “Ўзбекистон” 2002.
3. Умуоров Х. Адабиётшунослик назарияси.-Т.: “Ўқитувчи”, 2004.
4. Улуғов А. Адабиётшуносликка кириш . “Университет”. 2005

Кўшимча адабиётлар

1. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир.-Т.: “Янги аср авлоди”, 2004
2. Султонов И. Адабиёт назарияси.-Т.: “Ўқитувчи”, 2005.
3. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. - Т.: “Зарқалам”, 2006.
4. Қуронов Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-танқидий тафаккури тарихи очерклари. – Тошкент: “Фан”, 2008.

³⁸Ж. Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 – 77-бет

5. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: “Akademnashr”, 2010.

6. Хализев В. Е. Теория литературы. Учебник.-М.: “Высшая школа”, 1999

Интернет ресурслари

1. www.pedagog.uz
2. www.ziyonet.uz
3. www.ijod.uz
4. www.ziyouz.com

8-МАВЗУ: АДАБИЙ ТУРЛАР ВА ЖАНРЛАР.

РЕЖА:

1. Адабий тур тушунчаси.
2. Адабиётда жанр тушунчаси. “Назария” жанр сифатида.

Жанрлар.

3. Эпоснинг асосий жанрлари.
4. **Ҳикоя жанрининг муҳим хусусиятлари: масофа ва тезлик.**
5. Лирик тур ва унинг асосий хусусияти.
6. Драматик тур ва унинг асосий хусусияти.

Таянч сўз ва иборалар: *Асар мазмуни унда акс этган ҳаёт. Бадиий асарнинг учта турга бўлиниши: эпик, лирик, драматик. “Назария” жанр сифатида. Эпик тур-катта, ўрта, кичик турларга бўлиниши. Эпос, эпопея, роман, қисса, ҳикоя, латифа, масал. Лирик тур-енг қадимги халқ қўшиқлари, шеър, газал, қитъа, мусамман, мусаллас, туюқ, тўртлик, баллада, достон. Драматик тур-драма, комедия, трагедия, масофа ва тезлик тушунчаси.*

Маъруза матни

1. Адабий тур тушунчаси

Адабий асар бирор тарихий воқеа, воқеани танлаб олиш принципи, воқеага бўлган муносабат, яъни маълум дунёқараш ва ижодий методнинг ифодасидир. Шунинг учун ҳам, адабий асарни ўрганишда, юқорида кўриб ўтганимиздек, мазмун ва шаклнинг барча томонлари, ғоявий-мавзувий асослар, характерлар доираси, асар сюжети ва композицион қурилиши, тили ва ўтмиш адабий аънаналар билан алоқадорлиги аниқланади. Адабий асар жамият ва ёзувчи ҳаётидаги маълум даврнинг инъикоси ҳисобланади. Адабиёт идеология шакллари билан бири сифатида ижтимоий борлиқни, объектив муҳитни акс эттиради. Адабий ижоднинг турли хиллиги унинг тилида ҳам намоён бўлади. Адабий асарлар бир-бирига ўхшаш бўлиши ҳам мумкин. Бу ўхшашлик турли тарихий муҳитнинг ўхшашлиги билан изоҳланади ва бу ўхшашлик композицияда кўринади. Аммо адабий асарларнинг турлари композицион қурилиши жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Чунки адабий турлар тасвир принципи, воқеликнинг қамрови ва акс этиш тарзи, образлар характерини очиш имкониятлари билан белгиланади. Чунончи, ҳаётнинг материални тасвирлаш характери, бадиий асар асосида ётган конфликт ва унинг ҳал этилиши, асарда воқеалар баёнининг ким томонидан олиб борилишига қараб, бадиий асарлар уч катта турга бўлинади: 1) эпик асарлар; 2) лирик асарлар; 3) драматик асарлар.

Эпик турда тасвирланаётган воқелик, асарда иштирок этувчи турли персонажлар хатти-ҳаракати, кечинмалари кўпроқ автор ҳикояси орқали кўрсатилади. Лирик турда эса воқелик айрим шахснинг кечинмалари, ўй-фикрлари орқали кўрсатилса, драматик асарларда воқелик бевосита иштирок этувчи аниқ шахсларнинг хатти-ҳаракати, нутқлари орқали очилади.

2. Адабиётда жанр тушунчаси. “Назария” жанр сифатида. Жанрлар.

Бу уч турга мансуб бадиий асарлар ҳам ҳаётий воқеаларни акс эттиришнинг шакл ва усуллари жиҳатидан янада майда хилларга бўлинади. Ана шу хиллар адабиётшуносликда **жанр** деб аталади. Демак, адабий жанр бадиий асарларнинг ўзига хос композицион қурилишига, бадиий тасвир принципларига, воситалари ва усулларига, ўзига хос баён усуллари ва ҳаётий камров имкониятларига кўра туркумлари дидир. Масалан, эпик тур роман, повесть ҳикоя, дoston каби жанрларга бўлинади. Ҳар бир жанр ҳам тасвирланган воқеаларнинг характери, мавзуси, тасвир усули ва принципларига қараб, яна майда туркумларга бўлинади. Бундай жанр хиллари шартли равишда жанрнинг ички туркумлари деб аталади. Масалан, роман жанрининг тасвирланаётган воқеалар хронологиясига кўра, тарихий роман, замонавий роман, мавзусига кўра ишқий роман, маиший роман, фантастик роман ва ҳоказо туркумлари мавжуд бўлиб, булар роман жанрининг ички бўлинишини кўрсатади. Бу ички туркумлар ўзлари мансуб бўлган жанр хусусиятларини акс эттирганидек, адабий жанрлар ҳам ўзи мансуб бўлган адабий тур хусусиятларини акс эттиради.

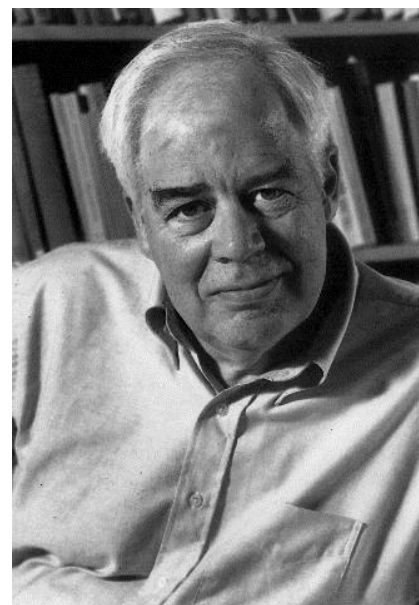
“Назария” жанр сифатида. Назария адабий тадқиқотларда уни ўрганиш учун табиий манба ёки усул ҳисобланмайди (бу масала назария қисми бўлишига қарамай, шу бўлимда тақдим этилиши мумкин, хусусан 2,5 ва 6-бобларда). У асарлар ёзиш ва фикрлашнинг асосий қисми бўлиб, меъёрий жиҳатдан аниқлаш жуда мураккаб. XIX аср бошида файласуф Ричард Рорти янги қоришган жанр ҳақида “Гётэ ва Макколэу ҳамда Карлэул ва Эмерсон давридан бошлаб ёзма адабиётнинг янги тури ривожланди, бу на арзирли баҳолаш, на бадиий саҳна асари, на илмий тарихий ёзув,

на ахлоқий фалсафа, на ижтимоий башорат, буларнинг бари биргаликда қоришилган жанр” деб айтади. Бу қоришилган жанрни оддийгина “назария” деб номлаш қулай, бу жанр ривожланишида бошқа соҳаларга қараганда доимий аниқ фикр юритишига йўналган сай-ҳаракат талаб қилади. Уни назария деб қабул қилишнинг энг оддий изоҳидир. Уни назария деб ҳисоблаш, уларнинг дастлабки фаолиятдаги таассуротидир.

Бу оддий изоҳ, қониқарсиз таъриф, бироқ бундан кўриниб турибдики, 1960- йилдан бери нима содир бўлганини изоҳлай олади: адабий ҳужжатлардан ташқари, бадиий тадқиқотларда одамлар томонидан қабул қилинганлигига сабаб, уларнинг тил таҳлили, ёки ақли, ёки тарихий ёзувлари, ёки маданияти матнлар ва маданий масалаларнинг янги таклифи асосли миқдорни ташкил қилган. Адабий тадқиқотларда назария усуллар тўплами мазмунида эмас, балки қуёи нури остидаги барча назарий фалсафанинг муайян мавзуга оид

торшириқлардан тортиб одамларнинг фикрларини ўзгартиришгача мужассамлаштирган ёзма адабий отнинг улкан синфидир.

Назария жанр сифатида қуйдаги: антропология, санъат тарихи, кино-тақдимот, гендер тадқиқотлар, тилшунослик, фалсафа, сиёсат назарияси, психологик таҳлил, илм-фан тадқиқотлари, ижтимоий ва илмий тарих ҳамда жамиятшуносликни ўз ичига олади. Савол туғилиши табиий, бу соҳалар далиллар билан боғлиқми? Лекин булар назария бўлган сабаби, уларнинг кўринишлари ёки далиллари бўлган баъзилар уни чуқур ўйлантирадиган ёки фойдали алоҳида фан сифатида ўрганмаган. Изланишлар тадқиқоти назария тушунчасини табиат ва маданият, психологик хусусият, шахсий таассуротнинг жамиятга ва узоқ тарих тажрибаларига боғлиқ мазмунда фойдаланиши мумкин эканлигини тақдим этди.

Агар назария унинг амалий таъсирлари орқали ифодаланадиган бўлса, одамларнинг қарашларини ўзгартириб борса уларнинг ўрганишдаги фаолиятлари ҳақида турлича ўйлашга ундаса, булар қандай турдаги таъсирлар бўлиши мумкин?

Назариянинг асосий таъсири бу умумий моҳиятнинг баҳси маъно асар ёзиши, адабиёт, ҳақидаги умуммоҳият қарашлари ҳисобланади

- Концепция шундан иборатки, нутқ ёки матннинг маъноси сўзловчининг ҳаёлида аввалдан бўлган;

- Ёки бирор иборани ёзишдаги фикр тўғри бўлган тақдирда ҳам қаердадир алдайди

- Ёки тасаввур бу, берилган онгдаги мавжуд бўлган ҳақиқатдир.

Назария бу кўпинча умуммазмундаги тасаввурларнинг иштолби танқиди ва кўшимча равишда биз умуммаънода деб олган, аслида тарихий кўшилишни кўрсатишга ҳаракат, маълум бир фикр шунчалик табиийдек туйиладиган даражага келиб қолганки биз унга хатто фикр сифатида қарамаймиз. Умуммаънонинг танқиди ва муқобил тушунчаларининг тадқиқи сифатида тушунча энг чуқур қурилмаларни сўроқ қилишни, адабий изланишларнинг иш бошлашини тақазо этади:

Маъно нима? Муаллиф нима? Мутолаа нима? Ёзадиган, мутолаа қиладиган ёки ижро этадиган ёки Мен нима? Қандай қилиб матнлар, улар вужудга келтирган тафсилотларни боғлайди?

Назарияга нима мисол бўлиши мумкин?

Назария ҳақида умумий гапиришни ўрнига келинг икки энг машхур назариячиларнинг баъзи мураккаб асарларига тўғридан-тўғри мурожаат қиламиз. Мен иккита жинс асар ёзиши ва тажриба ҳақидаги танқидларни

*вужудга келтирувчи, бир-бирига алоқадор, Лекин қарама-қарши ҳолдаги умуммазмуний мавзуларни таклиф этаман.*³⁹

Жанрлар. Адабиёт сохани нафақат риторик тузилмалардан, балки ундан ҳам каттароқ ҳисобланувчи тузилмалар, яни адабий жанрларга ҳам боғлиқдир. Жанрлар нима ва уларнинг роли қандай? Поэма ва роман атамалари умумий ўхшашлик асосидаги сўзларни фарқлашнинг қулай йўллари ёки уларнинг китобхонлар ва ёзувчилар учун маълум функциялари мавжудми?

Китобхонлар учун жанрлар бу- кутилаётган воқеликларнинг қулай ифодаси, яъни бу орқали биз детектив ҳикоя ўқиямизми ёки романтиками, лирик шеърми ёки трагедиями, буларни фарқлаймиз. Шунингдек, биз у орқали керакли нарса ҳақида фараз қиламизва турли воқеялар устида кузатувчи бўламиз. Детектив ҳикоя ўқиб, биз трагедия ўқиётганимиздаги воқеялар содир бўлишини кутмаймиз. “Тхэ Сесрэт ситс ин тхэ миддлэ” шеърда одамни ҳайратда қолдирувчи тасвир нима? Бу- кўринмас одам таналарини эгаллаган илмий тўқима ифодаси ёки рурлар ҳикоясидаги асосий детал бўлиши мумкин.

Тарихга назар соладиган бўлсак, жанр ўрганувчи олимлар Греklar назариясига амал қиладилар. Улар жанрларни унда ким сўзловчи эканлигига асосланиб катта уч гуруҳга бўлганлар. Биринчи жанр бу- ҳикоя қилувчи 1-шахс сифатида гапирувчи поэтик ёки лирик жанр, иккинчиси бу- ҳикоячи ўзининг тилидан ва бошқа қахрамонлар ҳам ўзининг тилидан гапирувчи эрик ёки насрий жанр, учинчи тур эса-барча диалогларни қахрамонларнинг ўзлари олиб боровчи драма жанридир. Буларни фарқлашнинг асосий яна бир йўли бу- сўзловчининг тингловчига бўлган муносабатига эътибор қаратишдир. Поэмада озгаки шеърхонлик мавжуд бўлиб, шоир тингловчи муҳлисларга тўғридан тўғри юзланади. Драмада эса ёзувчи яширинган бўлади ва қахрамонлар сахна суҳбатида бўлишади. Энг мураккаб ҳолат лирикада бўлиб, шоир куйлаётган ёки ҳайқираётган ҳолатда тингловчиларга орқа томондан намоён бўлади. Сўзларини уларга ифода этиш учун эса худди ўз-ўзига ёки бошқа бировларга сўзлаётгандек гўёки Табиат, Муза, ўз дўсти, ошиқ, худо, мавҳум мавжудот, ёки бирор жисм руҳида тингловчига намоён бўлади. Бу бошланғич учта жанр турига биз замонавий роман жанрини ҳам қўшамиз. Китобхонлар бу жанрдаги мавзуга б-бобда юзланадилар.

Эрик ва трагедик драма жанрлари қадим замонларда ва барча шоирлар ижоди юқори чўққига чиққан, тил ва адабиёт гуллаб яшнаган Рэнессанс даврида фойдаланилган. Роман кашф этилиши адабиёт сахнасига янги рақибни олиб келди, аммо ХВЙИИ аср охири ХХ аср ўрталарида, лирикадаги қисқа-қисқа шеърлар бутун адабиёт мазмунини қамраб олди. Кейинчалик эса, ҳар бир нарсанинг энг ички руҳига аниқ тасвир бера олувчи, кунлик ҳаёт ва меъридан орти кетган қадр-қиммат

³⁹Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 – 36-бет.

билан боғлиқ кучли ҳиссиётларнинг ифодаси, маданий аҳамият ва муносабатларнинг бош шакли сифатида лирик назм пайдо бўлди. Бу гоյ ҳали ҳам тўлқинланарлидир. Шунга қарамай, замондош олимларимиз қадр қимматнинг жойлашувидан кўра шеърят маданиятига рутур етказадиган тил билан боғлиқ алоқалар ва шаклларга асосланиб, лирикани тилдаги боғланган ва ҳаёлий нарсалардек кучли ва шоирларимиз ҳиссиётларини ифодаловчи жанр сифатида талқин қилишмоқда.⁴⁰

3. Эпоснинг асосий жанрлари.

Турли ёзувчиларнинг бир хил жанрдаги асарларига назар ташласангиз, улар ўртасида ўхшашлик йўқлигини кўрасиз. Улар гоյси, материали, характери, сюжети, тили жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Масалан, О.Ёқубовнинг “Кўхна дунё” романи билан П.Қодировнинг “Йгдузли тунлар” романида ҳам ўзига хослик ва турли тоифадаги тафовутни кўриш мумкин.

Эпос ҳозирги вақтда тор ва кенг маъноларда ишлатилади. Чунончи, эпос тор маънода оғзаки яратилган ва бирор чолғу асбоби жўрлигида ижро этиладиган, халқнинг қаҳрамонона ўтмиши ва орзу-умидларини ифодаловчи эпик асарларни англатади. (Масалан, ўзбек халқ дostonлари, рус билиналари, украин думалари каби.)

Кенг маънода эпос воқебанд бадиий асар бўлиб, у қадимда қабила ёки уруғнинг маиший ҳаётини ҳикоя қилувчи оғзаки ва ёзма шаклдаги асарни англатган. Бу асарлар аста-секин тараққий этиб, шеърый ва насрий йўлда ёзилган мукамал бадиий асарларга айландилар. Бу жараёнда эпик асарлар такомиллашиб, турли композитсион восита ва усулларга эга бўлади, ўзига хос бадиий тил хусусиятларини касб этади. Эпос дастлаб воқеликни ўз ҳолича объектив воқелик баёни автор томонидан, ёки шартли ҳикоя қилувчи томонидан, ёхуд асар персонажи тилидан олиб бориладиган бўлди. Эпосда баён шакли ва усуллари ҳам бойиди. Эпос воқеликни акс эттиришда, инсон руҳий оламини чуқур ва ҳар тарафлама ёритишда чексиз имкониятларга эга бўлди. Агар лирикада воқелик лирик қаҳрамон, бирор шахс ёки ижодкорнинг ҳис-ҳаяжони, руҳий кечинмалари орқали акс этса, эпосда воқелик ижодкор идеали, дунёқараши доирасида объектив тасвирланади. Шу жиҳатдан эпос бадиий адабиётнинг ҳикоявий бир турини-епик турини англатади. Чунки эпик турга мансуб намуналарда, яъни эпик тур жанрларида воқеалар баёни утакчи ўринни эгаллайди. Эпик образ ривожланиш ва индивидуаллик хусусиятига эга бўлади, у тугалланган (бошланиши ва тугалланмаси бўлган) ва ҳаётий жараёндаги характерли хусусиятни ўзида акс эттирган образ ҳисобланади. Ҳаётий жараёни, инсон характерини тасвирлаш хусусиятига, шакли ва қамраб олган воқеалари мазмунига кўра, эпик тур намуналари уч гуруҳга бўлинади:

А) катта эпик тур - эпос, роман, эпопея;

⁴⁰Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 – 54-бет.

Б) ўрта эпик тур - қисса;

В) кичик эпик тур-ҳикоя, новелла, бадиий очерк, латифа кабилар.

Эпик тур намуналари унга мансуб жанрлар тизимидан иборат бўлиб, бу жанрлар, юқорида кўрсатганимиздек, яна бир қанча ички туркумларга ҳам эгадирлар.

Ҳикоя - эпик турга мансуб кичик ҳажмли жанр бўлиб, у ўзига хос имконият ва ҳаётий қамровга эгадир. Ҳикояда тасвирланган воқеа ўз моҳияти ва аҳамияти жиҳатидан эпик турнинг роман, повест каби жанрларидан фарқланмаса ҳам, бироқ тасвирнинг кўлами, сюжет ва композициянинг нисбатан соддалиги, баённинг, асосан, бир шахс томонидан олиб борилиши жиҳатидан фарқланиб туради. Ҳикоя кўпроқ прозаик тузилишга эга бўлса ҳам, айрим ҳолларда шеърий шаклда ҳам яратилади.

Ҳикояда инсон ва унинг ҳаёти учун характерли бўлган эпизодгина кўрсатилади. Унда инсон ҳаётидаги айрим ҳодиса, бу ҳодисанинг юзага келиши ҳикоя қилинади. Шу тарзда айрим ҳодисагина баён қилиниши сабабли, унда кам персонаж қатнашади, ҳажми ҳам кичик бўлади. Ҳикоянинг сюжети асосини ташкил этган ҳодисанинг тугуни, кулминацияси, ечими бўлади.

Ўзбек ҳикоясининг энг яхши намуналари А.Қодирий, А.Қаҳҳор, Ҳ.Шамс, Ғ.Ғулум, О.Ёқубов, С.Аҳмад каби Ёзувчилар томонидан яратилган.

Адабиётшуносликда нисбатан кичикроқ ҳажмга ва озроқ персонажларга эга бўлган ҳикоялар новелла деб аталади. Новел а кутилмаган яқунга эга бўлиши билан ҳикоядан фарқ қилади.

Повест - (қисса) ўрта ҳажмли насрий эпик жанр бўлиб, унинг ўзига хос хусусиятлари ҳаётий материални кенглиги ҳамда сюжет ва композитсиясининг ҳам романга нисбатан содда, ҳикояга нисбатан мураккаблигидан иборат. Шунинг учун повестда бирор шахс ҳаётининг маълум даври хроникал баён этилади. Повестда асосий персонажнинг ҳаёт йўли билан боғлиқ бўлган бир неча эпизодлар тасвирланади. Шу сабабдан повест ҳажм жиҳатдан ҳикоядан катта бўлади, унда кўп персонажлар иштирок этади. Повестда воқеанинг тугуни, кулминатсияси, учими бўлади, воқеа ривожини кўрсатилади, асосий қаҳрамон билан ўзаро алоқада бўлган персонажлар ҳам кенг равишда тасвирланади.

Ғ.Ғулумнинг «Шум бола», А.Қаҳҳорнинг «Синчалак», А.Мухторнинг «Бўронларда бордек ҳаловат» каби асарлари ҳозирги адабиётимиздаги повест жанрининг ажойиб намуналаридир.

Роман янги давр адабиётидаги катта ҳажмли эпик асар бўлиб, унинг асосий хусусиятлари инсон ҳаётини бутун мураккаблиги билан ҳар томонлама ва тўлиқ тасвирлаш, иштирок этувчи шахслар тақдирини акс эттирувчи кўп планли сюжетга эга бўлиш, мураккаб турмуш жараёнлари ва ҳаёт ҳодисаларини ўсиш-ўзгаришда тасвирлашдан иборатдир. Шунинг учун романда бир неча давр ва кўплаб персонажлар тасвирланади, инсон мураккаб ҳаётини қарама-қаршиликларда, бошқалар билан ўзаро муносабатда ифодаланади, воқеа-ҳодисалар кенг қамровли бўлади.

Роман йирик эпик асар сифатида инсон ва жамият ҳаётининг ҳамма соҳаларини қамраб олар экан, баъзан бир роман персонажлари бошқа романларда ҳам иштирок этади; шу хилда икки романдан иборат асарлар диалогия, уч романдан иборат асарлар трилогия, учтадан ортиқ романлар йиғиндиси эса романлар цикли деб аталади. Роман жуда мураккаб ва бой ҳаётӣ материални ёритиб, бутун бир даврни ўз ичига олса роман-эпопея дейилади. Масалан, П.Қодировнинг “Юлдузли тунлар”, “Авлодлар довони”, Француз адиби Э.Золянинг “Ругон -Маккарлар” романлари шундай роман эпопеяларига мисол бўла олади.

3. Ҳикоя жанрининг муҳим хусусиятлари: масофа ва тезлик.

Ҳикоя телескоп ёки микроскоп орқали қисқартирилиши ва бизга қандай воқеалар содир бўлганлигини тезда айтиши, акс ҳолда энг яхши тавсилотлар билан секин давом эттирилиши мумкин: баъзи гаплар мисолида ҳам буни тушуна оламиз. “Олий жаноб қирол шаҳзодадан қизига уйланишини васият қилади ва қирол ўлгандан кейин шаҳода кўп йиллар давомида тахтни жуда яхши бошқаради ва унинг даври энг яхши қироллик даври бўлади”. Бунда такрорланиб турувчи тахт бошқаруви каби талқинлар жадаллик билан бир-бири билан бозланган: биз ҳар пайшанбада ниманинг содир бўлганлигини, ёки нимани содир

бўлганлигининг маълум сабабларини айтган бўлардик. Кўплаб тафовутларни Герард Генеттэ воқеалар ҳақиқатан қандай содир бўлганлигини ва воқеа бўла олмаган аниқ нарсаларни.

Билимларнинг чегараланганлиги. Охирида, ҳикоя характеристика тушунчаси сиз дунёвий билимларни бизга таърифлаб беради ва “деворда учди” ёки “камеранинг кўзи” каби мисолларда дунёвий билимлар чегараланишига кўра ҳикоя қисқартирилди. Мунтазам равишда, энг яхши вариантлар тасвирлаш назарда тутилган “ташқи” ёки “холисона” тушуниси даражасининг ишончилиги мавжуд бўлаолади. Шу сабабли, “кекса одам сигарет чекади” мисолида инсоннинг хатти –ҳаракатлари билан уни яқиндан билиб оладигандек туюлади, ва унинг бошига ёриштириб қўйилган оппоқ сочлари ва унинг танасига чекиш сингиб кетган” шахс ёки бегона бир киши орқали уни тасвирлаб беради. Бошқа бир кўринишида, “ҳамма нарсани ўз ичига олган асар” ва қахрамонларнинг ҳаракатлари яширинган ва ичидаги тушунчаларни ўз ичига олади. “Қирол бир қарашда беҳад мамнун эди, Лекин унинг олтинга бўлган очкўзлиги ҳали ҳамон қонмаган эди”. Қонунан ҳамма маълумотларни ўзида қамраб олишда чеклов билмайдиган қомусий ҳикоя фақатгина халқ оғзаки ижодида эмас, балки ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган, танловни талаб қиладиган замонавий асарларда ҳам кенг тарқалган. Якка характер тушунчаси орқали

умумлаштирувчи ҳикоялар ҳам у ёки бу шахснинг ўй ҳаёллари ва қарашлари ҳақида муаллиф томонидан ҳикоя қилинувчи ҳикоя биринчи шахс номидан ва худди “Мусо нимани билди” асаридagi каби тез-тез учинчи шахсдаги чегараланган нуқтаи-назар деб аталувчи учинчи шахс номидан яратилади⁴¹

5. Лирик тур ва унинг асосий хусусияти.

Лирика бадиий адабиётдаги уч асосий турдан бири бўлиб, эпик ва драматик турлардан фарқли ўлароқ, мазкур турда воқелик шахснинг ҳис-туйғулари, кечинмалари, идроки орқали акс этади. Шеърый шакл лириканинг характерли хусусияти бўлиб, у кишининг ҳис-туйғуга тўла хаяжонли нутқини таъсирлироқ ифодалашга қўл келади. Шеърый шакл лирикада оҳангдорлик ва мусикийликни вужудга келтиради.

Воқеликнинг муайян шахс (субъект) қалбининг призмаси орқали акс этиши лирика қиёфасини белгиловчи муҳим хусусиятдир. Ана шу белгиловчи хусусият лирикада жуда кўп масалаларни ўзига хос шаклда ҳал этишни тақозо қилади. Чунончи, лирик асар, одатда, кичик ҳажмли бўлишига қарамай, турмушни бадиий, образли акс эттиришнинг барча хусусият ва белгиларига эга бўлади. Лирикада ҳам воқелик қарама-қарши тенденциялар кураши орқали акс этади. Бироқ бу қарама-қаршилик эпосдагидек, персонажлар ҳаракати орқали эмас, балки туйғулар зиддияти, курашлар орқали акс этади. Демак, эпос ва драмада воқеалар диалектикаси, лирикада кечинмалар диалектикаси уетакчилик қилади. Мана Шу кечинмалар диалектикаси лирик конфликтдан иборат бўлиб, унинг асосини эскилик ва янгилик, яхшилик ва ёмонлик, гўзаллик ва хунуклик, олижаноблик ва пасткашлик ташкил этади. Шу тарзда лирик асарда ҳам аниқ индивидуал кечинмалар ифодаланади, бу ҳолат лирикада бадиий умумлаштиришни вужудга келтиради, бадиий фантазияни туғдиради. Воқеликни илғор ижтимоий идеаллар нури билан ёритадиган бу индивидуаллаштирилган кечинмалар эса лирик асарнинг тарбиявий аҳамиятини белгилайди.

Лирика бадиий адабиётнинг қадимий турларидан бўлгани учун унга мансуб бўлган жанрлар турлича аталиб келинган. Чунки лирика ҳаётни актив тарзда акс эттиради, бу активлик унинг асосида ётувчи ҳаётий мазмуннинг тез ўзгариши билан боғлиқ бўлиб, ўз навбатида жанрларнинг шаклий белгиларига ҳам таъсир этади. Қадимги адабиётшунослар лирик жанрларни мазмуни ва шакли жиҳатидан қатъий чегаралашга интилганлар. Шунинг учун ҳам Ғарб ва Шарқ адабиётларида ўзига хос лирик жанрлар юзага келган. Масалан, Ғарб адабиётида (кейин рус адабиётида ҳам) бирор шахсга дўстлик ёки ишқий маънода бағишланган лирик асарлар-бағишлов, каттароқ воқеа ва тарихий шахсга бағишланган тантанали лирик шеърлар - ода, кинояли шеърлар-эпиграмма, қишлоқ ҳаёти ҳақидаги шеърлар-еклога, бирор шахснинг ўлими муносабати билан ёзилган шеърлар-епитафия, ғамгин

⁴¹Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 – 72-бет.

шеърлар-элегия ва хоказо жанрларга бўлинган. Шарқ классик лирикаси, жумладан, ўзбек классик лирикаси ғазал, рубоий, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусамман, қитъа, туюқ ва хоказо жанрларга бўлинган. Бу жанрларнинг аксарияти ҳозир ҳам шеърятда қўлланилмоқда. Халқ лирикасида эса лирик жанрлар у ёки бу халқнинг урф-одати, бадиий асарнинг ижро этилиш ўрни, вазияти ва мавсумига қараб: меҳнат қўшиқлари, мавсум ва маросим қўшиқлари каби туркумларга ажралади.

Ҳозир лирик турга мансуб асарлар ўзларининг асосий мазмунига кўра: сиёсий лирика ёки гражданлик лирикаси, фалсафий лирика, ишқий (интим) лирика, пейзаж лирикаси, ҳажвий лирика каби жанрларга ажралади.

Ғазал - аруз шеърӣ системасида уч байтдан ўн тўққиз байтгача ҳажмда ёзилган, шарқ халқлари, жумладан, ўзбек классик адабиётида кенг тарқалган лирик жанрдир. Ғазалдаги ҳар бир жуфт мисра байт дейилади. Ғазал дастлаб ишқий мавзуда ёзилган бўлса ҳам, кейинчалик унинг мавзутик доираси кенгая борди: ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий ғазаллар ҳамда ҳажвий ғазаллар юзага келди. Чунончи, Навоий, Турди, Махмур, Муқимий каби шоирлар ижодида ишқ, вафо ва садоқат тараннум этилган ғазаллардан тортиб, жамиятдаги айрим шахсларнинг ярамас иллатларини фош этувчи ғазалларгача учрайди.

Ғазалнинг биринчи байти ўзаро қофияланиб, кейинги барча жуфт мисралар унга қофиядош бўлади, тоқ мисралар эса очиқ қолади (а-а, б-а, в-а каби).

Рубоий шарқ поэзиясида кенг тарқалган, чуқур фалсафий, ижтимоий-сиёсий, ишқий ва ахлоқий фикрларни бадиий равишда ифодалайдиган тўрт мисрадан иборат лирик турга мансуб мустақил жанрдир. Демак, рубоий халқ шеърятдаги тўртликлардан шаклий асос олган бўлиб, ўз мавзуси ва ғоясига, барқарор жанр хусусиятларига, кичик шеърӣ шаклга эга бўлган мустақил ва мукамал асардир.

Рубоийнинг қофияланиш сисмавузуси икки хил бўлиб, одатда, унинг биринчи, иккинчи ва тўртинчи мисралари қофияланиб келади, яъни у а-а-б-а тартибида қофияланади.

*Гурбатта гарибу шодмон бўлмас эмиш,
Ҳар анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш,
Олтин қафас ичра гар қизил гул битса,
Булбулга тикондек ошиён бўлмас эмиш.*

Туюқ - ўзбек ва бошқа туркий халқлар классик поэзиясида омоним сўзлар билан қофияланган тўрт мисрадан иборат лирик шеър. Туюқ арузнинг фақат рамали мусаддаси мақсур (фоилотун фоилотун фоилун) вазнида яратилиб, а-а-б-а шаклида қофияланади.

Қитъа – Шарқ халқлари классик поэзиясида кенг тарқалган, икки ёки ундан ортиқ жуфт мисралари ўзаро қофияланган байтлардан иборат, мавзу доираси кенг, вазн имкониятлари чегараланмаган лирик жанр. Қитъа турли мавзуларда-илм-хунар, ахлоқ-одоб, ишқ-муҳаббат мавзуларида ёзилади. У кўпинча икки байтдан иборат бўлса ҳам, ҳажм жиҳатидан чегараланмайди.

Қитъада жуфт (2-4-6) мисралар қофияланиб, тоқ мисралар очик қолади. Қитъа жанри икки хил йўл билан яратилади:

1) мустақил асар сифатида;

Қасида - ғазал жанрининг таркибидан бирор парчани ажратиб олиш орқали юзага келади. Биринчисида қитъа шоирда тўсатдан пайдо бўлган ҳис-ҳаяжон ва поетик фикрнинг бадиҳа тарзида яратилиб, янада ривожлантирилиб, тугал поетик хулосаланиб, қасида ёки ғазал ҳолига келтирилади. Баъзан шу ҳолича ҳам қолиши мумкин. Иккинчисида қитъа қасида ёки ғазал таркибидаги ижтимоий-фалсафий жиҳатдан теран, дидактик жиҳатдан бақувват, ибратомуз байтларнинг ажратиб олиниши натижасида юзага келади.

Фард – классик лириканинг энг кичик жанри бўлиб, бир байтдан иборат мустақил шеърдир. Фарднинг ҳар икки мисраси қофияланиб келади. Фардда кўпинча ибратомуз ҳикматли фикр, баъзан шоирнинг ички кечинмаси ихчам ва таъсирли ифодаланади. Фард ҳам ахлоқ-одоб, панд-насиҳат мавзуларида ёзилади.

Маснавий - ҳар бир банди икки мисрадан иборат шеър шаклларида бири бўлиб, у а-а, б-б, в-в, г-г... тарзида қофияланади. Классик адабиётда сюжетли кичик шеърий асарлар ҳам, достонлар ҳам маснавий деб юритилган.

Мурабба - ўзаро қофияланган бир неча тўртлик шаклидаги бандлардан ташкил топган лирик шеърий шакллардан бири. У қофияланиш тартибига кўра, бошқа шеър турларидан фарқ қилади: у а-а-а-а б-б-б-а, в-в-в-а шаклида қофияланган бўлиб, асар охирида шоир ўз тахаллусини келтиради. Ўзбек адабиёти тарихида мурабба Машраб, Огаҳий, Муқимий каби шоирлар ижодида мавжуд.

Мусаддас - классик адабиётдаги лирик турга мнсу шеър шаклларида бўлиб, унинг ҳар бир банди олти мисрадан таркиб топади. Мусаддас ўзининг қофияланиш шаклига кўра икки хил бўлади: 1) биринчи банднинг барча мисраси бир хилда қофияланади. Кейинги бандларнинг беш мисраси алоҳида қофияланиб, олтинчи мисраси биринчи бандга қофиядош бўлиб келади, яъни а-а-а-а-а, б-б-б-б-а, в-в-в-в-а каби; 2) биринчи банддан кейинги бандларнинг тўрт мисраси бир хилда қофияланиб, бешинчи ва олтинчи мисралари биринчи бандга қофиядош бўлади, яъни а-а-а-а-а, б-б-б-б-а-а, в-в-в-в-а-а каби.

Мустазод - классик шеърий шакллардан бири бўлиб, асосан, ғазал шаклида (а-а, б-а, в-а каби) қофияланади. Бироқ ўзининг мисра тузилиши жиҳатидан ғазалдан фарқи қилади, чунки ҳар бир мисрадан кейин кўшимча кичик мисралар ҳам бўлади ва улар ҳам ғазал тартибида бутун мустазод давомида мустақил қофияланиб келади. Қисқа мисралар, одатда, ўзи эргашиб келган мисрадаги фикрни тасдиқлайди, таъкидлайди ва хулосалайди.

Мухаммас - классик поезиядаги лирик шеър шаклларида бири бўлиб, у беш мисрадан тузилган бир неча банддан ташкил топади. Унинг биринчи бандидаги мисраларининг ҳаммаси ўзаро бир хил қофияланади, кейинги бандларининг тўрт мисраси эса алоҳида, бешинчи мисралари эса дастлабки банднинг бешинчи мисраси билан қофияланади, яъни унинг қофияланиш тартиби а-а-а-а-а, б-б-б-б-а, в-в-в-в-а шаклида бўлади.

6. Лирик тур ва унинг асосий хусусияти.

Драматик тур уч асосий адабий турнинг бири бўлиб, у комедия, драма, трагедия каби жанрларга бўлинади. Драманинг адабий тур сифатидаги ўзига хос хусусиятларидан бири унинг сахнада ижро этилиши ҳисобланади.

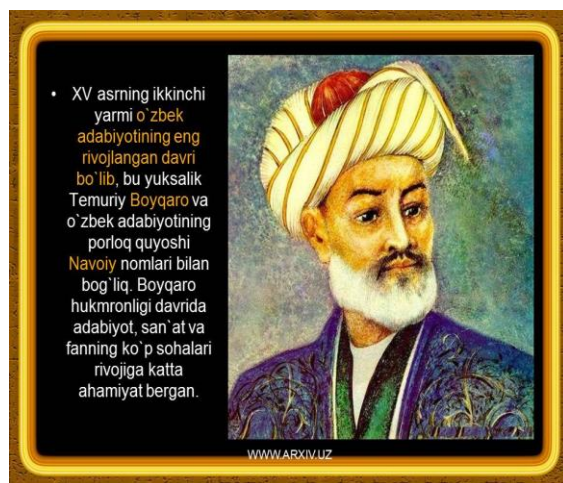
Драматик асар қаҳрамонлари ўзларини фақат ҳаракатда намоиш қиладилар, уларнинг нутқи ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, қаҳрамонлар ҳаракати билан бевосита боғланади. Драматик асарларда интонатсия, пауза ва овознинг баланд-пастлиги катта аҳамиятга эга бўлиб, нутқнинг ўзига хос бу хусусияти сахнада янада аниқроқ кўринади.

Трагедия (фожа) драматик турга мансуб жанрлардан бири бўлиб, унинг асосида келиштириб бўлмайдиган зиддият ётади ва охирида воқеа фожа билан тугайди. Трагедия ўз асосидаги конфликтнинг характери ва характерларнинг ўзига хослиги билан драма ва комедиядан ажралиб туради. Трагедиядаги конфликт жуда ҳам шиддатли, кескин бўлиши билан бирга, у ҳамма вақт ижтимоий-сиёсий тараққиёт, инсониятнинг уетук маънавий ҳаёти билан боғлиқ ҳолда ҳал этилади. Шунинг учун ҳам трагедияда инсон маиший ҳаётининг, тарихий тараққиётнинг муҳим масалалари фалсафий тарзда кескин ҳал этилади.

Трагедия дараматик турга мансуб жанр сифатида жуда узоқ тараққиёт йўлини босиб ўтиб, ҳозир ҳам адабиётимизда яшаб келаётир.

Комедия драматик турга мансуб жанрлардан бири бўлиб, бунда воқеа-ҳодисалар, характерлар, коллизия кулгили фонда тасвирланади. Комедияда бевосита кулги, комизм ҳаётдаги ярамас иллатлар устидан ҳажв қилиш ёки уенгил юморнинг бирдан-бир воситаси бўлиб хизмат қилади. Комедияда ҳам драматик турларга мансуб бошқа жанрлардаги сингари, ижобий ва салбий образлар мавжуд бўлади. Агар комедиядаги кулги ўткир захарханда, кескин фош этиш характерига эга бўлса, шу кулгига сабаб бўлган характер салбий образ бўлади. Агар кулгига сабаб бўлувчи шахс уенгил юмористик кулги кўзгатса, у ижобий қаҳрамон ҳисобланади.

Драма ҳам драматик асар жанрларининг муҳим бир туркуми бўлиб, унда ҳаётини воқеалар мураккаб конфликтлар негизида, персонажлар кураши жараёнида акс эттирилади. Драма ўзига хос мураккабликка эга бўлган жанр бўлиб, унда воқеалар тизмаси ва персонажлар миқдори чекланган бўлса ҳам, қаҳрамон ўз

характерини турли томондан намоён қила олади. Чунки драмага кенг эпиклик хос бўлиб, унда қаҳрамоннинг ички дунёси аниқроқ очила боради. Драмада психологик таҳлил жуда ҳам мураккаблашади.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар.

1. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонининг қайси адабий турга мансублигини аниқланг. Ундаги ҳар бир эпизоднинг қайси сюжет элементи орқали очилганини тушунтиринг. Достоннинг ғояси нимадан иборат ва у қайси эпизодда яққолроқ очилган?

2. Эпик тур жанрларини санаб беринг.
3. Лирик тур жанрларини айтиб беринг.
3. Лирик турнинг энг қадимги жанри қайси?
4. Алишер Навоий лирик турнинг қайси жанрларида ижод қилган?
5. Драматик тур жанрлари ҳақида сўзлаб беринг?

Асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалар

1. Ж. Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011.
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари.-Т.: “Ўзбекистон” 2002.
3. Умурув Х. Адабиётшунослик назарияси.-Т.: “Ўқитувчи”, 2004.
4. Улуғов А. Адабиётшуносликка кириш . “Университет”. 2005

Қўшимча адабиётлар

1. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир.-Т.: “Янги аср авлоди”, 2004
2. Султонов И. Адабиёт назарияси.-Т.: “Ўқитувчи”, 2005.
3. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. - Т.: “Зарқалам”, 2006.
4. Қуронов Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-танкидий тафаккури тарихи очерклари. – Тошкент: “Фан”, 2008.
5. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: “Akademnashr”, 2010.
6. Хализев В. Е. Теория литературы. Учебник.-М.: “Высшая школа”, 1999

Интернет ресурслари

1. www.pedagog.uz
2. www.ziyonet.uz
3. www.ijod.uz
4. www.ziyouz.com

РЕЖА:

1. Поэтика ҳақида тушунча
2. Риторик шакллар ва “Жанр” тушунчаси
3. Шеърят – сўз ва ҳаракат ифодаси
4. Лирик муболаға ҳақида тушунча
5. Ритмли (ваззли) сўзлар
6. Оғзаки таржима шеърлар

Таянч сўз ва иборалар: *Ижод – ҳаёт ҳақидаги маълумотни санъат қойдаларига бўйсиндириш жараёни. Риторик шакллар. Асар тили устида ишлаш-халқчиллик билан боғлиқлиги. Лирик муболаға. Ритмли (ваззли) сўзлар. Оғзаки таржима шеърлар. Лирик тур-энг қадимги халқ қўшиқлари, шеър, баллада, достон, шеър ваззлари, шеърый асарда мазмуннинг ўзига хослиги, Лирик муболаға. Ритмли (ваззли) сўзлар, ритм, шакл, туроқ, қофия, вазн, қофия санъатининг ўзига хослиги, поетик кўчимлар ва уларнинг турлари, ижодкорнинг фалсафий-эстетик дунёқараши.*

Маъруза матни

1. Поэтика ҳақида тушунча.

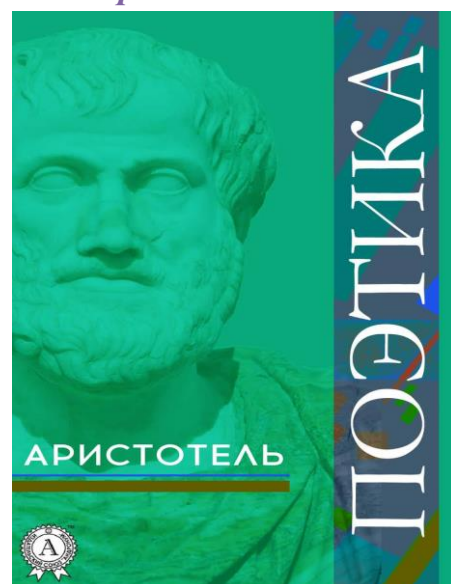
Поэтика – таърифлаганимдек бадиий таъсирларни уларни имконият даражасига киритувчи ўқиш операциялари ва таомилларини тасвирлаш орқали қамраб олишга уринишдир. Бу қадим замонлардан бери ифодаланувчи ва кўндирилувчи тил ресурсларининг органилиши бўлган риторикага яқиндан боғлиқ: тилнинг услублари ва самарали тилларни юзага келтириш учун ишлатиши мумкин деб ўйланган. Аристотэл риторикани эътиқод санъати сифатида ва поэтикани эса тақид ёки вакиллик санъати сифатида талқин этиш орқали риторикани поэтикадан ажратади. Бироқ, Ўрта асрлар ва Рэнессанс анъаналари у иккиисини қўшди: риторика нотиклик санъати, шеърят эса (ўқитиш, ёритиш ва кўчиришни мақсад қилганлиги учун) бу санъатнинг ортиқроқ даражадаги мисоли бўлди. XIX асрда риторика тасаввур, шеърый ҳаёлотнинг асл машғулотларидан ажратилган тўқима сифатида юзага

⁴²Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 – 51-бет.

келди ва айбланишга учради. XX асрнинг охирларида риторика тилнинг қудратларини тузиш таълимоти сифатида жонлантирилди.

Шеърият риторикага боғланади: шеърият сўзлашув шаклларининг ишлатилиши мўл қилувчи ва қудратли равишда ишонарли бўлишни кўзлаган тилдир. Ва Плато ўзининг ҳаёлий рэспубликасидан шоирларни ҳайдаб чиқаргандан бери, шеъриятга қарши чиқилди ва қораланди, у фуқароларда нотўғри фикр уйғотувчи ва исрофгар умидларни чақирувчи ҳийлагар ва мулоҳазасиз риторика бўлиб келди.

Аристотель шеъриятнинг баҳосини риторикадан кўра тақлидга асосланиб тасдиқлаган. У шеърият кучли ҳис-туйғуларнинг намоён қилиниши учун чиқиш туйнуги эканлигини таъкидлади. Ва у яна шеърият билим инкор этишдан ўтишдаги қадрли тажриба эканлигини ҳам айтди. (Бунда, трагик драмада “англаш” вазиятида, қаҳрамон ўзининг ҳатосини тушуниб етади). Поэтика, адабиётнинг стратегиялари ва ресурсларининг ҳисоби сифатида, риторик шаклларнинг тафсилотларига қисқарадиган эмас, Лекин поэтика барча турдаги лингвистик ҳаракатлар учун манбаларни ўрганувчи кенгайтирилган риториканинг бир қисми сифатида кўриниши ҳам мумкин.

2. Риторик шакллар ва “Жанр” тушунчаси.

Бадиий назария риторикага кўпроқ алоқадор бўлиб келган ва назариячилар риторик шаклларнинг вазифаси ва табиати устида баҳслашадилар. Риторик шакл одатда “одатий” ишлатилишдан ўзгартирилиши сифатида таърифланган; масалан, “атиргул – менинг севгим” да атиргул гулни билдириши учун эмас, балки чиройли ва жозибадор бўлган нарсани таърифлаш учун ишлатилади (бу метафоранинг кўринишидир). Ёки “Сир ўтиради” сирни ўтира оладиган агент сингари тушунчани келтириб чиқаради (гавдалантириши). Риториклар дастлаб (метафора каби) сўзнинг маъносини ўзгартирувчи махсус “троре”ларни махсус таъсирларга эришиши устун сўзларни тартибга келтирувчи турли хил билвосита “шакллар”дан ажратиб олишга уринишди. Баъзи шакллар қуйидагилар: аллитератсия (ундошнинг такрорланиши), апостроф (тўғридан тўғри эшитувчи бўлмаган бирор нарсага мурожат қилиш, “Ҳали ҳам, менинг юрагим бўл!” даги каби); ва ассонанс (унли товушнинг такрорланиши).

Яқин назария шаклларни деярли трорэллардан ажратмайди ва ҳаттоки шакллар ҳамда трорэллар ўзгарувчи “одатдаги” ва “бадиий” маънолар тушунчасини ҳам сўроққа тутмаган. Масалан, метафора сўзининг ўзи бадиийми ёки мажозий? Деррида, “Оқ мифология”да, метафоранинг назариявий тафсилотлари метафораларга боғлиқ

бўлишида қанчалик муқаррар туюлишини кўрсатади. Баъзи назарияшунослар ҳатто тил келиб чиқиши жиҳатидан мажозий ва биз бадиий тил деб атайдиган тушунча образли табиати унутилган шакллардан ташкил топади, деган мантиққа тўғри келмайдиган хулосани қамраб олишган.

Қачонки, биз “мушкул муаммо”ни “англаш” ҳақида гапирганимизда, масалан, бу икки жумлалар уларнинг асл қиёфаси ва шаклини унутиш орқали бадиий бўлади.

Бу томондан, бу шу эмаски, бадиий ва образли ўртасида ҳеч қандай тафовут йўқ балки ушбу трорелар ва шакллар тилнинг асосий структуралари саналади, истиснолар ёки нотўғри қилинган талқинлар эмас. Анаънавий жиҳатдан, энг муҳим шакл метафорадир. Метафора нимадирни яна бирор нарса шаклидан талқин этади (Жоржни эшак сифатида аташ ёки менинг севгимни қизил гул сифатида). Метафора бу билишининг асосий йўли шаклидир: биз бирор нарсани бошқа бирор нарса сифатида кўриш орқали биламиз. Назарияшунослар “биз улар орқали яшайдиган метафоралар”, “ҳаёт бу саёҳатдир” каби асосий метафорик схемалар ҳақида гапиришади. Ушбу схемалар бизнинг дунё ҳақида ўйлайдиган йўлларимизни юзага келтиради: биз ҳаётимизда “қаергадир бориш” га, “ўз йўлимизни топиш”га, “қаерга кетаётганимизни билиш”га, “тўсиқларга дуч келиш”га ва ҳозаколарга ҳаракат қилинади.

Метафора тилга асос ва ҳаётот сифатида талқин этилган, чунки у мулоҳазасиз ёки шунчаки безак берувчи эмас, балки . Унинг бадиий кучи, гарчи, ўзининг беўхшовлигига боғлиқ бўлиши мумкин. Вордсворзнинг “бола эркакка ота” фразаси сизни тўхтатади ва ўйлашга чорлайди, кейин эса сизга янги замондаги авлодларнинг муносабатини кўришга имкон яратади: боланинг у кейинроқ бўлган эркакка боғлиқлиги отанинг ўзининг боласига боғлиқлигига қиёсланади. Чунки метафора рухта зоя, ҳатто назарияни ўзида акс эттиради, бу энг осон тасдиқланадиган риторик шакл ҳисобланади.

Лекин назарияшунослар бошқа шаклларнинг аҳамиятига ҳам урғу беришди. Роман Жакобсонга кўра, метфора ва метонимия тилнинг иккита асосий структураларидир: агар метафора ўхшашлик маъноси орқали боғланса, метонимия маъно ичидаги маънога боғланади. Метонимия бир нарсдан иккинчисига боғлиқлик асосида кўчади, худди биз “Тоғ”ни “Қиролича”га нисбатан ишлатганимиздек.

Метонимия метафора каби бир соҳани иккинчисига боғлайдиган эмас, берилган соҳа ичидаги макон-жойга оид бир нарсани иккинчисига боғлайдиган буйруқларни ифода этади. Бошқа назариячи олимлар “тўрт асосий маъно кўчиши” қаторини яқунлаш учун синкедоха ва кинояни ҳам кўйишади. Синекдоха бу бутунни унинг қисми билан ифодалаш учун ишлатилади, яъни “ ўнта ишчи” ўрнига “ўнта қоллар” каби. У бутуннинг қисми билан ифодаланади ва бутун қисм ифодалаган маънони беради. Киноя бу кутилган нарсанинг аксини содирбўлганлигини ёнма-ён кўйиб намоиш этади. (Яни, об-ҳавони олдиндан айтиб борувчи киши

сайрга чиққанда ёмғир ёғиб юборса нима бўлибди?). Бу асосий тўртта маъно кўчиш ҳодисалари-метафора, метонимия, сиНекдоха ва киноя тарихишунос олим Хайден Вайт томонидан ишлатилган бўлиб, у: “юқоридагилар тажрибаларимиз ифодаси бўлмиш тўрт асосий риторик тузилмалардир ва улар тарихий тушунтиришни тахлил қилиш учун ишлатилган”, деган эди. Юқоридаги тўрт маъно кочишининг мисолларидан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, риторика бу мулоқот жараёнининг энг кенг соҳасида ишлаб чиқарилувчи барча маънолар ва у маъноларнинг келиб чиқиш асосида ётувчи тилнинг асосий тузилмасидир.

Жанрлар. Адабиёт сохани нафақат риторик тузилмалардан, балки ундан ҳам каттароқ ҳисобланувчи тузилмалар, яни адабий жанрларга ҳам боғлиқдир. Жанрлар нима ва уларнинг роли қандай? Поэма ва роман атамалари умумий ўхшашлик асосидаги сўзларни фарқлашнинг қулай йўллари ми ёки уларнинг китобхонлар ва ёзувчилар учун маълум функциялари мавжудми?

Китобхонлар учун жанрлар бу- кутилаётган воқеликларнинг қулай ифодаси, яъни бу орқали биз детектив ҳикоя ўқияпмизми ёки романтиками, лирик шеърми ёки трагедиями, буларни фарқлаймиз. Шунингдек, биз у орқали керакли нарса ҳақида фараз қиламизва турли воқеялар устида кузатувчи бўламиз. Детектив ҳикоя ўқиб, биз трагедия ўқиётганимиздаги воқеялар содир бўлишини кутмаймиз. “Тхэ Сесрэт ситс ин тхэ миддлэ” шеърисида одамни ҳайратда қолдирувчи тасвир нима? Бу- кўринмас одам таналарини эгаллаган илмий тўқима ифодаси ёки рурлар ҳикоясидаги асосий детал бўлиши мумкин.

Тарихга назар соладиган бўлсак, жанр ўрганувчи олимлар Грэклар назариясига амал қиладилар. Улар жанрларни унда ким сўзловчи эканлигига асосланиб катта уч гуруҳга бўлганлар. Биринчи жанр бу- ҳикоя қилувчи 1-шахс сифатида гапирувчи поэтик ёки лирик жанр, иккинчиси бу- ҳикоячи ўзининг тилидан ва бошқа қаҳрамонлар ҳам ўзининг тилидан гапирувчи эрик ёки насрий жанр, учинчи тур эса-барча диалогларни қаҳрамонларнинг ўзлари олиб боровчи драма жанридир. Буларни фарқлашнинг асосий яна бир йўли бу- сўзловчининг тингловчига бўлган муносабатига эътибор қаратишидир. Поэмада оғзаки шеърхонлик мавжуд бўлиб, шоир тингловчи муҳлисларга тўғридан тўғри юзланади. Драмада эса ёзувчи яширинган бўлади ва қаҳрамонлар сахна суҳбатида бўлишади. Энг мураккаб ҳолат лирикада бўлиб, шоир куйлаётган ёки ҳайқираётган ҳолатда тингловчиларга орқа томондан намоён бўлади. Сўзларини уларга ифода этиш учун эса ҳудди ўз-ўзига ёки бошқа бировларга сўзлаётгандек гўёки Табиат, Муза, ўз дўсти, ошиқ, ҳудо, мавҳум мавжудот, ёки бирор жисм руҳида тингловчига намоён бўлади.

Бу бошлангич учта жанр турига биз замонавий роман жанрини ҳам кўшамиз. Китонхонлар бу жанрдаги мавзуга б-бобда юзланадилар.

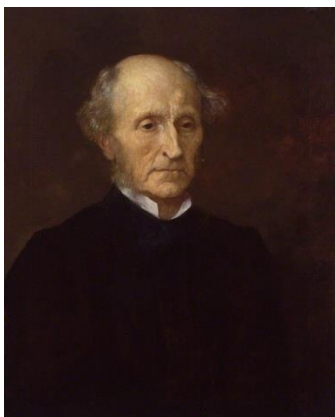
Эрик ва трагедик драма жанрлари қадим замонларда ва барча шоирлар ижоди юқори чўққига чиққан, тил ва адабиёт гуллаб яшнаган Ренессанс даврида фойдаланилган. Роман кашф этилиши адабиёт сахнасига янги рақибни олиб келди, аммо XIX аср охири XX аср ўрталарида, лирикадаги қисқа-қисқа шеърлар бутун адабиёт мазмунини қамраб олди. Кейинчалик эса, ҳар бир нарсанинг энг ички руҳигача аниқ тасвир бера олувчи, кунлик ҳаёт ва меъёридан орти кетган кадр-қиммат билан боғлиқ кучли ҳиссиётларнинг ифодаси, маданий аҳамият ва муносабатларнинг бош шакли сифатида лирик назм пайдо бўлди. Бу гоё ҳали ҳам тўлқинланарлидир. Шунга қарамай, замондош олимларимиз кадр қимматнинг жойлашувидан кўра шеърият маданиятига рутур етказадиган тил билан боғлиқ алоқалар ва шаклларга асосланиб, лирикани тилдаги боғланган ва ҳаёлий нарсалардек кучли ва шоирларимиз ҳиссиётларини ифодаловчи жанр сифатида талқин қилишмоқда.

3. Шеърият – сўз ва ҳаракат ифодаси

Адабий теория, шеърий мунозараларда, бундан ташқари, шеърий кўринишининг турли хилдаги услубининг нисбатан муҳимлиги: шеър бу сўзларнинг (матн) структуравий ясалганлиги ва ҳодисалар(шоирнинг ҳатти-ҳаракати, ўқувчининг таъжрибаси, адабиёт тарихида рой берган воқеа ҳодисалар)дир. шеърлар озгаки конструкция сифатида қабул қилинади, кўп саволлар туғилиши мумкин: маъно ва тилнинг носемантик жиҳатлари, шунингдек, товуш ва ритм ўртасидаги муносабатлар. Тилнинг носемантик хусусиятлари қандай рўй беради? уларда қандай онгли ва онгсиз таъсирлар бор. Семантик ва носемантик хусусиятлар ўртасида қандай муносабатлар бор?

Шеърнинг ижроси сифатида, шеърни ёзаётган муаллифнинг ҳатти ҳаракати ва “овоз”и ўртасидаги муносабатлардир. Уни ёзиш учун, муаллиф гапирмайди, муаллиф оладиндан ўзини ёки бошқа бир гапирётган ўша овозни бошқа бир инсон сифатида тасаввур қилиб кўради. Шеърни ўқиш учун масалан, “Сит сири” бу сўзни айтади: “Биз доира атрофида рақсга тушамиз ва ҳаёл қурамиз...” Шеър айтилаганидек туйилади аммо бу аниқ бир ҳолатнинг овозидир. Унингсўзларини ўқиш бу- ўзингизни ўша айтилаётган ҳолатга кўйишдир ва шунингдек бошқа бир гапирётган овознинг ўрнида тасаввур қилиш, биз кўпинча айтамызки, ҳикоячи ёки гапирувчи муаллиф томонидан шакилланади. Тарихий, индивидуал, Роберт Фрост айтилган гапнинг ўзига хос овозидир. Бу иккита фигура: поэтис овознинг тасаввури ёлғиз шоирнинг (Фростнинг ҳолатида, сержаҳиллигида, аммо қишлоқ ҳаётини акс эттирувчи кузатувчи) бир қатор ўрганишларидан аниқланади. Турли хил шакилларнинг муҳимлиги шундаки, бир шоир бошқасидан ва бир турдаги танқидий ўрганишлар бошқасидан фарқ қилади. Лекин лирика ҳақида ўйласак, гапирувчи овози ва шоир яратган асарнинг ўртасидаги

фарқдан бошласак тўзгирок бўлади, яъни тасвирнинг овоздан яратилиши.

Стюарт Миллнинг машхур гапида айтилганидек, лирик шеър-мийямиздаги билимнинг, фикрларнинг айтилиши. Қачонки биз айтилган гапни қайта эитсак эътиборимизни қаратишга мажбур қилади, нимани биз Характерли тасаввур қиламиз ёки қахрамонни қайта шакиллантирамиз ва матнда: овознинг тўнини аниқлаш, ва вазиятга қараб хулосалаш, ҳолатлар, алоқадор нарсалар, ва гапирувчининг муносабати(муаллиф ҳақида билган нарсаларимизнинг асар воқеулиги билан мос келиши). XX асрда бу лирикада асосий йўналиш бўди, ва бу қисқа ва яхши сабаб бўлиши мумкин, адабий асарларнинг ҳаётий айтилган гаплар асосида яратилишига. Лирика шунингдек, шахсий гапларнинг адабий ўхшатишлари ҳам ҳисобланади. Масалан, агар ҳар бир шеър кўринмас сўзлар билан бошланган бўлса “Масалан: мен ёки бошқа бир инсон айтиши мумкинкин, Менинг севгим қизил атиргулга ўхшайди, қир қизил, ёки, Биз доира атрофида рақс тушамиз ва ҳаёл қурамиз....” Таркиб жиҳатдан аҳамияти, матиннинг ишораларидан, ва оддий ҳолатлар ва гапирувчилар ҳақидаги умумий билимларимиз, гапирувчи муносабатининг табиати, кабилардан шеърни тушунишимиз мумкин. Ким бу мавзуда гапиришга ташаббус кўрсатиши мумкин? Мактабларда ва Унвэрситэтларда асосий қадр қиммати бу; муаллиф муносабатининг иштирокида намоён бўлади, шеърда муаллиф фикрлари ва туйғуларини шакиллантиради.

Бу эса лирика пайдо бўлишининг унумли йўлидир, кўп шеърлар нутқ ходисаларини шакиллантирадиган муаллифни ифодалаб беради: масалан, муҳим тажрибалар устида мулоҳазалар юритиш, дўстлар ёки севишганлар ортасидаги тортишувли гаплари, завқланиш ва фидоийликни ифодалаш. Лекин агар биз машхур лирикаларнинг бошланишига қарайдиган бўлсак, масалан: Шэллэунинг “Ғарбий Шамолга Қасида”, ёки Блэукнинг “Йўлбарс”, асарларида қийинчиликлар вужудга келади: “О ёввойи ғарбий шамол, кузнинг нафаси!” ёки “Йўлбарс, йўлбарс, зимистон ўрмондаги, ёнаётган учқун.” Тасаввур қилиш қийинки, бу йўналишга қайси ҳолат етаклайди ёки но-поэтик қараишларнинг ижро этилиши. Бу саволга жавобни қуйидагича беришимиз мумкинки, гапирувчи поэтикадан фойдаланган ва муболагали ҳолатдир. Агар биз ўша шеърларни одатий нутқ ходисаларининг адабий ўхшатишларидек тушунсак, бу роллар тақлидий шеърлардек туйилади.

4. Лирик муболага ҳақида тушунча

Қандай мисолларни биз лирик муболагага тақдим қилинишимумкин? Лирик шеърлар нафақат долзарб аудиторияга мурожат қилади(шамол, йўлбарс, менинг орзуим); балки улар гирэрболик

урғу бериләди. Бу ерда бұрттириш үйиннинг номи ҳисобланади: йўлбарс... эмас фақатгина “оловранг”, Лекин “аланга олиш”, “шамол” эса “куз нафасининг келиши” ва кейинчалик шеърдаги “ҳалоскорлик ва бузғунчилик”ни ифодалайди. Худди Фрост инсонларнинг юмушларини ҳалқа атрофидаги рақсга кўчиргани ва кўпгина билимларга тахмин сифатида қараганидек, ҳаттоки сардоник (кинояли) шеърлар ҳам гирэрболик ҳолатларга асосланади.

Биз бу ерда асосий назарий масалага тўхталамиз, яъни парадокс лирик шеърият моҳиятидаги ёлгонга ўхшатилади. Муболага шеърияти назарияшунослар классик даврдан бошлаб “улузвор” деб атаган руҳиятни қамраб олади: инсон қудратини англашни чегарадан чиқишига бўлган муносабат, гурур уйғотувчи ёки тўлқинлантирувчи, сўзловчига инсоний туйғуларни берувчи тушунчадир. Лекин бу гайриоддий истак ҳақиқий бўлмаган тингловчига қаратилган - “апостраф”, инсоний сифатларни жонсиз буюмларга кўчириш – “шахслантириш” ва жонсиз буюмларга нутқни кўчириш – “пропорция” каби риторик шакллар билан боғланган. Қандай қилиб энг катта истаклар сатри бунчалик риторик қурилмаларга боғланади?

Қачонки, шеърият муносабатлар ўзгаришидан тингловчи учун реал бўлмаган адрэсга бурилганда “шамол”, “йўлбарс” ёки “юррак” каби сўзлар баъзида тингловчинини нутқдан алоҳида ажралиб турувчи кучли ҳис туйғунини кўрсатиш учун ишлатилади. Лекин ҳис-туйғулар шиддати тингловчининг қизиқишини ўзига боғлаб олган воқеялар ҳолатини чорловчи лонсиз буюмлар бўлган адрэслар ҳаракатига таянади. “О мени тўлқиндек, баргдек, булутдек ўғирла”. Шэллининг сўзловчисини Фарб шамолига мурожаат қилмоқда. Бу ердаги гирэрболик талаб олам сени эшитиши ва сўзловчининг кўчишига кўра ҳаракатланишидир: кимдир табиатга йўналтира олади, кимдир эса жавобгар бўлиши мумкин. Бу ердаги “О” Чақириғи шоир чорлови тимсоли, яъни гапирувчи овоз шеърда сўзловчининг овози эмас, балки шеърий анъана ва шеърият руҳининг тимсолидир. Шамолни эсишга чорлаш ёки тугилмаганларни уигисини эшитиш бу шеърий анъана. Шамолнинг ўзи елмаслиги ёки тугилмаганларни эшитмаслиги бу оддий ҳол. Овоз - чорлаш учун. У овозни саҳналаштириш учун чақиради: у шоир ва пайгамбар овозини аниқлашдек тасвирга ишора қилади. Бу имконсиз, яъни шеърий воқеяларни уйғотадиган гирэрболик буйруқлар бутунлай бажарилган, шундагина улар шеърдаги воқеадир.

Ҳикоя қилувчи шеърлар воқеани сўзлаб беради, яъни бу биз айтиб беришимиз мумкин бўлган ҳар қандай нарса бўлиши мумкин. Лекин бу шеър асар даражасида бўлишига кафолат йўқ ва апостраф, менинг тарифимча, энг аниқ, энг ҳаяжонли, энг сирли ва оғиз гирэрболик тушунча. “Мени тўлқиндек, баргдек, булутдек ўғирла”. Унинг ишончи комил. Бошқасини етакляпти. Шоир бўлиш шу каби нарсаларни олиб келишга уриниш, кўп тушунчаларни тушириб қолдирмасдан изчиллик билан тасвирлашидир.

Шеърят назариясининг асосий муаммоси – аввал айтганимдек, шеърнинг сўзлар тузилмаси ва воқеа сифатида бир-бирига боғлиқлигида. Апострафлар ҳам ниманидир содир бўлишига уриниш, ҳам оғзаки нутққа асосланган “о” ҳарфида: “О, ёввойи Фарб шамоли!”

Апостраф, шахслантириш, росопофея ва гирэрболани акс эттисришни назарияшунослар бир неча йиллардан бери ифодалаган бошқа-бошқа нутқлардан лирикани адабий форма сифатида ажратиб олган. Лирика, Нортон Фрзе ёзганидек, адабиёт маъносини энг яққол кўрсатувчи жанр бўлиб, ҳикоя қилувчи ва адабий аспектларда сўз тартиби ва тузилишининг асл моҳиятидир. Бу дегани, лирика бизга оғзаки тарзда моҳиятни ёки ҳикоя бирикувини кўрсатади. Бунда сиз ритмик структурадаги эхо овозни такрорлайсиз ва ҳикоя билан бирлашаётганлигини кўрасиз.

5. Ритмли (ваззли) сўзлар.

Фрай, “Танқид анатомияси” лирика ва бошқа жанрлар ҳақидаги бебаҳо тўрлам ҳисобланиб, келиб чиқши “торишмоқ” ва “ром этиш” билан боғиқ бўлиб “лирикага оид суҳбат” ва “аралаш шеър” (алдаб кетиш)нинг асосий фенксиялари деб аталади.

Шеърларни қофияга мос туширишнинг асосий вазифаси тилнинг семантикаси эмас, балки ҳарфларнинг ритми, товуши ҳамда қайтарлишидаги мафтункорликдир.

- Бу қорамтир куйиш от каби жигарранг,
- Унинг Роллроски шосседан (йўлдан) пастга томон бўқирди
- шеърлар ўзига хос тузилишига кўра бизларни ўйлантиради ва ҳайратлантиради.

Нима у роллроск, Шоссе (Йўл)

Қандай ўртадаги сирнинг маъноси?

Мана шундай аниқ хусусиятлар болалар балладалари ва шеърларида ҳам ёрқин кўрсатилган, одатда, шеър тасвири ҳам чиройли ва ўринли товушлар билан намоёнб қилинган.

Иссиқ нўҳотли бўтқа

Совуқ ноҳотли бўтқа

Қозонда ноҳотли бўтқа

Тўққиз кун

Ритми тасвир ва шеър қофиясининг (рифмлар) схемаси намоёиш қилади. Тилнинг жойлашиш бўлагини ва иккаласи ҳам ўзгача эътибор (сўз қофияларда шеър қофияларига нисбатан савол (муаммо) туғилса)ва муаммони ечишни талаб қилади. Шеърят ёқимлилик баҳш этадиган ўзининг тартибига эга, шунинг учун маъно ҳақида сўрашга ҳожат йўқ; ритмли жойлашувда тил ўз ҳимоясига ҳамда механик тарзда ёдда қолиш хусусиятига эга. Биз эслай оламиз “Иссиқ нўҳотли бўтқа”ни қандай қилиб нўҳотли бўтқа бўлиши мумкинлигини ўйламасдан ва агарда

билсак ҳа, ноҳотли каша бўлмаслигини, шеър ўқиётган вақтда осонгина эздан чиқариб юборамиз.

Биринчи ўринда тилни ноанъанавий ҳолатга метрик жойлашиш ва товушларнинг қайтарилши орқали келиши шеъриятнинг асоси ҳисбланади. Шеъриятнинг теорияси ҳар хил тирдаги тилнинг жойлашувлари ва алоқасини тартибга қўйиб – метрик, тилнинг фоНетикаси, семантик, тэматик, ёки умумий қилиб айтганда тилнинг семантик ва носемантик ҳажмида, шеърнинг айтилиши ҳамда уни қандай айтилишидаги зиддиятларни ўргатишидир. Шеърият ўзида сингдирувчи ва қайта қурувчи структурани намойиш қилади, шунинг учун унинг формал структураси маъно структурасига таъсир ўтказидади, бошқа контекстларда сўзнинг маъноси ўзлаштирилади ва уларнинг янгитан жойлашишига олиб келади, урғу ва фокусни ўзгартиради, луғавий маънони кўчма маънога ўзгартиради, терминларни ўринли бўлишини таъминлайди, параллелизм хусусиятларига мос келган ҳолда. Бу шеъриятдаги уруш “товуш ва ритм”нинг миқдор хусусиятига фирлашда таъсир ўтказишидир.

6. Оғзаки таржима шеърлар.

Бу даражада, лирика мустақил (автоном) ва ҳамжиҳатлик тамо йилига ёндошган қоида қилиб айтганда: Биз суҳбат қурганимизда, шеърият даволай олмайди, тушунтириш учун контекстдаги бирон-бир каттароқ фрагмент бошқа каттароқ контекстда келиши лозим бўлади, Лекин ўзининг структурасига эга деб тасаввур қиламиз.

Ҳаракат қилиш эстетик бутунлик деб ўқишга, шеъриятнинг урф-одатлари ҳар хил тэорэтик моделларни таҳлил қилишга муйассар бўмоқда. XX аср бошларида Рус қофиячилари шеъриятнинг бир даражаси бошқа бир даражасини намоян қилиши лозим деб фикр билдиришган; Романтик назариётчилар ва инглиз ҳамда Америка танқидчилари шеърият ва табиат ўртасидаги ўзхашшликларни ўрганиб, солиштириб чиқмоқдалар. Шеъриятнинг ҳамма тарафлари бир-бирига,мос равишда бўлмоғи лозим.

Улар нима демокчиликларини ҳар бир тил бўлаклари сифатида шеър имкониятлардан фойдаланиб, амалиётга тадбиқ қилинади. Энг сўнги назарияларга қараганда шеърлар, ўтмишдаги воқеа, ҳодисалар акс садоси сифатида шакиллланар экан. Қисқа ҳажимли шеърлар асосан ҳал этилмаган кескин қарашларни ифодалаган. Шунинг учун ҳам ўқувчилар шеърдаги қарама-қаршиликларни фарқлай олган бўлиб, айниқса шеърларнинг мажозий, тасвирий ифодаларини ва бошқа тузилмаларини таржималар орқали англай олган.

Мисол учун машҳур Эзра Поунднинг икки мисра шеърини олайлик.

Метро бекатидаги одамларнинг оламон ҳаракатини, дарахт шохларидаги ҳўл, қора гул баргларга ўхшатади.

Бу талқин метрода оламон ҳаракатини ва табиатнинг табиий саҳнасидаги фарқни ўз ичига олади. Метро қоронғуликдаги одамлар

шарпасини, қора дарахт шохларидаги, гул баргларига қиёслаш орқали ифода этади. шеърлар талқини нафақат суҳбат бирлигига балки суҳбат аҳамиятига боғлиқдир. шеърларни ташқи кўриниш ҳажми катта бўлмаслиги мумкин, Лекин муҳим аҳамият касб этадиган ҳамда аниқ мазмун моҳиятга эга бўлиши керак. Шунингдек улар ҳолисликка асосланган бўлиши керак. Элиот талқини билан айтганда муҳим туйғулар ёки кадр-қийматларни акс эттириши керак.

Шунинг учун кичик ҳажмли шеърларда мано-мазмун яширинган бўлади. Ўқувчидан бир вақтни ўзида ҳар томонлама фикрлаш талаб этади. Метро саҳнасидаги шаҳар аҳолисини ҳўл дарахт, шохлардаги гул баргларига қиёс қиладими? Ёки қарама-қарши талқин этадими? Иккиси ҳам бўлиши мумкин. Бу ҳолат ўқишни бойитади,

анъанавий шеърий қийматини яна ҳам мустаҳкамлайди. Оломондаги одамлар юзи, шохдаги гул барглари, ва қайси бирини қиёс қилмайлик, янги дунёнинг шеърий тасаввурига мисол бўлади. Кутилмаган муносабатлар бошқа кузатувчилар томонидан кузатилади, расман қараганда эса чуқур мазмун моҳиятни ифода этган бўлади. Бу кичкинагина шеър, шеърий тасаввурни ҳамда шу орқали таъсирли натижага эришиш учун кичик ҳажмдаги шеърлар чуқур мазмун-моҳиятини ифодалайди. Масалан: асосий суҳбатнинг шеърий талқини ҳаёл кучи билан шеърий безак берилади. Шеър ва шеър ёзиш жараёни шеърий ёки фикрлар мажмуасини сўзлаб беради. шеърлар ва уларнинг рэтурик жараёнлари шеърий тадқиқот сифатида қаралиши мумкин. Шунингдек, раманлар ҳақида гапириб ўтсак, юксак ҳаёт тажрибаси ва юксак даражадаги фикрлар натижаси эканлигини романчилик назариясидаги тадқиқотлар аниқ кўрсатиб беради.

Бир пайтлар адабиёт асосан шеърий ҳисобланарди. Роман эса соф адабийликда йилнома ҳамда таржимаи ҳолга жуда яқин бўлган, ўша пайтларда лирик ҳамда эрис шеърийнинг юқори чўққиларига эриша олмаган машҳур йўналиш яъни замонавий ривожланиш босқичи эди. Аммо XX асрга келиб роман шеърийдан устун келиб, ёзувчининг қандай асарлар ёзиши ва китобхон талаблари ҳам ўзгарди. 1960-йилларга келиб ҳикоянавислик адабиётда етакчи жанрга айланди. Инсонлар ҳалигача тез-тез шеърийга мурожаат қилсаларда роман ҳамда кичик ҳикоялар талабнинг асосини ташкил қилганди.

Бу фақатгина мамнуният билан ҳикояларни уйғадиган аммо камдан кам шеър ўқийдиган гўпчилик муштарийлар талабларининг натижасини бермас эди. Адабий ҳамда маданий назария ҳикоянавислик учун маданий ўчоқ бўлиб хизмат қилди. Ҳикоялар, бўлаётган мунозалар

бизнинг ҳаётимиз ёки бутун дунёда содир бўлаётган воқеяларни ифодалашда ҳамда уларни ҳис қилишимизда асосий йўл ҳисобланади. Илмий қарашлар барча нарсаларни қонун-қоидаларасосида, ва эга бўлади? содир бўлади каби, аммо ҳаёт умуман бундай эмас. Бу сабаб ва натижанинг илмий мантиғига эмас, балки ҳикоянинг бир нарса қандай бошқа нарсага сабаб бўлишини тушиниш, яна қандай қилиб бирон нарса ҳақида ҳулосага келиш: Магги қандай қилиб Сингапурда дастур сотишни тугатгани, Жоржнинг отаси қандай қилин унга машина олиб бергани каби маъноларни англади.

Муҳим ҳикоялар орқали биз ҳодисаларни ҳис қиламиз: Мен тарих файласуфлари, тарихий изоҳлар илмий сабаб мантиғ эмас, балки ҳикоя мантиғи яъни Франция революцияси қандай қилиб бир воқеа бошқасига олиб боришини кўрсатган ҳолда ҳикояни ифодалашини тушинишдир. Ҳикоялар структураси кенг тарқалган: Франк Кермоднинг баён қилишича биз соат йилларининг тик - так дейишини айтганимизда худди тик- бошланиш так- эса якун каби иккита физик ўхшаш товушни фарқлаган ҳолда фантастис структуранинг товушини берамиз. Соатнинг тик-так қилишини мен вақтни инсонийлаштириш билан унга шакл берадиган организатсияга модел сифатида оламан. Ҳикоя назарияси адабий назариянинг фаол соҳаси ҳисобланиб келган ва бадий таълимотҳикоя структураси назариясига таянади: турли хил ҳикоянавислар ҳамда ҳикоя усуллари сценарийсидаги тасаввурга. Биз шундай номлашимиз мумкин бўлган шеърий ҳикоя ҳикоянинг мазмунини тушунишга ҳамда ўзига хос ҳикоялар қандай қилиб ўзларининг самарасига эришишини анализ қилишга ҳаракат қилади.

Бироқ ҳикоя фақатгина академик фан эмас. Ҳикоялар сўзлаш ва тинглаш учун ва асосий инсоний истаклар учунгина мавжуддир. Болалар жуда эрта асосий ҳикоя маҳорати деб номлаш мумкин бўлган ҳамда сиз нихоясига етказишдан аввал тўхтатиб, ғирромлик қилаётганингизни билиб оладиган эртақлардан иборат бўлган ҳикоя турини билиб олишади. Шундай қилиб, ҳикоя назариясида иринчи савол шундай бо;лиши мумкин.

Биринчи савол, барча нарсалар муаллақ бўлиб қолганда.

Иккинчи савол, тўғри маънода тугатилган ёки бундай бўлмаган, ҳикояларда фарқлаш имконини берадиган.

Учинчи савол, ҳикояларнинг асосий шакли ҳақида нималарни тўлалигича биламиз.

Ҳикоя назарияси, уни талаффуз қилишга, ҳикояни мукаммаллаштиришга уринишга асос сифатида асос сифатида ясабвур қилиниши мумкин. Худди, лингвистика лингвистик тушунчаларда ёритилгани каби: тилни билишда тил нотиклари нималарни билишади. Бу ерда назария сезгир маданий билим ёки тушунчанинг мақсади кучи сифатида қабул қилинади.

Асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалар

1. Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари.-Т.: “Ўзбекистон” 2002.
3. Умунов Х. Адабиётшунослик назарияси.-Т.: “Ўқитувчи”, 2004.
4. Улуғов А. Адабиётшуносликка кириш . “Университет”. 2005

Қўшимча адабиётлар

7. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир-Т.: “Янги аср авлоди”, 2004
8. Султонов И. Адабиёт назарияси.-Т.: “Ўқитувчи”, 2005.
9. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. - Т.: “Зарқалам”, 2006.
10. Қуронон Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-танқидий тафаккури тарихи очерклари. – Тошкент: “Фан”, 2008.
11. Қуронон Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: “Академнашр”, 2010.
12. Хализев В. Е. Теория литературы. Учебник.-М.: “Высшая школа”, 1999

Электрон таълим ресурслари

1. www.pedagog.uz
2. www.ziyonet.uz
3. www.ijod.uz
4. www.ziyouz.com

10- МАВЗУ: ИЖОДИЙ МЕТОД, УСЛУБ ВА АДАБИЙ МАКТАБЛАР

РЕЖА:

1. Ижодий метод тушунчаси.
2. Романтизм, реализм, классицизм методларининг хусусиятлари.
3. Метод ва услуб бирлиги.
4. Шарқ адабиётшунослигида услуб масаласи.
5. *Адабий мактабларнинг назарий тамойиллари.*

Таянч сўз ва иборалар: *Ижодий метод, романтизм, реализм, танқидий реализм, классицизм, модернизм, натурализм, сюрреализм, сентиментализм, адабий оқим, ёзувчи услуби, метод ва услуб муштараклиги, адабиётшунослик мактаблари, оммавий маданият, неомифологик онг, авангард санъати. ОБЕРИУ, рус формализми ва структурализм. Деконструктивизм ва Феминистик назария. Формал мактаб. Психоанализ.*

Маъруза матни

Метод - ёзувчининг ҳаёт фактларини танлаш, умумлаштириш, баҳолаш, образларда акс этишдир. Ўтмишда-реализм, романтизм методларини бўлганлиги. Социалистик реализм-бу ўтмишни бир ёқлама қараш сифатида келган оқим эканлиги. Бунинг зарарли оқибатлари.

Ижод - ҳаёт ҳақидаги маълумотни санъат қойдаларига

бўйсиндириш жараёни. Асар тили устида ишлаш-халқчиллик билан боғлиқлиги. Шарқ адабиётида адабий таъсир «Назира» ходисаси. Нормативлик ва «догматизм» тушунчаси.

Маърузанинг мақсад ва вазифалари: *Ижодий метод, услуб ва адабий оқимлар ҳамда адабиётшунослик мактаблари ҳақида маълумот бериш. Ижодий методлар ва оқимларнинг ўзига хос хусусиятларни тушунтириш. Адабий мактабларнинг фаолияти, намояндалари ҳақида тасаввур уйғотиш ва улар воситасида адабиётшунослик фанининг тарихий тараққиёти манзараларини намоён этиш.*

1.1. Ижодий метод тушунчаси.

Санъат ва адабиётда ҳаёт ходисаларини гавдалантиришнинг умумий йўллари ижодий метод деб юритилади. Ижодий методга адабиётларда «Турмуш ходисаларини танлаш, ўрганиш, идрок этиш ва тасвирлашнинг асосий воситаси» (Шукуров Н. Ҳотамов Н. ва б. Адабиётшуносликка кириш.

Т.: 1979), «санъаткорнинг англаётган воқеликка ижодий муносабатларининг умумий ижодий принципи, яъни бадий асарда воқеликни қайта тиклаш принципи» (Султонов И. Адабиёт назарияси.Т.: 1980) турли хил таъриф берилади. Санъат ва адабиётдаги ижодий методлар аслида инсон дунёсини, унинг илгари англамаган жиҳатларини кўрсатиш борасидаги изланиш йўллари дир. Тадқиқотларда ижодий методнинг икки тури: романтизм ва реализм қайд қилиб ўтилади.

1.2. Романтизм, реализм, классицизм методларининг хусусиятлари.

Романтизм методи ҳаёт ҳақидаги, инсон тўғрисидаги орзулар ифодасидир. Бу методда яратилган асарларда ҳаёлий воқеалар, орзулардаги образлар асосий ўрин тутди. Ижодкор ўз орзуидаги инсонни тасвирлаш учун кўпинча уни ҳаётдагидан кучлироқ, фидоийроқ қилиб кўрсатади. Фарход образида Навоийнинг инсон ҳақидаги идеаллари ўз аксини топган.

Реализм методи лотинча реалис сўзидан олинган бўлиб, «бор, мавжуд нарса, ҳақиқий» деган маънони билдиради. Реализм методининг ўзига хос хусусияти ҳаёт ҳодисаларини бор бўйи билан кўрсатиш ва ундаги мавжуд нуқсон, камчиликларни танқид қилиш десакунча тўғри бўлмайди. Чунки, кишиларда учрайдиган қусурлар бошқа методларда ҳам ифодаланиши мумкин. Шўро тузуми даврида «социалистик реализм методи реализмнинг юқори босқичи» деб келинди. Бу нотўғри қараш эканлиги аниқ мисоллар билан исботини топди. Чунки адабиёт ва санъат ҳодисаларини ижтимоий тузум номи билан юритиш тамомила ноўриндир.

Шарқ адабиётида реализмнинг ривожини XX асрга оид деб қаралади.

Адабиётда кўпгина оқим ва йўналишлар мавжуд бўлиб, уларнинг айримларига тўхталиб ўтиш лозим.

Классицизм лотинча сўз бўлиб, намуна, ибрат деган маъноларни билдиради. Бу оқим намояндалари ўтмиш адабиёт намуналарини ўзлари учун намуна, мезон, ибрат қилиб олганлар. Классицизм назариётчиларидан бири француз адиби ва адабиётшунос Н.Буалодир. Классицизмга кўра ҳамма нарса катъий қоида асосида кўрсатилиши лозим. Воқеа битта яхлит сюжет тарзида гавдалантирилиши, воқеа биржойда бўлиб ўтиши, йигирма тўрт соат ичида рўй бериши лозим. Корнел, Расин, Мольер бу йўналиш қоидаларига амал қилиб асарлар яратишган.

1.3. Метод ва услуб бирлиги.

Сюрреализм французча сўз бўлиб, реализмдан ҳам юқори деган маънони билдиради. Унда ҳаёт ва инсон дунёсини моҳияти кутилмаган образлар ва рамзларда тасвирланган. XX асрда Францияда пайдо бўлган. Пол Верлен, О.Мандельштам, А.Ахматова, М.Цветаева, А.Блок асарлари алоҳида ажралиб туради.

Натурализм намояндалари бадий асарга инсон ҳақида маълумот берувчи хужжат деб қарашган. Улар қахрамонлар ҳаёт тарзини барча тафсилотлари билан баён этишади. Эмиль Золя, Флобер, Мопассан каби адиблар бу оқим намояндалари дир.

Бундан ташқари модернизм, футуризм, сентиментализм, абстракционизм каби оқимлар ҳам турли адабиётларда маълум даврларда мавжуд бўлган. Уларда ҳам етук асарлар яратилган.

Услуб ижодкор хаёлотининг намоён бўлиш тарзи саналади. Ижодкор қахрамонларни, улар яшайдиган манзилларни қандай тасаввур қилса шундай ифодалайди. «Санъаткор воқеликдан танлаб олган унсурларни бадиий тил ёрдамида хаёлотни билан уйғунлаштирувчи ва у яратган бадиий дунёнинг тугал бўлишини таъминловчи восита услуб деб аталади», - дейди француз адиби А.Камью⁴³

Адабиёт ва санъатнинг бирор тараққиёт босқичида бадиий ижодга хос бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган бир қанча барқарор хусусиятларнинг асосий восита ва принциплари бўлади. Чунончи, биз бир ёзувчига мансуб бўлган бир неча асарни ўрганиб, уларни бир-бирига таққослаб кўрсак, илгари сурилган ғоялар ва турмуш воқеалари талқинида, характер ва ҳодисалар тасвирида, ёзувчи нутқи ва баён этиш воситасида ўхшашлик борлигини кўрамиз. Бу ўхшашлик ёзувчи услубининг, яъни унинг ижодига хос ғоявий-бадиий хусусиятлар (ғоявий позитсия, характер ва сюжетлар, ўзига хос тил) нинг асосини ташкил этади. Ёзувчининг услуби эса унинг индивидуаллиги, истеъдоди, турмуш тажрибаси, дунёқараши, нутқининг ўзига хослиги билан узвий боғлиқ бўлади. Аммо услуб тушунчаси асардаги такрорланишнинг барча томонларини қамраб олмайди. Чунки ёзувчилар ижодида умумий такрорланиш ҳам мавжуддир. Турли тарихий давр ва турли мамлакат Ёзувчилари ижодини ўзаро яқинлаштирувчи бадиий хусусиятнинг ўхшашлиги бадиий метод ёрдамида аниқланади. Бадиий метод ижодкорнинг воқеликка муносабати, ўзи танлаган ҳаётининг воқеликни акс эттирувчи бадиий воситаларни қўллашдаги асосий ижодий принциплари (масалан, романтизм, реализм каби)дан иборатдир. Демак, бадиий метод борлиқ ҳодисаларини танлаш, умумлаштириш ва баҳолаш принциpidир.

Маълумки, ҳаёт мунтазам равишда ўзгариб, янгиланиб туради. Бу эса санъатдан ҳам ўз характерини ўзгартириб боришни, объектив ҳаётни аниқ образларда акс эттиришни талаб этади. Бу эстетик талабдир, яъни мавжуд тарихий шароитда эстетик нормалар асосида турмушни акс эттириш демакдир. Ҳаётни қайта тиклаш турмушнинг эски шакллари ўрнига юзага келган янгиликларни акс эттиргандагина тўғри, ҳаққоний бўлади. Реализм ва романтизм тушунчаларида ҳаётни образли акс эттиришнинг ана шу хусусияти мужассамлашган.

Бадиий методда субъективлик билан бирга, объективлик хусусияти ҳам бор. Санъаткорни ўраб олган кишилар типи, улар ўртасидаги ижтимоий конфликтлар, ўзаро муносабат-ларидаги сўзлашув формалари-буларнинг ҳаммаси ёзувчига эмас, балки даврга боғлиқ бўлган ҳодисалардир. Ёзувчи ҳаётининг фактлар, ҳодисалардан муҳимларини танлаб олади, уларни ғоявий томондан ёритади. Лекин шунга қарамай, унинг ижоди асосан у яшаётган даврдаги ҳаётининг жараён билан боғлиқ бўлади.

⁴³ «Жаҳон адабиёти» журналы. 1997, №1, 192 б.

Бадиий асарда турли элементлар ва тил кўринишлари систем бутунлик сифатида ўзаро алоқада бўлади. Мисол учун, бирон бир тадбирда иштирок этиш учун ёзилган таклифнома матни унинг асл моҳиятини очиб бермайди. Лекин бадиий асарда бу ўзгача ҳолат: кучайтириш, контраст ёки қаршилантириш – турли даражаларда жаранглаши, маъноси, мавзу ва грамматик жиҳатдан қандай ташиқил этилгани муҳим. Масалан, “тахмин қиламиз – билади”⁴⁴.

Ҳар бир китобхон бадиий асарни турлича қабул қилади. Бунинг сабаби шундаки, биз “ижодий ният” деб атайдиган тушунчамиз адабиётнинг дунёқараши билан боғлиқлигини белгилайди. Бадиий асар тил феномени сифатида ёзувчи яратган дунёнинг инъикоси ҳисобланади. Бу ўринда икки ҳолатни кузатишимиз мумкин: бири персонаж ва ҳикоячи баёнидан келиб чиқадиган ҳақиқат ва иккинчиси асар тубида ётган тағмаъно. Кўпинча бадиий асарларда тарихий маълумотлар эмас, кўпроқ уйдирма қаҳрамонлар ҳаёти ҳақида маълумотлар баён қилинади (Мисол учун Эмма Бовари, Гекельбери Финн). Шу билан бирга матнда қўлланидиган олмошларнинг ҳам (“мен”, “сен”, “шу ерда”, “ҳозир”, “кеча”, “бугун”) вазифаси, уларга юклатилган масъулият бадиий асар мукамаллигини таъминлайди.

Фикримизча, бизнинг китобхон адабиётшуносликка оид манбаларда кўпинча учрамайдиган структурализм, деконструктивизм атамалари ҳақида маълумотга эга бўлишга ҳақли. Шу муносабат билан ушбу йўналишлар ҳақида қисқача маълумот бериб ўтишни ўринли деб ҳисоблаймиз. Адабиёт назарияси – бу тарқоқ фикрлар йиғиндисидир эмас, балки яхлит бир куч. 1960 йилларгача бир неча назарий йўналишлар мавжуд бўлган: формализм, янги танқид, феноменология, структурализм, постструктурализм ва ҳ.к.

Адабий метод санъатда бир гуруҳ ёзувчиларнинг иждоий принципи билан тарихий асос бирлигида, даврдаги асосий масалаларни талқин этишда, яъни идеал, қаҳрамон, ҳаётий жараён масалаларини ҳал этишда юзага келади. Шу маънода метод тушунчаси адабий йўналиш, адабий мактаб тушунчаси билан бирлашади. Чунки адабий йўналиш маълум тарихий даврда ўз идеологияси ва тажрибаси билан бир-бирига яқин турган бир талай ёзувчилар иждодидаги ғоявий-бадиий хусусиятлар - мавзу, ғоя, бадиий тасвир принциплари кабилар бирлигидан иборатдир. Адабий йўналишнинг муҳим белгиларидан бири ҳар бир йўналишнинг ўзига хос ғоявий-эстетик принциплари программа тусига кирганлигидадир. Программа тусига кирган

⁴⁴Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 – 84-бет.

ғоявий-эстетик принцип ҳар бир адабий йўналиш вакили ижодида амалга оширилиши шарт. Шу маънода адабий йўналишда Ёзувчиларнинг ўзаро бирлиги ўз ифодасини топади. Бусиз адабий йўналиш юзага келмайди.

Адабий йўналиш у ёки бу миллий адабиётда маълум бир даврда юзага келиб, маълум бир даврда йўқолувчи тарихий ҳодиса саналади. Бирор асарнинг тарихий жиҳатдан автор

дунёқараши, турмуш тажрибаси, у яшаган даврдаги тарихий муҳит синфий курашлар билан бевосита боғлиқ бўлиши Шу тарихий ҳодиса билан изоҳланади. Ижтимоий мавқеи, дунёқараши, ижтимоий курашдаги иштироки жиҳатидан бир-бирига яқин бўлган ёзувчилар ички бирлик ва тарихий шароитга кўра адабий мактаб сифатида адабий йўналишни юзага келтирадилар. Бу тушунчаларнинг барчаси-асарлар, ёзувчи услуби, адабий оқим-тарихий шароитга боғлиқдир.

XX асрнинг бошларида рус адабиётишунослигида пайдо бўлган рус формализми асарларнинг поэтик тил хусусиятларига кўпроқ эътибор қаратиш лозимлиги, бу бадиий матннинг қимматини ошириши ва бу ўз навбатида “адабиётнинг ягона қаҳрамони – сўз” эканлигини эътироф этишади. Уларнинг фикрича, кўникиб қолинган: “Бу ўринда муаллиф нима деяпти?” деган савол ўрнига: “Сонет билан нима ҳолат кечяпти?” ёки “ Диккенс романининг қисмати қандай?” деган саволлар ўринли деб ҳисоблаймиз. Бу гуруҳнинг уч асосий вакили – Роман Якобсон, Борис Эйхенбаум ва Виктор Шкловский. Улар адабиётшуносликни шакл ва ёзувчи техникасини ўрганишга йўналтиришди⁴⁵.

Турмушни образли акс эттиришда икки асосий хусусият, биринчидан, индивидуаллаштириш, борлиқни инсоний муносабатлар билан боғлаган ҳолда қайта ишлаб чиқиш ва умумлаштириш, иккинчидан, турмушни маълум ижтимоий идеаллар асосида эстетик англаш ўз ифодасини топади.

Турмушни эстетик англаш борлиқни қайта яратиш, ижтимоий идеалларга зид бўлган ҳодисаларга қарши курашиш, борлиқни бадиий фантазия асосида тасаввур этиш, фантазиянинг идеалларга мос бўлиши учун курашишдан иборатдир.

Қайта ишлаш билан қайтадан тузиш ўртасидаги бирлик борлиқни образли акс эттиришнинг муҳим белгисидир. Бу бирликнинг асоси санъатда акс эттирилган реал борлиқдир. Ҳар бир санъат асари борлиқни акс эттириш қонунларини реал тарихий шароитда амалга ошириш демакдир.

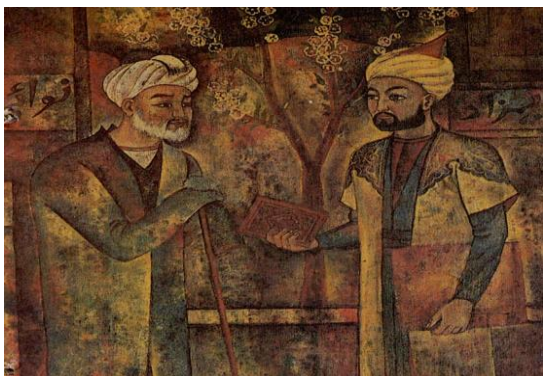
⁴⁵Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 – 85-бет.

Ёзувчининг индивидуаллиги дунёқарашининг кенглиги ва кўп қирралигида, ҳаётда юз бераётган янгиликларни тезлик билан пайқаб олиши ва ёритишида кўринади. Ижоднинг йўналишини, ҳаётий материалларни танлаш ва ёритиш принципини эса у яшаган тарихий давр, муҳит белгилаб

беради. Тарихий жараён бадиий методларнинг ички алоқасини ҳам аниқлаб беради. Шу сабабли борлиқни акс эттиришда Ёзувчининг у ёки бу методга мурожаат этишини соф субъектив ҳол деб айтиб бўлмайди.

Шундай қилиб, адабий йўналиш бирор тарихий даврдаги ижодий принциплардан иборат бўлиб, у реал адабиёт тараққиёти жараёнида асосий ҳаётий (эстетик идеал, ижобий қаҳрамон, ҳаётий жараён, шу жараённи ҳаракатга келтирувчи куч) масалаларнинг умумий тасвири, талқини ва баҳосида намоён бўлади. Шу билан адабий йўналиш ёзувчининг дунёқарашини у яшаган тарихий муҳит билан боғланади, ўзаро алоқада бўлган адабий оқимлар, гуруҳлар ва мактаблар доирасида ўз бадиий имкониятларига кенг йўл очади. Лекин адабий йўналш адабий оқимга нисбатан кенгроқ тушунча бўлиб, у маълум бир тарихий-адабий муҳитда умуми адабий доирада ҳаракат қилади. Адабий оқим эса адабий йўналишга нисбатан торроқ тушунча бўлиб, у бирор умуми адабий доирада ҳаракат қила олмайди. Масалан, классицизм йўналиши XVII-XVIII асрлар Умумевропа адабиётида ҳаракат қилган бўлса, адабий оқим бундай кенг масштабда ҳаракат қила олмайди. Шунингдек, маълум бир давр адабиётида адабий йўналиш битта бўлиб, у шу давр адабий жараёнини маълум бир томонга йўналтириб юборади (масалан, романтизм йўналиши, реалистик йўналиш ва ҳ.к.), маълум бир давр адабиётида бир нечта адабий оқим бўлиши мумкин, лекин улар умуми адабий жараённи бирор томонга йўналтира олмайди. (Масалан, натурализм, сентиментализм, акмеизм, футуризм ва ҳ. к.)

1.4. Шарқ адабиётшунослигида услуб масаласи.

Романтизм, реализм, танқидий реализм адабиёт ва санъатдаги ижодий методлар бўлиб, уларнинг ҳар бири адабий тараққиёт жараёнининг маълум босқичида тарихий-зарурий эҳтиёж

натижасида юзага келган, бири иккинчисининг туғилишига замин ҳозирлаган. Шунинг учун бу ижодий методларнинг бир-биридан фаркли белгиларини, ҳар бирига хос хусусиятни билиб олиш бирор тарихий даврда яратилган асарларнинг қандай йўналишда ёзилганлигини аниқлашимизга ёрдам беради.

Ёзувчи ўз даври учун характерли ҳодиса ва ҳаётий фактларни ажратиб олиб, уларни ўз асарида умумлаштириб тасвирлар экан, бу ҳодиса ва фактларга ўз муносабатини билдиради, уларни эстетик жиҳатдан баҳолайди. Ёзувчининг худди ана Шу муносабати ва баҳосида унинг қандай тасвирлаш принциpidан, яъни қайси ижодий методдан фойдаланганлиги ўз ифодасини топади. Чунончи, романтизм ҳаётнинг ўзидан кўра кўпроқ турмуш ҳақидаги орзу-умидларни тасвирлаш принципига асосланади. Шунинг учун романтизм методи асосида яратилган асарларда ҳаётий воқеликка нисбатан ижодкор эркин муносабатда бўлади, яъни тасвирда ҳаётий фактга қараганда бадиий тўқима устунлик қилади, фантазияга, рамзийликка ва муболағага кенг ўрин берилади, юксак характерларни тасвирлаш биринчи планда туради. Романтик асарларда ёзувчи орзу қилган нарсалар идеаллаштириб тасвирланади, шу билан ёзувчиларнинг ўзлари яшаб турган ҳаётдан норозилиги ифодаланади. Шунинг учун бундай асарларда ёзувчи яшаган давр, ижтимоий муносабатлар ифодаланиши билан бирга, асар қаҳрамони ҳукмрон синфга қарши қўйилади.

Романтик ёзувчилар яратган образлар бутунлай ҳаёт ҳақиқатидан узоқ, ундан ажралиб қолмаган бўлсалар ҳам, бироқ бу образлар бевосита ҳаётий ҳақиқатнинг бадиий ҳақиқатга айланган образи бўлмай, балки улар орзу қилган ҳаётнинг инъикосидан иборат.

Романтизм методи асосида яратилган асардаги образлар романтик образлар дейилади. Масалан. Алишер Навоий ижодидаги Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун ва бошқа образлар романтик образлар намунаси бўлиб, ёзувчи бу образлар орқали ўзининг илғор, олижаноб орзу-умидларини ифодалаган.

Реализм ёзувидан ҳаётни бадиий образларда бутун тўлалиги билан ҳаққоний ва тўғри тасвирлашни талаб этади. Реализм куртаклари адабиёт ва санъат тарихининг дастлабки босқичларидаёқ мавжуд бўлиб, унинг бутун тарихий тараққиёти билан боғлиқ ҳолда ривожланиб, турли характер касб этиб келди ва ниҳоят, ижодий методга айланди.

Реализм ижодий метод сифатида ёзувчига ҳаётий ҳақиқатни тўла ва мукамал тасвирлаш, унинг кенгрок бадиий умумлаштириш имконини беради. Реализм ижодий метод сифатида аниқ ва тарихий характер касб этади. Чунки у ижтимоий ҳаёт, инсон онгининг ўсиши билан боғлиқ ҳолда ўсиб, ривожланиб боради, моҳияти ва ижтимоий-эстетик вазифаси кенгаяди. Реалист ёзувчилар жамиятнинг барча ярамас иллатларини шафқатсиз танқид қилдилар. Шунинг учун ҳам XIX аср рус реализм-танқидий реализм деб аталади.

Демак, танқидий реализмнинг асосий хусусияти ҳаётдаги салбий ҳодисаларни чуқур ва ҳаққоний тасвирлашдан иборатдир. Танқидий реализм халқпарварлик, ватанпарварлик ғояларига асосланади. У шу илғор ғоялар

позитсиясидан туриб турмуш ҳодисаларига баҳо беради, меҳнаткаш халқ манфаатларига, ижтимоий ҳаёт тараққиётига, адолатли турмуш учун олиб борилган курашларга ва бу йўлдаги интилишларга тўсқинлик қилган турмуш иллатларини кескин қоралайди, уларни танқид остига олади, фош қилади. Масалан, Муқимийнинг "Танобчилар" ва «Додхоҳим», Аваз Ўтарнинг «Сипоҳиларига» асарларида чоризм даврида маҳаллий ҳокимият идораларида ишловчи амалдорларнинг типик образи (Ҳакимжон, Султон Алихўжа ва бошқалар) яратилди, улар орқали амалдорларнинг ёвуз ниятлари, ифлос кирдикорлари фош этилди, Шу йил билан ўша даврдаги ижтимоий тузумнинг туб моҳияти очиб ташланди. Бу-танқидий реализм адабиёти вакилларининг эзилган халққа хайрихоҳлигидан, ёрқин келажакка ишонч билан қарашидан, ҳаётдан ижобий қаҳрамон излашидан далолатдир.

Ўзбек адабиётида реализм тенденция сифатида классик адабиётимизнинг кўпгина намояндалари ижодида мавжуд эди. Масалан, Лутфий, Навоий, Машраб каби шоирлар ижодидаги реализм тенденциялари кейинчалик Турди, Махмур, Гулханийлар ижодида ва, ниҳоят, Муқимий, Фурқат, Завқий, аваз Ўтар каби демократик адабиётимиз вакиллари ижодида тараққий этади. Чунончи, Муқимийнинг «Ҳапалак қишлоғи тўғрисида», «Танобчилар», Аваз Ўтарнинг «Халқ», «Уламоларга», Завқийнинг «Қаҳатчилик» шеърларида ўзлари яшаган давр ҳаётининг реалистик лавҳалари ифодаланган.

Методларнинг ўзаро бирлиги ҳар қайси ёзувчида ўзига хос равишда шахсий истеъдод, маданий савия ва ҳаётий тажрибага, яъни ижодий услубга қараб юзага келади. Методни компасга ўхшатиш мумкин: у ёзувчи ижодининг йўналишини, шу йўналишда олдингақараб боришини кўрсатади. Метод ёзувчи ижодида индивидуал ҳолда юзага келади. Чунки ёзувчи ҳаётни маълум нуқтаи назардан баҳолайди, ҳаётдан ўз ижоди учун керакли материални ажратиб олади ва уни ўзининг ҳаётий тажрибалари, ўз мулоҳазалари асосида акс эттиради. Ҳаётни акс эттиришдаги услуби орқали унинг бадиий методи аниқланади. Шу замида метод тушунчаси услуб тушунчаси билан узвий боғланади. Шунинг учун ҳам марксча-ленинча таълимот услубни метод билан биргаликда қарашни тақозо этади. Метод фақат аниқ бадиий ижодда кўринади. Биз асарни анализ қилиш билан Ёзувчи услуби ҳақида тасаввурга эга бўламиз; турли ёзувчилар услубини ўзаро қиёслаш билан уларни бирлаштирувчи бадиий методни аниқлаймиз.

Демак, услуб ёзувчи ижоди учун характерли бўлган ифодалаш йўлини. ғоявий-бадиий хусусиятлар бирлигини, дунёқарашларнинг умумийлигини англатади. Методнинг ўзгариши услубга, шубҳасиз, ўз таъсирини кўрсатади. Алоҳида олиб қаралган бирор асарнинг услуби ёзувчининг бутун ижодига хос услуб тараққиётининг босқичларидан

биридир. Услугбининг қандай бўлиши Ёзувчи истеъдодининг йўналишига ҳам боғлиқ. Шу маънода услуб жамият тараққиёти билан ўзгарувчи тарихий ходисадир. Чунончи, ёзувчи асар ёзишдан олдин ҳаётни ўрганади, воқеа-ходисаларни, одамларни кузатади, материал тўплайди. Ана Шу жараёнда унда ғоявий мақсад пайдо бўлади. Бу ғоявий мақсад Ёзувчининг дунёқараши билан узвий боғланади. Чунки Ёзувчи ҳаётни кузатиш жараёнида ўз дунёқарашига кўра воқеа ва кишилар билан муносабатда бўлади. Уларни ўз онгида қайта ишлашда фактларни саралаб, энг зарурларини танлаб олади, сўнгра ёзишга киришади. Асарда турмуш воқеалари ва кишилар ёзувчининг дунёқараши орқали ўз ифодасини топади. Ёзувчи услуби ҳам мустақиллик касб этади. Ҳар бир ёзувчининг дунёқараши ва услубининг шаклланишида у яшаб, ижод этган муҳит ва шароит билан бирга, унинг адабий меросни ўрганиши, устоз санъаткорлар анъаналарини ижодий ўзлаштириши муҳим рол ўйнайди.

Ёзувчининг услуби кенг маънода адабий фаолият давомида шаклланган ўзига хос индивидуаллик билан бирга шу индивидуалликни таъминланган ижодий таъсирини ўз ичига олади. Ёзувчининг бадиий услуби шу маънода индивидуаллик билан ижодий таъсирнинг бирлигидан иборатдир.

Ёзувчилар ижодида ғоявий-эстетик позитсия жихатидан умумийлик бўлса ҳам, бадиий ифодада, образлар сисмавзусида, тасвир услубида индивидуаллик мавжуддир. Ойбек услубига хос хусусиятлар унинг портрет ва пейзаж чизишида, тилида яққол сезилиб туради. Масалан, сўзловчининг мақсадини билдиришда таъкидлаш усулини кўпроқ қўллайди: “Юлдузли тунлар” «Содда, одамшаванда, қувноқ қизни Ўктам ниҳоятда ҳурмат қилар эди» («Олтин водийдан шабадалар»); «Яхши одам эди у. Содда, тўғри сўз, инсофли, раҳмдил одам» («Навоий») ва ҳоказо.

Ҳар бир ёзувчи ўзини қизиқтирган ҳаётий воқеаларга эътибор беради ва уларни ўзига хос тарзда акс эттиради. Бир ёзувчини синфлар, кишиларнинг кескин тўқнашуви, иккинчи ёзувчини қахрамоннинг ички дунёси, руҳий ҳолати, бошқа бир ёзувчини табиат гўзаллиги қизиқтиради ва уни асарига ифодалайди. Масалан, П.Қодиров кўпроқ тарихий мавзу қизиқтиради, унинг “Юлдузли тунлар”, “Авлодлар довони”, каби асарларида Бобурийлар тарихи, Ҳиндистон ҳаёти воқеалари умумлаштириб акс эттирилган.

Услуб у ёки бу асар ғоясида акс этади. «Асарнинг бош ғояси, асосий ғоявий йўналишига қараб ёзувчи турмуш материални, образлар сисмавзусини, сюжетини, композитсияни ва бадиий асарнинг бошқа компонентларини танлайди ва саралайди».

Услуб ёзувчи асарининг жанр хусусиятини ҳам ўз ичига олади. Шундай қилиб, ёзувчи услуби ғоя, мавзу, тил, композитсия, образ ва жанр элементларидан ташкил топади, ёзувчи ўзининг ижодий фаолиятида улардан ўзига хос услубда фойдаланади.

1.5. Адабий мактабларнинг назарий тамойиллари.

1960 йиллардан бошлаб, урта назарий ёндашув жуда катта таъсир кучига эга бўла бошлади: тилга бағишланган кенг масшабли рефлексия,

тасвирлар, деконструктивизм ва психоанализга хос бўлган адабиётшунослик категориялари, жинс ролининг таҳлили, қайсики феминизм оқими орқали ифодаланган жинс ролининг таҳлили кабиларни кўрсатиши мумкин.

Адабиёт назарияси ҳар хил зояларнинг тўплами бўлмай, бу жипслашган кучдир. Назария китобхонлар ва ёзувчилар билан биргаликда, маърифий ва маданий институтлар билан биргаликда мавжуддир. 1960 йилларгача ҳам бир қанча назарий йўналишлар мавжуд эди.

XX асрнинг ўзига хос аломатларидан бири ривожланаётган оммавий коммуникация туфайли оммавий маданиятнинг тарқалишидир. Оммавий коммуникация нима? Оммавий маданият – бу реал ҳаётнинг белгилар орқали ифодаланишидир. Оммавий маданият билан асосий(фундаменталь) маданият қарама-қарши қўйилади. Фундаментал маданият(элитар маданият деб ҳам юритилади) –бу чуқур иккиламчи образ бўлиб, иккиламчи моделлаштирувчи тизимдир. У тил воситасида ифодаланишга муҳтож. Куйида ҳар иккала маданиятга хос хусусиятларни келтирамиз:

Оммавий маданият –бу: Унга антимодернизм ва антиавангардизм хосдир. Модернизм ва авангардизмга янгилик хусусияти хос бўлса, Оммавий маданият эса анъанавий ва турғунлик хусусиятига эга. У ўртача савиядаги катта миқдордаги ўқувчилар, томошабинлар ва тингловчилар учун мўлжалланган. Оммавий маданият ўзига жалб қилувчидир, чунки у катта даромад келтириши лозим. Унинг бадиий асарларида онг оқими, интертекст, чекинишлар бўлмаслиги зарур. Унга интрига ва перипетиялари билан аниқ сюжетли асарлар керак бўлиб, уларнинг жанрлари аниқ фарқланиб туриши хосдир. Улар кинематография жанрларидир: детектив, триллер, комедия, мелодрама, даҳшатли фильмлар – чиллерлар, фантастика, порнография. Ҳар бир жанр ўзининг қатъий синтактик қурилишига эга. Бу қонуният. Уни бузиши катта моддий зарар келтиради. Ахир ҳар бир асар учун катта маблағ сарфланади. Комедия детективни бузмаслиги керак, триллер эса одамни тўлиқ забт этувчи ва хавfli бўлиши шарт. Оммавий маданиятда адабиёт ва кинематография матнлари шундай тузиладики, уларни китобхон ёки томошабин дарров таниб олади. Матнда мазмун саёз, такрорий жумлалар бисёр бўлади

Оммавий маданият фольклор ўрнини босди. Унга такрорийлик хос.

Фундаментал ёки элитар маданият –бу: маданият ниҳоятда нозик ички тузилишга эга. У реал борлиқнинг иккиламчи ифодасидир. Бу маданият модернизм ва авангардизм усулларида фойдаланади. Масалан,

кино афишаларида олдинги ўринда бош қахрамоннинг катта калласи тасвирланади, орқада эса қандайдир одамчалар кимнидир ўлдиришяпти. Тасвирдаги бундай бузиб кўрсатиш модернизм тармоқларидан бири сюрреализмга хосдир. Ахир каллалар танасиз бўлмайди-ку! Тоталитар режимга эга бўлган давлатларда демократия бўлмайди. У ерда оммавий маданиятга йўл қўйилмайди. У ерда элитар маданият ҳукм суради.

Маълумки, оммавий маданият Американинг Голливудида ниҳоятда тараққий этган, чунки бу маданият маҳсулотлари Голливудда яратилади.

Неомифологик онг.

Бу XX аср маданиятидаги энг муҳим йўналиш бўлиб, символизмдан бошланиб, постмодернизм билан тугайди. Бу йўналиш позитивистик фикрлашга қарама-қарши оқим сифатида вужудга келган. Унинг хусусиятлари Ф. Достоевский романларида ва Вагнер операларида XIX асрдаёқ пайдо бўлган эди.

Неомифологик онгнинг моҳияти шундаки, бунда классик ва архаик мифни ўрганиш долзарб масалага айланади. XX асрда унга ёндашувда турли йўналишлар мавжуд бўлган: психоаналитик, юнгианлик, ритуал- мифологик (Б. Малиновский, Дж. Фрейзер), символик (Э.Кассирер), этнографик (Л.Леви-Брюль), структуралистик (К.Леви -Строс, Шунингдек, мифологик сюжет ва мотивлар М.Элиаде, В.Тернер), постструктуралистик (Р.Барт, М.Фуко) кабилар. Мифларни ўрганишда рус формал мактаб намояндаларидан Б.Б. Бахтин алоҳида ўрин тутади. Шунингдек, мифологик сюжет ва мотивлар асар вужудига сингдириб юборилади. Масалан, Дж.Джойснинг “Улисс” романида Одиссей ҳақидаги ва унга ёндош мифлар муваффақиятли ишлатилган. Баъзан ёзувчининг ўзи миф тўқийди. Масалан, Маркес ўзининг “Ёлғизликнинг юз йили”асарида шундай қилган. Рус адабиётида Андрей Белыйнинг “Петербурґ” асари неомифологик онг мактабининг йирик ютуғи бўлди. Унда ёзувчи Петербург ҳақидаги мифни яратади. Бу шаҳар сувда шаффоф тарзда вужудга келади ва қандай пайдо бўлган бўлса, шундай йўқолади. Айниқса, М.А. Булгаковнинг “Мастер ва Маргарита” романи XX аср Европа адабиётида энг ёрқин роман-мифлардан бири бўлди. Кафка асарларидан “Жараён”да “Инжил”даги Иов воқеаси ҳам асарда бетакрор, сирли вазиятни вужудга келтиради. Жаҳон адабиётидан бундай асарларга кўплаб мисолларни келтириши мумкин.

Авангардлик санъати. XX асрдаги ёзиш ва яшашга бўлган янгича муносабатда икки хил тамойил: модернизм ва авангард санъатни ҳисобга олиш керак. Авангардлик санъати прагматика (амалиёт) борасида новаторлик қадрияти тизимини яратади.

Авангардлик санъати- бу фаол ва агрессив равишда оммага таъсир кўрсатувчи, тўполон, шок, эпатаж каби воқеаларни вужудга келтирувчи йўналишидир. М.И. Шапиронинг таъкидлашича, унинг энг муҳим жиҳати кўзга ташланувчанлик, антиқаликдир. Бунда шакл ва мазмун аҳамиятли эмас, балки бирор нарсага нима учун ва қай усулда таъсир қилишидир. Авангардда, энг аввало, субъект ва объектнинг антиқа ҳолати роль ўйнайди. У одамларга таъсир қиладиган янги, намунали бўлмаган, Аристотелга хос бўлмаган риторикасини яратди. Янги риторика нуқтаи назари шундай: ё эстетик бўлмаган объект эстетик вазифани бажаради, ёки эстетик объект эстетик бўлмаган вазифани бажаради. Масалан, Марсель Дюшан постаментга скульптура ўрнига писсуарни ўрнатади, Д.А. Пригов эса юзлаб шеърларини қоғоз тобутчаларга ўзининг шеърларини дафн қилади.

Авангад санъатининг энг муҳим йўналишлари: футуризм, сюрреализм, дадаизм, постимпрессионизм, символизм, акмеизмдир.

ОБЕРИУ (реал санъат уюшмаси). Бу адабиёт- театр гуруҳи бўлиб, Ленинградда 1927-1930 йилларда фаолият юритган. Унинг вакиллари: К.Вагинов, А.Введенский, Даниил Хармс, Н.Забоцкий, И.Бехтеров, Ю.Владимиров, Б.Левин. Улар ўзларини чинорлар деб атар эдилар.

ОБЕРИУ – символизм, футуризм, акмеизм кабилар билан биргаликда “кумуш аср” деб аталмиш рус поэтик мактабининг охирги бетакрор, буюк мактабларидан биридир. Улар поэтик сўз устида ишлаганларида, ўз ўқитувчиларидан ўзиб кетдилар ва Францияда ҳали вужудга келмаган, сўнгра 40 йил давомида фаолият юритган Европа абсурд театрининг драматурглари хам лол қолдирдилар. Уларнинг тақдири фожияли тугайди. Уларнинг асарларини тан олишмайди ва номаълумлигича қолади. Фақат 1960 йилларда Фарбда 1980 йилларнинг охирида Россияда қайта қуриш даврида нашр қила бошлашди.

ОБЕРИУнинг иккита манбаси бор эди. Улар: В.Хлебников ва ХХ асрнинг иккинчи ярми рус хонадони поэзияси намояндлари Козьма Прутков ва А.К. Толстой бўлиб, улар сўзнинг фонетик жиҳати билан эмас, поэтик тилнинг мазмуни ва прагматикаси билан шугулландилар. Шунингдек, улар болалар журнали билан ҳамкорлик қилишарди ва болаларнинг санаш шеърларини (считалочки) ва нескладушки ва қора юморлар, рус диний руҳоният маданияти асарлари уларнинг объекти эди. ОБЕРИУни билмаганлар юқоридаги асарларни тушуна олмасдилар. Таъбир жоиз бўлса, уларни рус фалсафий поэзияси деб аташ мумкин.

ОБЕРИУтларни соғлом фикрни чидай олмаслик ва “реализм” билан фаол кураш олиб бориш бирлаштирар эди. Уларнинг фикрича, инсон тилида биз билмаган ва тасаввур қилмаган шакллар кўп. Улар янги шакллардир ва ҳақиқий санъатдир. Шунинг ўзи тилдан тушуниш, муомала қилиш ва таъсир қилиш воситаси сифатида тўлақонли фойдаланишга имкон беради.

Рус формализми. XX асрнинг бошларида рус формалистлари адабиётнинг адабийлигига, яъни адабий асар яратилишида, поэтик тилни ўрганишга, тажрибадан четланишга эътиборларини қаратишлари кераклиги ҳақида бонг урдилар. Муаллифнинг эътиборларини стилистик усулларга қаратар эканлар, формалистлар таъкидладиларки, сўз – “адабиётнинг ягона қаҳрамонидир”. Биз муаллиф нима деяпти?- дейиш ўрнига бу ерда нима бўляпти?- деймиз.

Формалистларнинг урта иштирокчиси: Роман Jakobсон, Борис Эйхенбаум, Виктор Шкловскийлар адабиётшуносликни шакл ва ёзувчи техникасига йўналтирдилар.

“Четлатиш” формалистлар томонидан киритилган термин. В.Шкловский ўзининг “Санъат усул сифатида”мақоласида четлатиш усулини “предметни ўзгача қабул қилишни яратиш, уни “таниш” эмас, “кўра олиш” сифатида деб таърифлайди.

Бундай ўзгача қабул қилиш бадиий асарни “шаклни қийинлаштириш” билан яратилади. Бундай ҳолатда нарса ўз номи билан аталмайди, балки биринчи марта кўраётгандай тасвирланади. В.Шкловский четлатишга мисол сифатида опера спектакли “Уруш ва тинчлик”даги тасвирлашни келтиради.(Қаранг: В. Шкловский. О теории прозы. М., 1983. С. 100).

Янги танқид. Бу ҳодиса АҚШ да 1930-1940 йилларда пайдо бўлган. Худди шу вақтда Англияда И.А.Ричардс ва Уилям Эмпсонларнинг “Янги танқид” (“Новые критики”) китоби ҳам яратилган эди. Бу китобда адабий асарларнинг яхлитлиги ёки интеграциясига эътиборни қаратдилар. Бу йўналиш тарафдорлари шеърларни эстетик объект сифатида қарайдилар.Улар муаллифларнинг ҳаётий вазиятини, тарихий шароитнинг моҳиятига кириш ўрнига шеър хусусиятларини тадқиқ қиладилар, маънонинг келиб чиқиш жараёнини таҳлил қиладилар. Янги танқидчилар: Клинт Брукс, Джон Кроу Рэнсом, У. К. Уимсэтт алоҳида ёзувчиларнинг асарларини ўрганишни ўз олдига мақсад қилиб олдилар.“Янги танқид”чилар эътиборларини иккимаънолилик, парадокслар, Ирония, коннотация каби масалаларга қаратиб, ҳар бир элементнинг поэтик шаклга қўйган ҳиссасини аниқлашга ҳаракат қилдилар.

“Янги танқид” эътиборли ўқиш техникасининг бир кўриниши сифатида фикрлайдилар.

Улар танқидий фаолият баҳосини шу билан белгилайдиларки, бу фаолият у ёки бу асарга қанчалик чуқур интерпретация бера олиши билан баҳоланади.

Структурализм. Бу йўналиш адабиётшуносликда 1960 йилларнинг охири ва 1970 йилларда мавжуд бўлган.У бир томондан, Ф.де Соссюрнинг классик структурал лингвистикаси таълимотидан, иккинчи томондан 1920 йиллардаги рус формал мактабидан методологик асос қилиб олган. Структурализм термини, дастлаб, Францияда ишлатилган. Адабиётшунослик нимаси биландир маъно масалалари билан

шузулланувчи структурализмга ўхшайди. Аммо структурализм феноменологияга қарама-қарши ҳолатда вужудга келган. Унинг мақсади тажрибани тасвирлаш эмас, ҳар бир ҳодисанинг яшашига имкон берадиган чуқур тузилишига хос жиҳатларни излашдир. Оннинг феномонологик тасвирини структурализм онга боғлиқ бўлмаган онсиз фаолият кўрсатадиган тузилмаларга алмаштиради. Булар: тил маънони яратувчи ва руҳият, жамият структурасидир. Структуралистларни маъно ифодалаш усуллари қизиқтирар экан, улар кўпинча китобхонни ташиувчи ва маънонинг яшаши учун чуқур кодларнинг жойлашадиган жойи сифатида қарашади(Ролан Барт).

Адабиётшуносликда структурализм адабий асарларнинг яшаш шароитини таъминловчи конвенция сифатида ўрганади. Унинг вазифасига у ёки бу асарнинг асар интерпретациясини яратиш кирмайди, балки асар қандай қилиб мазмунга эга бўлади ва бадиийлик касб этади. Аммо улар бу лойиҳани татбиқ қилишга – адабий дискурсни тизимли тарзда тасвирлашга улгуришмади.

Структурализмнинг таъсири адабиёт ҳақида янги тасаввурларни тарқатишдан иборат бўлди. Буюк Британия ва АҚШ да энг таъсирли йўналишлардан бири бўлди. Адабий асарни симптоматик ўқишга йўл очди.

Постструктурализм структурализм йўналиши ёки мактаб даражасига эга бўлгач, унинг назарийчилари ундан узоқлашдилар. Маълум бўлдики, ёлгон структуралистларнинг зоялари ҳақиқий структуралистларнинг зояларига тўғри келмай қолди. Лакан, Барт, Фуко постструктуралистлар деб аталдилар, чунки улар структурализм доирасидан чиқдилар. Улар ўз асарларида матн маъносининг адабиёт шарт-шароитидан чиққач, яъни тизимли структур таҳлил жараёнида нақадар ўзгариб кетишини тасвирлаб бердилар.

Янги босқичда улар барча маъноларни тўлиғича ва яхлитлиғича аниқлаб бўлмаслигини тан олдилар, чунки контекстга кўра маъно доим ўзгариб туради.

Постструктурализм структурализмнинг хатоларини кўрсатмайди. У ҳамма нарсага муаммоли материяга қарагандек муносабатда бўладилар. Маънолар структураси ҳолис англаш объекти каби субъектдан ташқарида мавжуд бўла олмайди, улар субъектни вужудга келтирган кучлар билан чамбарчас боғлиқ бўлган субъектлар учунгина структура бўлиб хизмат қилади. (135-150 б)

Деконструктивизм. Бу йўналиш зарбий фалсафий фикр: ички-ташқи, қалб-тана, нутқ-хат, қатнашиш- келмаслик, табиат-маданият, шакл-мазмун каби иерархик оппозициянинг танқиди сифатида пайдо бўлган. Унинг ёрқин вакили Жак Дерридадир. Оппозицияни деконструкция қилиш демак оппозиция табиий ва зарурий нарса эмас у фақат дискурс натижасида пайдо бўлган конструкциядир. Бу конструкция деконструкция учун, яъни у оппозицияни бузиш ва уни

қайтадан ёзиш учун ишлайди. Бу дегани, уни бузиш учун эмас, балки унга янги структура бериш учундир.

Ўқиш усули сифатида деконструкция, Барбары Джонсон айтганидек, –“ бу матн ичидаги ҳаракатланувчи кучни намоён этишидир, яъни тилнинг перформатив ва қайд қилувчи аспекти ўртасидаги қарама-қаршиликни тадқиқ қилиш демакдир.

Феминистик назария.

Феминизм –постструктурализмнинг бир варианты бўлиб, унинг вазифаси “эркак –аёл”ва бошқа оппозицияларни бузиш деб ҳисоблайди. Аммо бу феминизмнинг фақат бир томонидир. У бу соҳадаги ягона бир мактаб эмас, балки ижтимоий ва интеллектуал ҳаракатдир ва муҳокама майдонидир. Феминизм назарийетчилари аёллар ҳақ-хуқуқини ҳимоя қиладилар ва аёллар яратган матнларни уларнинг ҳаётий тажрибаси сифатида қўллаб- қувватлайдилар. Танқидчилар Британия ва Америкадаги ҳаракатни “Француз феминизми”деб атайдилар. Бунда аёл радикал куч сифатида намоён бўлади. Феминизм вакиллари: Жаклин Роуз⁴, Мэри Якобус⁵ ва Кая Силверман. Уларнинг фикрича, ижтимоий талабларни бизнинг ички тажрибамизнинг бир қисми сифатида қийинчиликларни психоаналитик жиҳатдан таҳлил қилинса, аёллар томонидан енгиб бориладиган тўсиқлар ва қийинчиликларни одамлар тушуниши мумкин. Феминизм ўзининг кўпгина вариантлари билан АҚШ ва Буюк Британияда адабиётни ўқитишни ўзгартишга сабаб бўлди ва адабиёт макони кенгайтирилди, дастурга эса янги материаллар киритилди.

Психоанализ. Бу назария адабиётшуносликка интерпретация усули сифатида, тил назарияси ва идентифик(ўхшашилик) ва субъект сифатида таъсир қилган. У бир томондан, замонавий герменевтиканинг ниҳоятда таъсирли оқими, яъни нуфузли метатил ёки адабий асарнинг таҳлилида ишлатиладиган терминлар лугати, шунингдек, ҳаётий вазиятларда ҳам “ўзи нима бўляпти”ни тушуниш учун қўлланади. Бу нарса психоаналитик мавзуларга ва зояларга зийрак бўлган адабиётшуносликнинг яратилишига олиб келади. Бошқа томондан, замонавий психоанализга Жак Лакан асарлари жуда кучли таъсир кўрсатди. У анъанавий психоанализ билан алоқасини узиб, ўзининг шахсий мустақил мактабини ташкил этди. Бу мактабнинг номи “Фрейдга қайтиш” деб номланади.

Психоанализ Лакан учун онгсизликни вербализациялаш усули бўлиб, бу онгсизлик худди тилга ўхшаб тузилган бўлади.У Фрейд томонидан очилган трансференцияни, яъни пациент онгсизлигининг (ўтказилишини) тушунтириб беришга ҳаракат қилади. Пациент психоаналитикнинг унга бефарқ бўлмаганини айтади. Бу эса кўпгина пациентларнинг

*психоаналитикни севиб қолишига олиб келади. Бундай ҳолатда пациент ҳолати интерпретация орқали очиб беради*⁴⁶.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар.

1. Бадиий метод деганда нимани тушунасиш?
2. Адабий йўналиш принциплари ва унинг ўз ичига қандай масалаларни камраб олишини гапириб беринг. адабий йўналиш билан адабий оқимнинг қандай фарқи бор?
3. Романтизм ижодий методи қандай тасвирлаш принципига асосланади? Қандай романтиқ образларни биласиз?
4. Реализмнинг ўзига хос хусусиятлари ва принципларини гапириб беринг. Реализм ва танқидий реализм бир-биридан нима билан фарқ қилади?
5. Бугунги ўзбек ва жаҳон адабиётида қандай янги асарлар яратилди ва уларда қандай муаммолар кўтарилиб чиқмоқда?
6. Модеренизм - қандай адабий оқим ва унинг ўзбек адабиётидаги кўринишлари ҳақида нималарни биласиз?
7. Жаҳон адабиётидан ўзбек адабиётига қилинган таржималар ва ундаги муаммолар.
8. Нима учун адабиётшунослик мактаблари яратилган?
9. “Неомифологик онг”нинг моҳияти нимада?
10. Авангард санъат хусусияти қайсилар ?
11. Оммавий маданият ҳақида нималарни биласиз?
12. Формал мактабнинг адабиётшунослик тараққиётига қўшган ҳиссаси қайси?
13. Структурализм мактаби фаолиятига хос хусусиятлар нималарда намоён бўлади?

Асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалар

1. Ж. Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари.-Т.: “Ўзбекистон” 2002.
3. Умурув Х. Адабиётшунослик назарияси.-Т.: “Ўқитувчи”, 2004.
4. Улуғов А. Адабиётшуносликка кириш . “Университет”. 2005

Қўшимча адабиётлар

1. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир-Т.: “Янги аср авлоди”, 2004
2. Султонов И. Адабиёт назарияси.-Т.: “Ўқитувчи”, 2005.
3. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. - Т.: “Зарқалам”, 2006.
4. Қуронон Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-танқидий тафаккури тарихи очерклари. – Тошкент: “Фан”, 2008.
5. Қуронон Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: “Академнашр”, 2010.
6. Хализев В. Е. Теория литературы. Учебник.-М.: “Высшая школа”, 1999

Интернет ресурслари

⁴⁶Ж. Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 –8- боб. “Адабий мактаблар” 84-96-бетлар.

1. www.pedagog.uz
2. www.ziyonet.uz
3. www.ijod.uz
4. www.ziyouz.com

11 - МАВЗУ. БАДИЙ АСАР ТАҲЛИЛИ ВА АДАБИЙ ЖАРАЁН

РЕЖА:

1. Таҳлил тамойиллари тушунчаси ва унинг моҳияти.
2. Бадиий таҳлил тамойилларининг илмий-назарий асослари ва *бадиий компетенция имплицит билимга асосланиши*.
3. Таҳлил турлари ва унинг тамойилларга муносабати.
4. Таҳлил ва талқин. Поэзияда интерпретация
5. Ҳозирги адабий жараён
6. Бугунги кун шеъриятига бир назар.
7. *Замонавий наср тараққиёти*.
8. Ҳозирги ўзбек драматургияси ва адабий танқиди.
9. *Асарнинг маъноси. Мазмун ва маъно табиати*.

Таянч тушунчалар: “Тамойил”, “таҳлил тамойиллари”, “тугал таҳлилнинг бўлиши мумкин эмаслиги”, “хар қандай таҳлилнинг шахсий мулоҳазадан иборат эканлиги”, “бадиий асарнинг гоё ифодалаш воситаси эмаслиги”, “бадиий асар борлиқнинг нусхаси эмаслиги”, “эстетик асосларга таяниш зарурлиги”, “таҳлил ва тамойил”. Ижод-ҳаёт, санъат қоидалари, жараён. Асар тили, халқчиллик. Шарқ адабиёти, адабий таъсир “Назира” ҳодисаси. Нормативлик, “догматизм” Шеърий тизм. Драматизм.

Маъруза матни

1.1. Таҳлил тамойиллари тушунчаси ва унинг моҳияти.

риоя килиниши шарт бўлган муайян талаблар тизими мавжудки, уларга буйсунмаслик мумкин эмас. Тамойил тушунчаси бирор фаолиятнинг амалга оширилиши учун шарт бўлган қоида ва талабларни ўз ичига олади. Таҳлилга

кўйиладиган биринчи талаб-бу мукамал, тугал таҳлилнинг бўлиши мумкин эмаслигидир. Санъат ҳодисасига хос хусусиятларни мантиқ категориялари ва тафаккур тушунчалари қолипига тўлиқ, тугал ва бешикаст ағдариш мумкин эмас. Мантиқий категорияларга тўлиқ ағдариш, барча жиҳатларини беистисно тугал тушунтириш мумкин бўлган ҳодиса-санъат ҳодисаси эмас. Санъат феномени мантиқий тушунчаларга сиғмаган жойдан бошланади. Бинобарин, энг зур тадқиқотчи ҳам асл ижод намунасини тўлиқ ўзгача

талкинга ўрин қолдирмайдиган тарзда таҳлил қилолмайди. Чўлпоннинг "Гўзал", "Бинафша", "Сирлар", Рауф Парфининг "Ёшлик зангор фасл", "Хато қилдим", "Ёмғир тинмади", "Дарё мавжларига ёзилмиш ғазал", Абдулла Ориповнинг "Ўйларим", "Генетика", "Денгизга", "Баҳор", "Саратон", "Онажон" ва ҳоказо асарларини охиригача ҳаммани қониқтирадиган тарзда изохлаб, тушунтириб бериб бўлмайди. Уларни мантиқ илмининг тор ва хиссиз қолипларига тушириш-имконсиз. Ақл билан изохлаш мушкул бўлгани учун ҳам бадиий адабиёт яратилади. Чинакам бадиий матн ўз умри билан яшайди. У матнни идрок этган авлоднинг савияси, диди, интеллектуал даражасига мувофиқ равишда турли даврларда турлича қабул этилади. Хатто баъзан бир асарнинг ўзи бир одам томонидан қайфиятининг қандайлигига қараб ҳар хил идрок этилиши мумкинки, асл бадиий матннинг хусусияти шундан иборатдир. Турли даврларда идрок этилган айни матн турлича талқинини топаверади ва бу табиий ҳолдир. Демак, бадиий матннинг таҳлили ҳеч қачон тугалланмайди.

Бадиий асар таҳлилига қуйиладиган иккинчи бир талаб-бу ҳар қандай таҳлилнинг шахсий мулоҳаза характерида бўлиши ва у ҳеч қачон мутлак ҳақиқатлик даъвосини қилиши мумкин эмаслигидир. Таҳлилчи қанчалик билимдон, талантли, тажрибали ва мохир бўлишига қарамай, унинг фикрлари ҳамиша ҳам фақат шахсий мулоҳаза, субъектив қараш мақомида бўлади. Илмий ҳақиқатлар ҳақида бундай дейиш мумкин эмас. Ҳар бир ўқувчи, китобхон, мутахассис ҳар қандай асарни ўзича уқийди, ўзича тушунади, ўзича таъсирланади, ўзича хис этади. Демакки, ўзича хулоса чиқаради. Бир асарни уқиган қупчилик кишилар уртасида ўзаро ўхшаш, бир-бирига тўғри келувчи фикрлар бўлиш мумкин бўлгани сингари, мутлақо бир-бирига тўғри келмайдиган қарашлар бўлиши ҳам мумкин ва бу табиий ҳол ҳисобланиши керак.

1.2. Бадиий таҳлил тамойилларининг илмий-назарий асослари ва бадиий компетенция имплицит билимга асосланиши.

*Асарнинг маъноси фақат муаллиф нима демоқчи эканлиги билан белгиланмайди. Бу матн характеристикаси ёки китобхон тажрибаси ҳам эмас. Бу бизни матндан олган субъектив тушунчамиз ёки нимани очиб билишимиз ҳам демакдир. Мазмун ва маъно табиати шу боис ҳам кенг ва ранг-барангдир. Шунинг учун ҳам айнан бир асарга турлича ёндашиш ва талқин қилиш мумкин*⁴⁷

Бадиий асарлар таҳлилида амал қилиниши зарур талаблардан яна бири санъат ходисаларига борлиқнинг нусхаси тарзида муносабатда бўлишнинг мумкин эмаслигидир. Санъат асарини воқелик билан, реал борлик билан солиштириб баҳолаш, ундан ҳаётнинг бадиий нусхаси тарзида муносабатда бўлишининг мумкин эмаслигидир. Санъат асарини воқелик билан, реал борлик билан солиштириб баҳолаш. Ундан ҳаётнинг бадиий нусхаси бўлишни талаб қилиш "мимесис" назариясига бориб такалади. Санъат ходисасини

⁴⁷Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 –32-33-бетлар.

ижодкорнинг табиатга ёки ижтимоий ҳаётга таклидидан иборат деб тушуниш тадқиқотчидан ёки ижтимоий ҳаётга таклидидан иборат деб тушуниш тадқиқотчидан харқандай асарга унинг воқеликка мос келиши ёхуд келмаслиги нуқтаи назаридан ёндашишни такозо этади. Буюк мутафаккир, мимесиснинг асосчиси Аристотель яшаган замонлардаёқ санъат ходисаларининг ҳаётга ҳамиша ҳам мувофиқ келавермаслиги кўзатилган ва буни алломанинг ўзи ҳам Софокл ва Эврипид трагедияларини киёслаш муносабати билан айтиб утган. Бадиий адабиёт инсоннинг ички туйғуларини, нозик сезимларини, сўзга буй бермайдиган рухий ҳолатларини ифодалаш воситаси эканлиги кўзда тутилгандагина таҳлил соғлом мантиққа мувофиқ амалга оширилиши мумкин. Негаки, бадиий мантиқ ҳамиша ҳам ҳаёт мантигига мувофиқ келавермайди. Баъзан бадиий тасвир ҳаёт ходисасига караганда теранроқ, аҳамиятлироқ, салмоқлироқ, бўлиши ҳам мумкин. Чунки бадиий асар тартибсиз, хаотик кўринишдаги ҳаёт воқелигидан яхлит ва ички интизомга буйсунувчи, катъий бадиий мантиққа биноан ҳаракатланувчи эстетик воқелик яратиш натижасида вужудга келади. Бу ҳақда норвегиялик модернчи адиб ва адабиётшунос Э.Ховардсхолм: "Поезия реал борликнинг таклиди ҳам ёки унинг қандайдир талқини ҳам эмас. Поезия ўз холича ортик даражадаги реалликдир ". Шунинг учун ҳам бадиий асарга ёндашилганда, унинг реал ҳаёт манзарасини курсата билишини мезон килиб иш куриш мақсадга мувофиқ бўлмайди. Айниқса, лирик ёхуд сатирик асарлар талқинида бадиий ижоднинг ҳаёт ҳақиқати тарзида қабул қилиниши асарларининг жозибасини ҳам, таъсир кучини ҳам мутлақо юкка чиқариши мумкин. Бадиий асарга юқорида айтилган талабларга амал қилган ҳолда ёндашилгандагина тўғри таҳлил юзага келиши ва унинг миллий тафаккур ҳамда руҳият тараккиётида бир қадар самараси бўлиши мумкин. Бадиий таҳлилнинг энг муҳим тамойилларидан яна бири яхлитликдир. Яхлитлик талаби, аввало, ўрганиладиган бадиий асарга зуровонлик билан қисмларга ажратиб ташлаш мумкин бўлмаган эстетик бутунлик тарзида ёндашишни

такосо килади. Дарҳақиқат, асл санъат яхлитликдан иборатдир.

1.3. Таҳлил турлари ва унинг тамойилларга муносабати.

Санъат асарининг бутунлигига дахл қилинмагандагина унинг моҳиятини англаш мумкин. Бунинг устига, таҳлил ёрдамида барқамол шахс

маънавиятини шакллантириш ҳам кўзда тутилар экан шахсни ҳам фақатгина яхлит ҳолда шакллантириш мумкинлигини ҳисобга олиш зарур бўлади.

Чунки инсонга аввал аклий, сунг ахлокий, сўнгра жисмоний, ундан кейин мехнат, ундан сунг ватанга мухаббат. Улардан кейин инсонпарварлик ва хакозо тарзидаги сифатларни сингдириб бўлмайди. Инсон ё турли омиллар таъсирида бир катор маънавий фазилатлар мажмуига эга яхлит бир катор маънавий фазилатлар мажмуига эга яхлит бир шахс сифатида шаклланади ёхуд ҳеч қачон тула маънодаги шахсга айланолмай қолаверади. Эзгу инсоний фазилатларнинг бири иккинчисини, албатта, тақозо қилади, бири бошқасидан келиб чиқади. Агар бадиий асарга мўжизавий бир бутунлик тарзида ёндашилмайдиган бўлса, унинг сиру жозибаси бир зумда юкка чиқади ва адабий асар ўзига ҳос таъсир кудратидан тамомила махрум бўлади. Таҳлил қилинаётган асарнинг барча жихатига бирваракайига синчковлик билан ёндаша билиш ва унинг ўзвларидаги жозибани кашф этишга эътибор қаратиш таҳлилнинг муваффақиятини таъминлайдиган омилдир. Бадиий таҳлилда амал қилиниши зарур бўлган тамойиллардан яна бири системалиликдир. Тизимлилик принципи яхлитлик тамойилининг мантиқий давоми бўлиб, бадиий асарни ташкил этган компонентларнинг муайян тизимий кўринишга егаллигини кўзда тутати ва таҳлилда шу ҳолат ҳисобга олинишини талаб қилади. Асл санъат асарида бири иккинчисига боғлиқ бўлмаган бирор бадиий унсур учрамайди.

Бадиий компетенция имплицит билимга асосланади. Бунда муаллифнинг матнга ёндашуви ва китобхоннинг асарга реакцияси эътиборга олинади. Китобхоннинг матнга эътибори ва талқини қайси тасаввурлардан келиб чиқади? Китобхонни адабиётни англаш йўллари нимадан иборат? Бу саволларнинг барчаси «китобхон реакцияси адабиётшунослиги»ни вужудга келтирди⁴⁸ (reader-response criticism)

Кучим, портрет, ўхшатиш, пейзаж, муболага, кичрайтириш сингари катор тасвир воситалари бир асарда тасодифий равишда йигилиб қолмайди. Уларнинг шу асарда, айти шу тартибда гурухлашувининг ички мантиқий қонунияти мавжудки, таҳлил мобайнида айти шу қонуният очилиши керак. Шунинг учун ҳам таҳлилни уюштиришга тутинган мутахассис системалиликка амал қилиши жоиз. Тизимлилик тамойили бадиий асар унсурларига эстетик зарурият, сабабий алоқадорлик силсиласи кўзда тутати. "Уғри" ҳикоясидаги амин портрети асар умумий организмдан ўзилган ҳолда, шунчаки персонажнинг қандай кифоли эканини билдириб қуйиш учунгина берилмаганлиги, балки айти шу берилмаганлиги, балки айти шу портрет тасвири асар яхлитлиги, сюжет ривожига табиийлигини таъминловчи асосий омиллардан бири эканлиги таҳлилловчилар назаридан кочирилмаслиги зарурдир. Зеро, бу портрет тасвири амин ва Қобил бобо муносабати тушунарли бўлмас эди. Бадиий асар таҳлилида ҳаммиша суяниладиган тамойиллардан бири тарихийликдир. Гарчи бадиий асарга тарихнинг иллюстрацияси ёхуд унинг шунчаки эстетик инъикоси деб қараш тўғри бўлмаса-да, ҳар қандай адабий асарнинг муайян замонда, муайян тарихий шароитда, конкрет вақтда яшаб утган одам томонидан

⁴⁸Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011

яратилганлигини ва унда акс эттирилган воқеаларгина эмас, балки рухий ҳолат манзараларида ҳам ўша тарихий даврнинг тамгаси борлиги тан олинади. Таҳлилга тортилган ҳар қандай бадиий асарнинг яратилган даврини ва имкони бўлса, унинг яратилишига туртки бўлган асосий сабабни билмай туриб, асарни чуқур ўрганиш ва ҳаққоний ҳулосага келишнинг имкони юк. Органилаётган асарга тарихийлик нуктаи назаридан ёндашилмаса, қахрамонлар рухий ҳолатини ҳам, уларни фаолиятга ундаган сабабларни ҳам тушунмаслик мумкин. Замонавий ўзбек адибларининг аксар асарларига тарихийлик тамойилига таянмай туриб, фақат эстетик мезонлар билан ёндашишнинг ўзи таҳлилчини мақсадга олиб келмаслиги мумкин. Чунки агар мумтозадабиётнинг асл намуналари яратилишиданок соф санъат асари тарзида дунёга келган ва санъаткор ажодларимиз учун бадиий шакл устувор мақомда тўрган бўлса, замонавий ижодкорлар учун ўзгача ҳолат ҳосилдир. Оламни эстетик идрок этишда туркона ўзига ҳосликни, маълум даражада бўзиб Глобал тасвир йўналишида кетаётган ўзбек адабиётининг бугунги намояндалари томонидан яратилган деярли барча асарлар бирор ҳаётий туртки туфайли вужудга келганва ўша тарихий шароит ҳисобга олинмаса, асарни тўғри тушуниш ҳамда тушунтириш имконсиз. Чунончи, Гафур Гуломнинг "Сен етим эмассан", Э.Воҳидовнинг "Нидо", "Рухлар исёни", Рауф Парфининг "Абдуллажон марсияси", "Чўлпон", "Она Туркистон", О.Матчоннинг "Курдим Шукур Бурхон", "Қайси йил кўкламда Жайхун бўйида", "Енг сўнгги ҳазина" сингари асарларини таҳлиллашда тарихийлик тамойилига таянмай туриб самарага эришиб бўлмайди. Адабий асарни таҳлил қилишнинг муҳим принципларидан бири эстетик асосларнинг устуворлиги тамойилидир. Герменевтик амалиётда бадиий таҳлилнинг мақсади нималиги ҳамиша ҳам тўғри белгилаб олинавермаганлиги учун эстетик асосларнинг устуворлиги тамойилига кўпинча амал қилинмайди. Бадиий асар инсон руҳияти манзараси бўлгани боис ўқувчиларни энг қабарик, энг таъсирчан туйғулар тасвири билан йўзма-йўз қилади. Шу тариқа китобхонлар ўзга одамларнинг руҳиятига ошно этиладилар. Кўпинча одамлар ўз руҳиятини англай олмай йўрган бир пайтда китобхонлар ўзгаларнинг кечинмаларини ҳис этишга одатланишади. Натижада, кишининг туйғулари уткирлашади, фикри теранлашади, кечинмалари нозиклашади. Таҳлилда эстетик асослар устувор бўлсагина, ўқувчиларнинг қалб кўзи очилади ва улар туйғусизликдан, ҳиссизликдан қутуладилар. Бадиий асарни ўрганиш асносида юракдаги бежаворлик иллати солган занглар, қутирлардан тозаланиш инсон маънавияти учун зур саодатдир. Маълумки, текшириладиган асарнинг бадиий жозибаси асар сиртгинасида манадан деб турмайди. Асардаги нафосатни, зарифликни англаш учун унинг бадиий қатламларини кашф этиш зарур. Бунинг учун муайян адабий билимлар мажмуидан ташқари эстетик фаросат ва гўзалликни қидира билиш малакаси ҳам шаклланган бўлиши керак. Яширинган гўзалликни топиш осонмас. Яширинмаган бўлса, гўзаллик ҳисобланмайди. Юзада турмайдиган, ижодкор томонидан "шифрланган" бадиий маънони топиш адибнинг эстетик идеалини, тасвирлаш маҳоратини пайқаган мутахассисгагина насиб этади.

Эстетик таҳлилга тортилмаган бадиий асар тест саволларига ўхшаш номаълумликдир. Бу номаълумликни очадиган мантикий-эстетик калит мавжуд. Бадиий таҳлил айти шу калит вазифасини бажаради. Бадиий таҳлилни эстетик асослар устуворлигида утказиш нозик сезимларни илгашга калит топиш демакдир. Таҳлилда эстетик асосларга етарли эътибор бермаслик ўрганилаётган асарни фақат мантикий силлогизмлардангина иборат килиб куяди. Таҳлилга бу хилда ёндашиш асл санъат асарларини йўққа чиқариши мумкин. Хазрати Навоийнинг "Лолазор эрмаски, охимдин жахонга тушти ут, Юк шафакким, бир кироқдин осмонга тушди ут" матлаъси билан бошланадиган ғазали фақат мантикий тушунчалар асосида таҳлил килинса, киши бу асардан айтирли гўзаллик ҳам, чуқур фалсафий маъно ҳам топа олмайди. Бу асарга эстетик бутунлик ва юксак рухий ҳолат ифодаси тарзида ёндашилгандагина унинг жозибасинихис этиш мумкин бўлади. Кипкизил бўлиб очилган чексиз-чегарасиз лолазоркуйнида тўрган, калби гўзалликка ташна лирик кахрамон маъшукасига етолмай шунчалар куядики, ичи оловга тулиб кетган. Унинг назарида бепоён, уфқларга қадар туташиб кетган кизиллик лолазор эмас, балки маъшука фироғидан куйган ғамбода ошиқнинг охидан дунёни тутиб кетган олов, Лолазор бориб туташган уфқ тепасидаги қизиллик ҳам шафақ нури эмас, балки ошиқнинг охидан чиккан олов ерни ёндириб бўлиб, ер осмон билан туташган жойдан кукка туташди ва эндиосмон ҳам бир чеккасида ёниб келмокда. Шу хилдаги изохгина асарнинг жозибасини очишга хизмат килади. Таҳлилга эстетик тамойил асос килиб олинганда муаллиф томонидан яратилган образли эстетик реалликка кириш, бадиий воқеликнинг ички қонуниятларини кашф этиш мумкин. Хар қандай иждокор аслида ёзганларини купчилик тушунишини, хис етишини истаиди. Бунинг учун адибни омма даражасига тушуриш эмас, балки омmani иждокор даражасига кутариш талаб килинади. Бадиият бағридаги яширин гўзалликни сезмаслик кишининг нафақат нафосат ва маънавият нуктаи назаридан, балки аклий тараккиёт жихатидан ҳам камолот боскичида эмаслигини курсатади. Бадиий таҳлилни амалга оширишда эмоционаллик тамойили ҳам катта ўрин тутаетди. Бадиий асарнинг ўзи хиссиётга асосланган ходиса. Демак, бадиий таҳлилда хиссиётни кўзда тутиш мухим. Таҳлилда хиссиёт хисобга олинмайдиган бўлса, бадиий асарнинг эстетик ўзига хослиги йўққа чиқаетди. Таҳлил шундай уюштирилиши керакки, асар бадиий ва хаётий мантиги ҳамда эстетик жозибасини очишга каратилган хар бир тадбир кишининг туйғулари оламига дахл килсин, уларда муайян хиссиётлар уйғоцин. Хиссийлик тамойили зўракиликни, ясамаликни, сунъийликни кўтармайди. У кишини таҳлил килинаётган асарнинг бадиий катламларига олиб кириш, кахрамонлар ва муаллиф ҳолатига тушириш, уларнинг кайғу ва кувончларини хис этдириш демакдир. Афсуски, таҳлил тажрибасида эмоционаллик тамойилига ҳамиша ҳам амал килинмайди. Таҳлилда эмоционаллик тамойилига амал қилинмагач, бадиий асар матни эмас, балки у ҳақдаги хулоса мухим бўлиб қолади. Бадиий матнсиз бадиий таҳлил юзага келади.

1.4. Таҳлил ва талқин. Поэзияда интерпретация

Таҳлил ва талқин, албатта, маълум адабий қонуниятларга бўйсунди. Масалан, лирика бирлик ва автономлик тамойилига асосланади Шеърни талқин қила туриб, уни фрагмент ёки суҳбатнинг бир бўлаги деб тушуниш тўғри эмас. Шеърятни ўзига хос қурилиш тизими бор ва уни эстетик тугал бутунлик сифатида ўқиб, ўқиш керак. Шу маънода поэтика хар хил назарий моделларни таклиф қилиши мумкин.

Романтиклар ва Америкадаги “янги танқид” тарафдорлари шеърлар ва тирик мавжудотлар орасидаги ўхшашликка асосланиб фикр билдиради Унга кўра шеърнинг ҳамма қисмлари бир бири билан уйғунликда бўлиши керак.

Постструктуралистларнинг таъкидлашича, поэзиядаги айтилажак фикр билан унинг таъсир қилиши орасида энгиб бўлмас қаршилик мавжуд. Поэтик матнлар замонавий тасаввурда интертекстуал структура ҳисобланади, бу жиҳатдан уларни олдинги шеърларнинг эҳоси - акс садоси дейиш мумкин. Бирлик нафақат шеърнинг бевосита шарти, балки уйғунлик ёки конфликт қидирилишидан қатъий назар, талқин қилувчининг интенциясига айланади. Бундай ҳолатда китобхон шеърда оппозициялар системасини кўради (“сир ва биз”, “билиш ва башорат” оппозициялари) ва бу оппозицияда стилистик фигураларнинг акс этиш даражаси ҳақида фикр юритади. Масалан: Эзры Паунднинг икки мисрадан иборат машҳур «Метро бекатида» шеърини олайлик:

Нигоҳлар тўдад

Япроқлар қора шохбаргда.

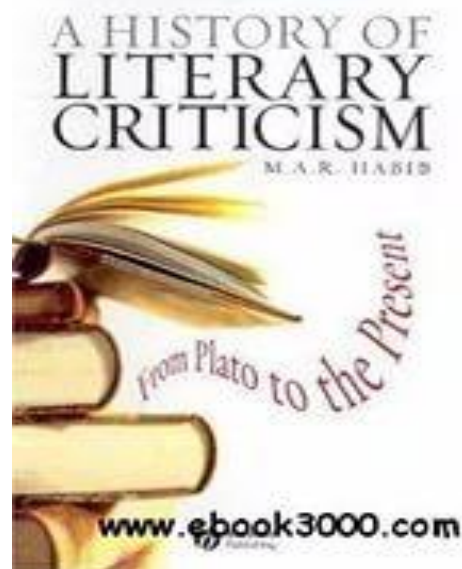
Бу ўринда талқин табиат ва метродаги одамларнинг ўхшашлик асосидаги таққосланиш тамойилига асосланади. Ер тагида, метродаги одамлар ва дарахтнинг қора шохларидаги барглари. Бу каби таққосланиш маънони чуқурлаштиради, ечимга ишора беради. Бундан ташқари бу параллелизмга ҳам мисол бўла олади⁴⁹.

Шунингдек, адабиётшуносликда етакчи ва туб маъно тушунчалари ҳам борки, асарнинг бошланиши ва тугаши қисмидаги оралиқ масофа жуда катта эканлиги ҳақида барчамизга маълумот беради.

Остин учун ижровийлик тушунчаси олдинги файласуфлар эътибор қаратган тилнинг маълум бир кўринишларини тушунишимизга ёрдам беради; Батлэр учун, бу бир қанча масалалар устун бўлган жиддий ижтимоий жараёнларни тушунтириш учун модел ҳисобланади:

1. Шахснинг характери ва у қандай вужудга келади.

2. Ижтимоий нормаларнинг вазифаси.

⁴⁹Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 –41-42-бетлар.

3. Биз инглиз тилида “агентлик” деб атайдиган бугунги куннинг асосий муаммо: қачон ва қандай шароитда мен хатти-ҳаракатларимизни танлашда субъект сифатида масъул бўлишим мумкин.

4. Ижтимоий ҳаракат ва шахс ўртасидаги боғлиқлик.

Шунинг учун, Остин ва Батлэр учун етакчи маъно нима эканлиги ўртасида катта фарқ бор. Улар жараёнга нисбатан турли томонлардан ёндашганлар. Остин битта вазиятда усулларнинг такрорланиши ниманидир содир этиш билан қизиққан. Батлэр эса махсус шартли такрорланишларнинг ҳолати тарихий ва ижтимоий ҳақиқатни яратишга хизмат қилишга қизиққан.

Бу фарқ ўз навбатида бизни ўзининг ижроси бўйича 2 хил усулда фикрлаш мавжуд бўлган адабий ҳодисанинг характери билан муаммога боғлиқ. Биз адабий асар якка ва махсус ҳаракатни бажаради, деб айтишимиз мумкин. У ўз асарида ҳақиқатни яратади ва унинг гаплари шу асарда қандайдир ишни бажаради. Ҳар бир адабий асардаёзувчи асар қисмлари қандай вазифаларни бажаришини белгилашга ҳаракат қилади, бошқа бир ёзувчи эса ваъда бериш жараёнида қандай ваъда берилганлигини тушунтиришга ҳаракат қилади. Бир сўз билан айтадиган бўлсак, бу Остиннинг адабий версияси ҳисобланади.

Лекин, бошқа томондан, биз энг катта такрорланишлар асосида муваффақиятга эришган, воқеликка айланган адабий асар меъёрларни ўз ичига олади ва баъзида нарсаларни ўзгартиради. Агар роман фавқуллодда содир бўлса, у ҳаётга бўлган муҳаббатни, ўқиш жараёнидаги ҳаракатларни ва хотирани илҳомлантиради, роман конвенциясининг тусларини такрорлайди ва баъзида ўқувчиларни дунёга қарши чиқиши орқали меъёр ва шаклларнинг ўзгаришига таъсир кўрсатади. Шеър белгиларсиз бемалол йўқ бўлиши мумкин, лекин у хотираларда белги бўлиб қолиши мумкин ва такрорланиш жараёнини кучайтишига олиб келиши мумкин. Унинг ижроси бир марта ёки бажариладиган жараён эмас, лекин реритиция ҳаётга такрорланадиган шаклларни беради.

Мен юқорида тилга олганим ижровий тушунча бир қатор энг муҳим бўлган фикр-мулоҳазаларни беради. Келинг, уларнинг рўйхати билан танишсак:

Биринчи, қандай қилиб тил ролини шакллантириш ҳақида бош қотириш: бирон ниманинг иш беришини ишонч билан гапириб уни маълум бир ўзига хос жараёнларда чегаралаш ёки тил бизни дунё билан юзлаштиргани каби у берган натижа билан баҳо беришга ҳаракат қилган маъқулми?

Иккинчи, биз қандай қилиб ижтимоий конвенциялар ёки шахсий хатти-ҳаракатлар ўртасидаги боғлиқлик ҳақида фикр юритишимиз керак? Бу вақтинчалик иш бериши мумкин, аммо бизнинг қандай ҳаракат қилиш қароримиз, дастлабки қаршиликлар ёки ижтимоий конвенция манзарасини кўз олдимизга келтириш учун жуда соддалик ва оддийлик қилади. Ижровий тақдимотлар назарияси жараён ва меъёр чалкашликларидан яхшироқ. Уларнинг қай биридир воқеалар ривожининг одатдаги шарт-шароилари юзасидан Остиндагиёки бўлмаса Батлэрдаги каби мажбурий реритиция жараёни натижаси ўлароқ кузатув меъёридан оғишга олиб келади. Адабиёт воқеалар ва меъёрий ижро, янги ланишларни қўллаб-қувватлайди.

Учинчи, қандай қилиб бир тил бажариши, иккинчи тил сўзлаши ҳақида бир тўхтамга келиш мумкин? Ижровийликнинг энг муҳим масаласи: бажарилиш ва айтилишининг ўзаро ҳамжиҳатликда олиб борилиши ёки ҳамма сўзма-сўз ҳаракатларни аниқ тақозо этадиган ва мураккаблаштирадиган куч мавжудми?

Ниҳоят, қандай қилиб постмодерн даврда воқеани талқин қилиш керак? Бу Америка Қўшма Штатларида сийқаси чиққан мавзу, мисол учун, бу даврнинг оммавий ахборот воситалари телевидениядаги ҳақиқий ҳодиса бу – “тафсилотлар даври”да содир бўлаётган воқеа-ҳодисадир. Тасвир реалликка мосми ёки йўқ, боғловчи воқеа реал воқеа ҳисобланади. Ижровий тақдимлар модели кўплаб бузиб талқин этиладиган ҳақиқат ва бадиият ўртадидаги чегараларнинг ҳали тўлиқ ишлов берилмаганлиги ҳисобигадир ва адабий ҳодиса масаласи адабиёт жараён сифатида маданий воқеа ҳақида умумий фикр-мулоҳазалар модели сифатида тақдим этилади⁵⁰.

Ёзувчининг услуби кенг маънода адабий фаолият давомида шаклланган ўзига хос индивидуаллик билан бирга шу индивидуалликни таъминланган ижодий таъсирини ўз ичига олади. Ёзувчининг бадиий услуби шу маънода индивидуаллик билан ижодий таъсирнинг бирлигидан иборатдир.

Ёзувчилар ижодида ғоявий-эстетик позиция жиҳатидан умумийлик бўлса ҳам, бадиий ифодада, образлар сисмавзусида, тасвир услубида индивидуаллик мавжуддир. Ойбек услубига хос хусусиятлар унинг портрет ва пейзаж чизишида, тилида яққол сезилиб туради. Масалан, П.Қодиров кўпроқ тарихий мавзу қизиқтиради, унинг “Юлдузли тунлар”, “Авлодлар довони”, каби асарларида Бобурийлар тарихи, Ҳиндистон ҳаёти воқеалари умумлаштириб акс эттирилган. “Содда, одамшаванда, қувноқ қизни Ўктам ниҳоятда ҳурмат қилар эди” (“Олтин водийдан шабадалар”); “Яхши одам эди у. Содда, тўғри сўз, инсофли, раҳмдил одам” (“Навоий”) ва ҳоказо.

Баъзи назарий адабиётларда адабиётдан ташиқаридаги бадиийлик ходисаси ҳам ёритилган. Бунда адабий ҳодисалар бошқа соҳалар учун

⁵⁰Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 –81-83-бетлар.

*муҳимлик касб этади. Масалан тарихда табиат ҳақидаги баҳслар адабиётдаги сюжетни англаш методига асосланади*⁵¹

Ҳар бир ёзувчи ўзини қизиқтирган ҳаётий воқеаларга эътибор беради ва уларни ўзига хос тарзда акс эттиради. Бир ёзувчини синфлар, кишиларнинг кескин тўқнашуви, иккинчи ёзувчини қаҳрамоннинг ички дунёси, руҳий ҳолати, бошқа бир ёзувчини табиат гўзаллиги қизиқтиради ва уни асариде ифодалайди. Масалан, Ойбекни кўпроқ тарихий мавзу қизиқтиради, унинг “Темирчи Жўра”, “Навоий”, “Болалик”, “Улуғ йўл” каби асарларида тарихий воқеалар умумлаштирилган.

Услуб у ёки бу асар ғоясида акс этади. “Асарнинг бош ғояси, асосий ғоявий йўналишига қараб ёзувчи турмуш материалини, образлар сисмавзусини, сюжетини, композицияни ва бадиий асарнинг бошқа компонентларини танлайди ва саралайди”.

Услуб ёзувчи асарининг жанр хусусиятини ҳам ўз ичига олади. Шундай қилиб, ёзувчи услуби ғоя, мавзу, тил, композиция, образ ва жанр элементларидан ташкил топади, ёзувчи ўзининг ижодий фаолиятида улардан ўзига хос услубда фойдаланади.

1.5. Ҳозирги адабий жараён

80-йиллар ўрталаридан шўролар давлатида кескин сиёсий ўзгаришлар юзага келди. Тарихга «қайта қуриш» номи билан киражак бу жараён дунёнинг олтидан бир қисмини эгаллаган улкан мамлакатни уетмиш йил давомида идора қилган болшевиклар тузумини уемирди, қизил империя қўлостидаги юзлаб миллат ва элатлар олдида ўз тақдирини ўзи

белгилаш имконияти туғилди. Мумтоз адабий мерос, айниқса шўро даври адабиётига янгича қараш, аввалги баҳоларни қайта кўриб чиқиш, илгари номини тилга олиш ҳам хавфли саналган ижодкорлар ва уларнинг асарлари хусусида адолатли фикрлаш мумкин бўлиб қолди. Хусусан, ўзбек адабиёти тарихида маълум ва машҳур ижодкорлардан ташқари улар билан ҳамнафас яшаб ижод этган, шунчаки адабий машқлар эмас, мумтоз санъат намуналарини яратган Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Ҳусайн Бойқаро (Ҳусайний), Бурҳониддин Рабғузий, Абулғози Баҳодирхон, Сўфи Оллоёр, Амирий, Феруз, Авлоний, Беҳбудий, Фитрат, Чўлпон ва яна ўнлаб ижодкорлар мероси қайта нашр этилди, илмий-эстетик таҳлилга тортилди.

Ҳаётдаги бу ижобий янгиланишлар замонавий адабиётга ҳақиқатни чўчимай ёзишга, ижод эркинлигига ташна ва шоирларга ҳам зарур

⁵¹Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қискача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 –25-бет.

имкониятлар туғдирди. Қисқа давр ичида адабиётнинг барча тур ва жанрларида ҳаётни рўйи-рост, бор мураккаблиги билан тасвирлаган, ижтимоий-маънавий адолат-сизлик, хўрлик ва қуллик шароитида мажруҳлантирилган инсон руҳиятини илгари кўрилмаган нуқтаи назардан таҳлил этган ўнлаб яхши асарлар дунёга келди. Миллий онг шаклланиши, маънавий ўз-ўзини таниш, эркин руҳни тарбиялаш ишига сафарбар этилган адабиёт ўзининг энг истеъдодли вакиллари қиёфасида иқтисодий, сиёсий ҳаётнинг барча муаммоларига фаол аралашди, ўзининг салмоқли фикрини жамият қатламларига сингдира олди.

Бундан ташқари бадиийлик деганда адабиёт ҳақида тил материали ва китобхон стандарт тасаввурларининг ўзаро мулоқотини ҳам тушуниш мумкин

1.6. Бугунги кун шеърятига бир назар.

Ҳозирги шеърятимизнинг етакчи тамойилларини белгилаб бераётган А.Орипов, Э.Воҳидов каби шоирларнинг кейинги йилларида яратган шеърлари ҳам “Фауст” муаллифининг бу фикрини тўла тасдиқлайди. Бугунги шеър ҳаёт қадар ранг-баранг ва мураккаб, анъанавий ва кутилмагандир. Унда юз йиллардан сўнг қайта мустақилликка эришган, бироқ эркинлик таъмини унутиб юборган халққа аждодлар руҳидан мадад илтижоси қизил империянинг жон талвасаси қурбони бўлган шахидлар тимсолидаги ибрат ва бедорликка

чақирув, “тўрдагилар ҳокиму мутлақ, пастдагилар юмуққўз” замонада сарсон кезаётган девона ҳақгуй руҳидаги қайсарлик манзаралари бўртиб кўзга ташланади. Нисбатан ижодий эркинлик шароитида диний мазуда, имон ва эътиқод масалаларида ҳам бадиий мушоҳада юритиш имкони туғилди. Хусусан, А.Ориповнинг “Ҳикмат садолари”, “Ҳаж дафтари” туркумларига кирган шеърларида шоир ва унинг қиёфасига жамланган омманинг Аллоҳга тавбаси, шукрона ва ибодати ўз аксини топди. Юзаки қараганда, ижодий чеклангандек туюлган бу мавзулар доирасида ҳам шоир замонавий муҳим ижтимоий фикр ва унинг янгича ифода усулини топа билди.

Миллат дардларига шериклик, омма ҳали англамаган муаммолар ўйидаги қийноқ шоирлар ижодида фарзандлик туйғусини, жўмардлик ҳиссини очиқ юзага чиқарди. Бу жиҳатдан Мирзо Кенжабекнинг “Хайрлашув”, “Қурилтой нотикларига”, “Ҳақиқат” сингари шеърлари намуналидир.

Гарчи уларнинг ҳаммасини ҳам юксак эстетик талабларга тўла жавоб берадиган асарлар деб бўлмасада, бироқ шеърларда акс этган шоир самимиятига, юрти ва юртдоши учун қайғураётган қалб исёнига бефарқ қараб бўлмайди.

Шеърларда тобора кўпроқ аксини топаётган яна бир жиҳат-бу шоирнинг имтиҳонга тортиши, у билан юзма-юз туриб “орани очик қилиб олиш”га интилишидир. Шеърият, ниҳоят, уетмиш йиллар давом этган “вазифадошлик” юкидан, сиёсий ва ижтимоий шарҳловчилик вазифасидан аста-секин қутилиб, асл қиёфасига, соф моҳиятига, янги човачилик мажмуи ишга туширилганда, кинофестивалга келган меҳмонларни кўрганда ҳам, шукурки, шаклланиб қолди. Уларни энди сурат эмас, сийрат, қалб манзаралари кўпроқ ўзига жалб қиляпти, истеъдод кучи “ўтин ёришга” (А.Қаҳҳор) сарф этилаётгани йўқ.

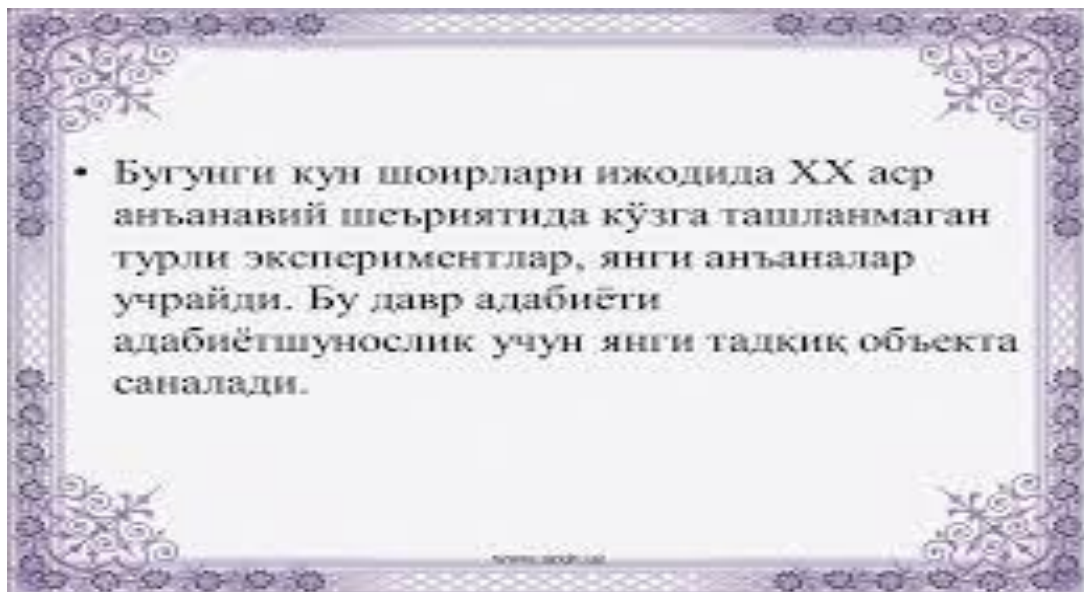
Ўзбек шеърияти ҳозирги кунда услуби ранг-баранг, мазмуний-шаклий изланишлардан чўчимайдиган, аксинча, мана шу ижодий тажрибаларнинг ўзини санъат табиати деб биладиган шоирларга эга. Агар улар ижодини анъанавий шеър йўллари чегарасида ёзаётган шоирларга қиёсан олсак, ҳозир шеърият камида икки оқимга ажралганини кузатиш мумкин. Бу икки йўналишни шартли равишда Омма шеърияти ва шахс шеърияти деб номласак, балки тўғри бўлар. Аввало шуни таъкидлаш жоизки, бу ажратиш асосида асло ташқи белгилар устивор рол ўйнамайди. Шаклдаги ўзгачалик, шеърий санъатлардан фойдаланиш даражасининг ўзи у ёки бу шоирни омма ёхуд шахс шеърияти вакилига айлантириб қўймайди. Ҳамма гап шеърда акс этаётган ижодкорларнинг тафаккур ва ҳис-туйғулари кўлами, унинг шеър деганда нимани англаши, шеърдан нимани кутиши, қай кайфиятни шеърда, қай фикрни мақолада ифодалаши каби принциплал масалалардадир.

Шеъриятдаги бу икки оқимни яққолроқ тасаввур этиш учун замондошимиз бўлган икки шоир ижодига бир назар ташлайлик.

Муҳаммад Юсуфнинг ўнлаб шеърлари миллионлаб одамларнинг қалбидан жой олган. Унинг ёзган нарсаларини сиёҳи қуримай бастакорлар куйга солишган вақтлар бўлган бу шеър ва кўшиқларни тинглаб юрагидаги турфа армонларни, чигалларни ёзгандек бўлади. Айниқса, шоирнинг

«Кокилингни ким кесди», «Кумуш», «Алдов», «Туркман қизи», «Юр Муҳаммад, кетдик бу ердан» каби турли мавзулардаги тизмалари ўзининг содда ва раван ифода усули, халқоналиги, тез тушинувга ўнғайлиги билан осон оммалашди. Хусусан, М.Юсуф «Мен ўз билганимдан қолмадим» шеърида ва шоирликни шундай англайди.

Ўртамиёначилик касали ижодий жараённинг доимий ҳамроҳи бўлиб келган. Афсуски, ошкоралик туфайли бу касаллик кучайса-кучайдики, пасайгани йўқ. Бу йилларда жиддий мақолалар учун мавзу бўла оладиган муаммоларнинг барчаси «шеърий мақолалар» (чунки уларни шеър, санъат деб

бўлмайди!) учун ҳам мавзу бўлди. Умрида Оролни, унинг қуриган қирғоқларида азобланаётган халқни кўрмаган ҳар бир ўртамиёна шоир денгиз дардида «ёнди», пахта яккаҳоқимлиги даладан шундоққина шеъриятга кўчиб ўта қолди, давлат тили ҳақида кеча муҳокамада айтилган гап бугун «шеър» бўлиб яна қайта янграйверди. Энди мақолаларга шеърдан мумтоз сатрлар эмас, аксинча. Шеърга долзарб мақолалардан ўткир гаплар эпиграф қилиб олинадиган бўлиб қолди. Ижодда самимийлик, табиийлик ўрнини муаммобозлик, гапбозлик, ғоябозлик каби қусурлар қайта эгаллаши кучайди. Бироқ, бу ҳодисаларнинг асл шеъриятга, албатта, алоқаси кам. Ҳозирги кунда ўзбек шеъриятининг эртанги кунига жиддий умид-ла қарашга барча асосларимиз бор. Фикрдаги оммавийликдан, ягона мафкура қуллигидан озод, санъатнинг асл қадриятларини секин-аста таниб бораётган энг кенжа авлод шоирларининг ранг-баранг ижодий ваъдалари бунга далилдир.

80-90 йиллар оралиғида А.Ориповнинг «Ранжком», О.Матжоннинг «Қуш йўли», «Нега мен?», У.Азимнинг «Оқпадар», М.Юсуфнинг «Қора куёш», И.Отамуродовнинг «Узоқлашаётган оғрик», М.Муродованинг «Чақмоқ изидан», э.Шукурнинг «Ибтидо хатоси» каби ўнлаб дostonлари чоп этилди. Бу асарларнинг ҳар қайсиси турли мавзуларни қамраб олган бўлиб, уларнинг бадиий савияси ҳам турличадир. Ўзбек дostonчилигида жиддий ҳодиса бўлган яна бир асар ҳам худди шу йиллари яратилдики, унга қисқача бўлса-да тўхталиб ўтиш жоиз. Бу - Абдували Қутбиддиннинг «Изоҳсиз

луғат» номли достонидир. Янги шеърият хусусида юқорида билдирган фикрларимиз мана шу дoston тимсолида, айниқса тўлароқ исботини топади.

Ғояни ёритиш ва китобхонга етказиш ҳам муҳим масалалардан биридир.

Адабиётда ғояни ёритиш ва китобхонга етказиш орасида зиддият юзага келади. Остин ғояни ёритиш ва китобхонга етказишда тил вазифасининг аҳамиятли хусусиятини таъкидлайди. Ғояни ёритиш ва китобхонга етказишда аниқлик киритиш, ўз ичига камида очиқ ифода қилинмаган тасдиқлаш ва лингвистик ҳаракатни олса, сўзнинг моҳияти ўртасидаги алоқа ва улар орасидаги бирхиллик аҳамиятли эмас. Адабиёт доирасида нима назарда тутилаётганини кузатиш учун Роберт Фростнинг “Secret Sits” шеърини таҳлил қиламиз.

Биз кўнғироқ атрофида рақсга тушамиз

Секрет Ситс ўртада ва у билади.

Бу шеър фараз қилиш ва билиш ўртасидаги қарама-қаршиликка асосланади. Шеърнинг бу қарама-қаршиликда тутган ўрни ва аҳамиятини тадқиқ этиш учун биз шеърнинг ўзи фараз ва билишнинг усулими ёки йўқми деб сўрашимиз мумкин. Шеър ҳам “Биз рақсга тушамиз, ёки у биладими. Секрет Ситс бунга тахмин қилладими? Биз тасаввур қилишимиз керакки, инсон тасаввурининг маҳсули сифатида шеър фараз қилишнинг маҳсули бўлади, рақсга тушишнинг сабаби сирлилиги, характерлилиги ва унинг “Секрет Ситс билади” деб ишонч билан тасдиқлаши жуда билгандек туюлади. Шундай қилиб биз ишонмаслигимиз мумкин. Аммо шеър бизга билиш ҳақида нимани кўрсатади? Яхши, Секрет Ситс кимдир биладиган ёки билмайдиган нарса, шундай экан билишнинг тўлдирувчиси бу ерда нима маълум ёки нима номаълумлигидан кўра “Ким билади” билишнинг эгаси, метономия орқали намоён бўлади. Моҳиятини гавдалантириш ва ўзлаштириш орқали шеър риторик бошқарувга эга ҳолатига билимнинг моҳиятини ошириб беради. Шу тариқа у бизга риторик фараз билувчини яратиб бера олишини, кичкина драмадаги характер Секрет Ситсга айлантира олишини кўрсатади. Фаразнинг ҳаракати орқали ҳосил бўлган кимдир биладиган “Сир” тўлдирувчидан эгага кўчади; (Кимдир сирни билади), (Сир билади). Шеър шу тариқа бизга ўзининг аниқлик тасдигини кўрсатади, “Сир билади” перформатив фаразга асосланади. Фараз сирни билиши керак бўлган эгага айлантиради. Гапдаги “Сир билади”, аммо “У кўрсатади” бу тахминдир.

Перформатив (намойиш қилиш) тарихининг ушбу босқичида констатив ва перформатив усул ўртасидаги фарқ қайта аниқланишича, ёритиб бериш бу – предмет ва унинг номини қандай бўлса шундайлигича тасдиқловчи тил бўлса, констатив эса, тилнинг риторик иш-ҳаракати ҳамда фаолияти сифатида у лирик лингвистик категориялар, нарсаларнинг мавжудлигини содда тарзда кўрсатиб қолмасдан, балки, дунёни бошқарди. Биз “апориа” сўзини тилда қандай аталишини аниқлаб оламиз. Апориа бу – ҳал қилиб бўлмайдиган, қийин аҳволни билдирган сўз

бўлиб, гўёки фикр жўжа тухумига боғлиқ кўринса-да бироқ, аслида унинг аксини ифодалайди. Бунда фақат биргина йўл шуни талаб қиладики, тилнинг фуқционал реформативлиги дунёни констатив шаклда, яъни тил дунёни ўзида акс эттиради, аммо тилнинг нутқ фаолияти орқали сонстатив шаффофлигини талаб қилувчи йўл йўқ. Предлоглар зарур ҳолатнинг ҳаракатини бажаришида ҳеч нарсани қилмаслигини тасдиқлайди, лекин нарсаларни шундайлигича кўрсатади, холос. Агар сиз уни аксини кўрсатишни хоҳласангиз, бу нарсаларни намоиш этишида уларнинг категориялари дунёда заифлашини тасдиқлайсиз. Бундай ҳолатда сизда уни инкор этишга йўл йўқ. Мунозара шундаки, ҳаракат-ҳолати ёки ҳақиқий тасвири перформатив, сонстатив далилларни олиши шарт⁵².

Дунё ва инсон тўғрисидаги эпик тафаккур ва оригинал тасаввурнинг лирик байни бўлмоғи талаб этиладиган дoston жанрида яратилган ҳамма асарлар ҳам бу истаклар даражасига чиқа олмади. Уларнинг аксариятида (хатто А.Ориповнинг “Ранжком”, М.Юсуфнинг “Қорақуёш”, У.Азимнинг “Оқпадар” дostonларида ҳам!) маълум бир ижтимоий, инсоний иллатлар, узоқ тарих ёхуд қатағон даври воқеалари анча юзаки, бир-биридан фарқ қилмайдиган кўламларда талқин ва таҳлил этилади. Муаллифлар фактдан ўсиб чиқиб кета олишмайди, балки унинг шеърый шарҳловчисигина бўлиб қолишади. Адабий асар сифатида тақдим этилган бу дostonлар ижодкор шахснинг ижтимоий-естетик мулоҳаза ва кайфияти асосига эмас, балки ҳаммага маълум хулосалар, юзаки сабоқлар асосига қурилади. Натижада, дostonларнинг номи ва шаклини айтмаса, ўқувчи мутолаадан янги тасаввур ва фикр, ҳозирга қадар ўзига номаълум ва ёт бўлган оҳорли кайфият ўзлаштирамайди, руҳ ларзага келмайди, асар деярли изсиз йўқолади. Бу эса, жанрнинг имкониятларидан ҳозирча тўла ижодий фойдаланилмаётганини кўрсатади.

1.7.Замонавий наср тараққиёти.

Адабиётдаги сифат ўзгаришлари насрда яққолроқ намоён бўлмоқда. 70-йиллар охиридан ижодга кириб келган бир гуруҳ истеъдодли носирлар ҳозир айна камолот палласига қадам қўйган бўлсалар, турфа услубий-ғоявий тажрибаларни дадил қўллаётган кенжа авлод, айниқса, кичик насрий жанрларда жиддий натижаларга эришди.

Ҳикоянинг бош назаряси презентация ва ҳикоядир. У матн билан юзма-юз туради. Термин кино ва бошқа вакилликларни ўз ичига олади. Китобхон ҳикояни ҳис қилиши ва унда

⁵²Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 –77-79-бетлар..

бирорта матн кўриши ва нималар содир бўлганини ҳам тушуниши керак. Биз шундагина ҳикояда қандай матн танланганлигини ва унда қандай қийинчиликларга дуч келганини сўрашимиз мумкин. Бу ерда ўзгарувчанлик жуда кўп ва улар ҳикояга ҳал қилувчи сифатида таъсир қилади. Кўп ҳикоялар бу ўзгарувчанликни турли хил йўллар билан ўрганади.

Бу ерда ўзгарувчанликни англаувчи бир қанча саволлар мавжуд:

Ким гапирди?

Шундан маълумки ҳар бир ҳикоянинг шарҳловчиси мавжуд, кимдир ҳикоядан ташқарида кимдир эса ҳикояхарактерларида мавжуд. Назариячи шу жиҳати билан фарқ қиладики, ҳикоянинг қаерида “мен” дейилса, унда биринчи киши сўзлаб берувчидир ва у ҳикоянинг бошқаҳрамони ҳисобланади. Улар ҳикояда камдан-камиштирак этишлари, ёки ҳикоя кузатувчисидир ёки улар ҳикоянинг бошқаҳрамони эмас, балки ҳикояда нималарнидир изоҳлаб бериш учун иштирок этишар.

Ким кимга гапирди?

Муаллиф китобхон учун ҳикояяратади. Китобхонлар эса ҳикояни ўқиб хулоса чиқаришади. Шарҳловчи баъзан тингловчиларни назарда тутаяди, баъзан эса кимлиги номаълум бўлади (айниқса ҳикоя ичида ҳикоя бўлганда, бир киши иккинчи кишига гапирётганда). Ҳикоя сўзлаб бериш хонасида ишловчи шахс шарҳловчи дейилади. Бошқалари эса замонавий ўқувчи маълум мурожаатларни ва аксарият тахминларни танлаган томошабинлардир. Америка ва Европа ҳикоялари тез-тез феминистик танқидга учрайди: ўқувчининг ҳеч қандай аралашувисиз кўринишида муомалада бўлади.

Ким қанча гапирди?

Шарҳловчи воқеалар содир бўлаётган пайтни шарҳлаши мумкин. Ричардсоннинг “Помела” романида бундай ҳолатни кўриш мумкин. Ёки ҳикояларда кенг тарқалган иборалар қўлланилиши мумкин.

Ким қайси тилда гапирди?

Ҳикояда ўз тилидан, махсус тилдан ёки улар қабул қилган ва бошқа тиллардан фойдаланиш мумкин. Ҳикоялар орқали болаларга катталар тилини сингдириш мумкин. Рус назариячиси Михаил Бахтин монолог сифатида полифоник ёки диалогик романни таърифлаган ва у романинг моҳияти турли тиллар ва иборалардан ташкил топганлигини таъкидлаган⁵³.

Ҳикоячиликда кузатилаётган мазмун ва шакл яқраглигидан қочиш, руҳий таҳлилнинг турли усулларига мурожаат қилиш бу жанр имкониятларига қайта умид туғдирмоқда. Ўнлаб ўқимишли ҳикоялар орасида Асқад Мухторнинг «Чодирхаёл», Ш.Холмирзаевнинг «Кўк денгиз», «Қадимда бўлган экан», Х.Султоновнинг «Ғуломгардиш», Э.Аъзамовнинг «Боғболалик Кўкалдош», Х.Дўстмуҳаммаднинг «Жажман», Н.Отохоновнинг «Оқ бино оқшомлари», О.Отохоновнинг «Учинчи қаватдаги сариқ дераза»,

⁵³Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 –68-69-бетлар.

Н.Ешонкуловнинг «Маймун уетаклаган одам», Ш.Хамроуевнинг «Суратдаги аёл» сингари асарларини эслаш кифоя. Уларда миллий онгсизлик фожиасинидан тортиб ишқ мажнунаси қисматигача, аждоддан авлодга ўтиб келаётган ғулом (қул)лик руҳияти таҳлилидан тортиб, ўз-ўзини сарсон излаётган шахс руҳиятигача қаламга олинган. Оврўпа ва Лотин Америкасининг энг илғор адабий тажрибаларидан ижодий ўрганишда ўсаётган ҳикоячилигимизда объектив тасвир ва таҳлилга қурилган анъанавий йўллар билан биргаликда кўпроқ рамзий тимсол ва ишоралар, руҳий баён йўллари билан фойдаланишни кузата бошладик. Агар А.Мухтор ўзининг «Чодирхаёл» ҳикоясида миллий ва маънавий манқуртлик ҳолотини тупроқ ва қум остида қолиб кетган ўрадаги одамлар руҳияти орқали ёритишга уринса, Х.Дўстмуҳаммад эрксизлик ва иқтисодий-маънавий талов тарихини бозорда пайдо бўлган веб-ташиб тўймас номаълум махлуқ - Жажманга оломоннинг муносабати шаклида қайта яратди. О.Отахонов ҳикоясида тасвирни, учинчи қаватдаги сарғиш деразага тикилганча ўйга толган йигит қийноқларини дабдурустдан англаш осон кечмайди ўқувчига. Фақат зийрак мушоҳадагина гоҳ ёруғ, гоҳида хира нур сочаётган, бу орқали ўзида мужассам мураккабликни англашга бўй бермаётган бу сирли дераза ўша йигит қалбининг асл тимсоли эканини тушунишга ёрдам беради. Балки ўзбек ўқувчисининг ҳозирги савиясини ҳисобга олиб танланган ҳикоя эпиграфи-Рембонинг «У сарсон изларди ўзини ўзи» деган мисраси мушоҳадали ўқувчига ортиқчалик қилар. Чунки, шу бир мисра ҳикоянинг эстетик қувватини, сирини аввалдан ошкор қилиб қўйгандек бўлади.

Назар Эшонкуловнинг «Хароба шаҳар суврати», «Куюн», «Тобут», «Маймун уетаклаган одам» сингари ҳикояларида ҳам фикрлар ифодаси учун танланган рамзий тимсол ва тасвирлар ўзининг табиий ва мантиқийлиги билан ўқувчида Шубҳа уйғотмайди, уларда илгари сурилган ижтимоий фикрлар ҳар қанча оммавий бўлмасин, муайян инсон тақдири ва руҳиятига чамбарчас боғлиқ ҳолда янгича янграйди. Бироқ «Истило» номли ҳикоядаги Туркистон босқини тарихининг турли жараёнларига механик равишда тимсол ахтариш, асарнинг мақсади, бор-йўғи кўпчиликка маълум яқин ўтмишни бошқачароқ - бадийроқ шаклда қайта эслаш экани, муаллиф ўз-ўзини такрор каби, ижтимоий-сиёсий хабардорликнинг ўзиданоқ ҳикоя ясай беради. Кўринадики, бу ҳикоянинг ўрнини яхши бир тарихий-публицистик мақола билан бемалол алмаштирса бўлади. Ҳолбуки, ҳақиқий санъат ўрнини ҳеч нарса боса олмаслиги керак, аслида санъатнинг ўзи инсон тафаккурининг бошқа шакллари уета олмаган, ҳеч қачолн уета олмайдиган кенглик ва юксакликларида яралади, яратилади.

80-йилларда яратилган қиссаларнинг бош қаҳрамонлари аксарият жамиятнинг қуйи қатламларидан, унитилган, умум диққатидан панароқда яшайдиган, ўйлайдиган кишилардан танланди. Бироқ бу одамлар қалбида яшаётган туйғулар, жўш ураётган тўфонлар тасвир ва таҳлили шуни яна бир бор исботладики, бош қаҳрамон танловида асосий мезон унинг ижтимоий ўрни билан эмас, балки ижодкор ниятини тўлароқ ва ишонарлироқ уетказишга яроқли характер бўлмоғи билане белгиланиши лозим. Бу қиссалар қаҳрамонларига қўйилган исмлар билан ҳам гўё муаллифлар уларнинг тақдирига ишора қилаётгандек туюлади- элчиуев (Э.Аъзамов. “Жавоб”), эломонов (М.Дўст. “Истеъфо”), Зиёдулла Кал, Қоплонбек, Оймомо (Т.Мурод. “От кишнаган оқшом”, “Ойдинда юрган одамлар”), Ғулом (Х.Султонов “Кўнгил озодадир”) вабошқалар. Уларнинг аксарияти у ёхуд бу шаклда жамиятдан хўрлик, адолатсизлик кўрадилар, аксарияти бу ҳолатга қарши ожизгина бош кўтариб мағлуб бўладилар. Агар ҳалол чавандоз Зиёдулла куппа-кундуз кунда, ҳамманинг кўз олдида рўй бераётган зўравонликка чидай олмай, бир инсон боласига ёрдам бергани учун ўғли тенги йигитлар томонидан тепкиланиб, одам боласидан эмас, тилсиз, бироқ қалбли ҳайвон - севимли отидан надот сўраса ва топса, “Жавоб”нинг қаҳрамони элчиуевнинг, ҳокисори ва атрофдагиларга фақат яхшилик тилаган кимсанинг, нафақат мажруҳ қилинган жисмини, балки шаъни ва имонини ҳам пул ва молга чақишга уриниб кўрадилар.

Бадиийлик- ўзига хос тилдан ташкил топувчи ва бошқа характердаги хабар мазмунидан ажратиб турувчи сифатдир. Адабиётнинг асосий қуроли тил ва шунинг учун ҳам у биринчи даражада аҳамият касб этади (35-б)

Тилга олинган қиссаларда воқелик ва инсонга ёндашув анъанавий наср услубида олиб борилса, Х.Дўстмуҳаммаднинг “Оромкурси” асарида янгича йўлни кўрамиз. Асар қаҳрамони, сирли ижтимоий-сиёсий кучлар томонидан “келажаги порлоқлар” рўйхатига киритилган, агар қўйилган талабларга сўзсиз бўйсунса, давлат бошқарув поғоналари бўйлаб жуда тез ўсуви режалаштирилган аспирант йигит Кўклам Тонготаров (бу исмдаги рамзийликка ҳам эътибор беринг!) аввалига маҳлиё бўлиб, ора-сира бепарво, охир-оқибат қайсарлик билан оромкурси-кресло-ла олишади. Қиссада оромкурси рамзи фақат амал-еътибор тимсоли бўлибгина қолмай, балки наслга аралаша бошлаган инсон эркисизлиги, маънавий-руҳий куллиги, қиёфасизлигининг яхлит тимсоли этиб гавдалантирилади. Сирли парадокс (тескарилиқ)-шаклий ҳокимият, кўриниб-сезилиб тургувчи кучга эришмоқ учун руҳий ҳокимиятни, ботиний қудратни, шаън ва шавкатни сўндирмоқ ёхуд ўзгартириб-синдирмоқ талаб этилади. Қиссада бу масала жуда кескин қўйилади (ё бўйсуниб яшаш ёки бўйин эгмай ўлиш). Учинчи-ўртача йўл йўқ! Ва қисса қаҳрамони, умрбод ўзи бўйсуниб ўзгаларни бўйсундириб ўтган отасидан фарқ қилароқ иккинчи йўлни танлайди. У бу ҳаракати-ўз-ўзини қурбон қилиши билан аждоддан авлодга ўтиб келаётган, ирсиятга қадар сингиб улгурган ички қуллик занжирининг ўзи билан уланувчи бир ҳалқасини узатди-ўзини эмас, ҳали туғилмаган, бироқ туғилса барибир қул

бўлажак фарзандини ўйлайди. Туғилажак фарзандлар қулларидан бунёд бўлмаслигини истади.

Кейинги ўн йиллик романларга ниҳоятда бой бўлди. Уларнинг аксарияти турғунлик ҳаётни, ўша йилларда одамларни қийнаган иқтисодий-маънавий муаммоларни акс эттирди. Бу асарларнинг қаҳрамонлари ҳам бири-бирига жуда ўхшаш тақдир эгаларидир. Ҳам салбий, ҳам ижобий персонажларга ёндашишда Ёзувчиларнинг аксарияти бир хил қадриятларни мезон қилиб олдилар, жамияттурмуш тарзига, маънавий ва иқтисодий адолатсизликларга муаллифларнинг муносабати ҳам бир-биридан катта фрак қилмади. Хусусан, О.Ёқубовнинг “Оққушлар, оппоққушлар”, С.Аҳмаднинг “Жимжитлик”, Ў.Ҳошимовнинг “Тушда кечган умрлар”, Н.Қобулнинг “Унитилган соҳиллар” ва бошқа ўнлаб романларнинг ғоявий-бадий савиясида кўплаб муштаракликлар сезилади. Тўғри, бу асарларнинг барчасида ҳам эзилган, талон-тарож қилинган халққа чин дилдан ачиниш, уни эзган ва талаган тубан кимсаларга (уларнинг кўпчилиги турғунлик даврида энг юқори мансабда бўлган шахслар!) чексиз нафрат руҳи яққол сезилиб туради. Асарларда илгари айтилмаган фикрлар ва ҳақиқатлар айтилиб, илгари тасвирлаш мумкин бўлмаган турмуш пучмоқларига ёруғлик туширилади. Бироқ, романдек эпик жанрнинг муваффақият қозонмоғи учун ҳали бу жиҳатларнинг ўзигина утарли эмаслигини ҳам мутолаа пайтида сезмаслик мумкин эмас. Жанрлар тўғрисидаги авалги билимлардан Сизга маълумки, роман шаклланмоғи учун муаллифдан дунё ва инсон тўғрисида ниҳоятда кенг ва чуқур, албатта янги тафаккур талаб этилади. (Роман терминининг маъноси ҳам «янги» деганидир!) Роман салмоғини унда акс эттирилган персонажлар сони ёхуд воқеалар ҳажми эмас, балки уларнинг нечўли мукамал таҳлил ва талқин этилгани белгилайди. Романий тафаккур утакчилик қилмаса, ҳар қандай катта асар воқеа-ҳодисаларнинг ақлга ва мантиққа мослаштирилган йиғиндисидан бошқа нарса бўлмайди. Айниқса, Оврўпа ва Лотин Америкаси романчилиги эришган муваффақиятларга нисбатан олганда, ҳозирги замон ўзбек романининг шаклан ибтидоийлиги, фалсафий-эстетик жиҳатдан эса анча жўн ва саёзлиги яққолроқ сезилиб қолаётир.

80-йиллар романчилигимизнинг энг жиддий ютуқлари, Шубҳасиз, Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Лолазор» ва Тоғай Муроднинг «Отамдан қолган далалар» асарларидир. Уларда яқин ўтмиш кунлари мисолида ҳаёт ва инсон шамойиллари сири устида чуқур ўйга толинган, фақат Шу даврдагина эмас, тарих ва келажакнинг ҳамма тахламларида учраши муқаррар бўлган инсон типлари изчил ва батафсил кузатилган. Буни «Лолазор» романи мисолида курайлик.

Одамзод тирикчилиги яқрангликдан йироқ - унда фақат трагедия ёхуд нуқул комедия ўйналмайди, аксарият иккиси аралаш-уйқаш келади. Мана миллион йиллардирки, қўйиладиган инсон томошаси кўпроқ трагикомедиядир. Саҳнадаги марказий роллар кимларнинг пешонасига битади ва ўйин муддати қанча-ёлғиз қўғирчоқбоз тақдирга, унинг истак ва кайфиятига боғлиқ... Ахир шундай бўлмаса, «оламини булдуруққа бостириш» ни хомхаёл

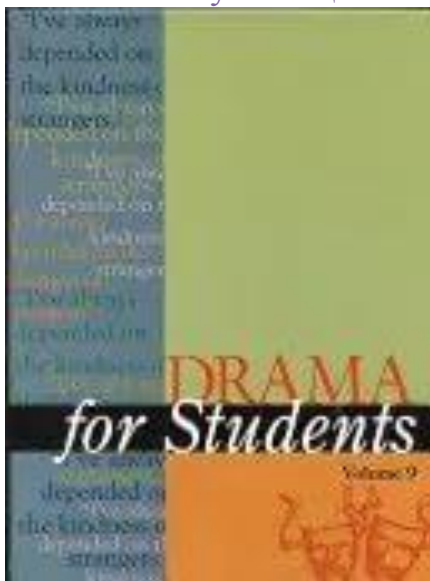
қилиб юрган саводсиз Хотам Шўронинг ҳовлиқиб-ҳазиллашиб ташлаган куръаси «иккита битлиқи» нинггина эмас, бутун бошли бир миллат ва мамлакатнинг ярим асрлик тақдирини ҳал қилиб юборармиди?!

Қачонлардир Булдуруқдан, ўзлари хоҳламаса-да, “ёрқин келажак сари” зўрлаб йўлга солиб юборилган “икки битлиқи” – Яхшибой чўпоннинг ўғли Назар билан Калонқул бўёқчининг ўғли Хоруннинг умр йўли роман сюжетининг асосини ташкил этади. Муаллиф тасвир ва талқин полифониясини (кўповозлилик) таъмин этмоқ ниятида баённинг турли усул ва услубларидан фойдаланади. Воқелик табиатига қараб биз уни гоҳ Яхшибоуев ўйлари тарзида, гоҳ ҳалол ёзувчи Саидқул Мардон кундаликлари шаклида ўқиймиз. Худди ҳаёт ва сиёсат сахнасидаги ўйинларнинг ўзи сингари уларнинг талқинида ҳам ўта жиддий, ҳатто публитсистик оҳангдан тортиб кесатиқ-пичинг, истехзо оҳангигача бетўхтов алмашинувлар бўлиб турдаи. Агар адабиётда энг машаққатли вазифа характер яратиш бўлса, М.Муҳаммад. Дўст бу юмушни ўз асарида муваффақиятли уддалай олган. Романда Ошно, Муҳсина хоним, Қурбоной, Аввалбек сингари қатор инсон характерлари кашф этилган. Уларга ўхшаш типлар ўзбек адабиёти тажрибасида, очиёи, ҳали учрамаган эди. Ошнода юз берадиган қиёфа эволюцияси, Муҳсина хонимдаги турмушда ҳам худди сахнадагидек қиёмага уетган ижрочилик маҳорати, «мен бир оддий ўзбек қизи» деб бошланувчи оммавий хўрликни тўтидай такрорлашга ўргатилган Қурбонойнинг аввал пистафурушликдан мамлакатга донғи кетган машъалга айлантирилишию, сўриб шираси томом қилинганч бевақт, жимгина (бирок ниҳоятда фожиали тарзда!) ҳаёт шамининг сўндирилиши, дурагай руҳ ва кайфият кишиси бўлган Аввалбек характерларининг тақдим этилиши ўзбек ўқувчилари учун катта янгиликлардир.

Шубҳасиз, «Лолазор» нинг энг улкан ютуғи бу - Назар Яхшибоев образи. Қаршисида «искандару Доролар чангаллаб қоладиган» ақл эгаси, ҳар қандай вазият ва ҳолатнинг пири, юзадаги обрў ва бахтиёрлик тубида чексиз анланган армон ва уят, юзадаги намунали оила ва машҳур адиблик остида умрбод туйғу-руҳ кемтиклиги ва ҳижолатпазлик кўтариб юрувчи бу одам характери бирор қолипга бўйсунмайди. У ўзини яратган шароит ва шахслардан ҳам, ўзи яратган муҳит ва кимсалардан ҳам, энг шафқатсиз - ўзидан ҳам ич-ичидан жирканади. Ўзининг фаол иштирокида созланган бу муҳитни гоҳ бўралиб сўқади, гоҳ ҳамманинг устидан мағрур кулади, гоҳ кулиб туриб йиғлайди, гоҳида бўлса Шу жирканч турмуш ва қиёфалардан фарқли ўлароқ, у бир вақтнинг ўзида ҳам сахнада рол ўйнайди, ҳам кўплаб ролларга режисёрлик қилади, ҳам парда ортидан бутун ҳаракатларни кузатади ва буларга қўшимча, залда ястаниб ўтириб, абадий такрорланаётган бу ўйинларга баҳони ҳам ўзи беради! У ихтиёрсиз тушиб қолгани гирдобда ғарқ бўлиб кетмаслик учун ҳамма нарсани қилади-неча-неча одамларнинг бошига оёғини тираб юқорига талпинади, ҳаракатига ҳалақит бераётган қанча дўстларини жон ҳолатда суриб четга улоқтиради, доим ёнидан жилдирмагани ошно қўғирчоқ Хоруннинг ўзи шишириб яратган обрў-амал пуфагига тирмашиб жон саклайди...

1.8. Ҳозирги ўзбек драматургияси ва адабий танқиди.

Ҳозирги ўзбек саҳнаси драматургиянинг мумтоз намуналарини қайта жонлаштириш билан фаол шуғулланмоқда. Хусусан, Аброр Ҳидояттов номидаги театр Ҳамзанинг “Паранжи сирлари”, “Майсаранинг иши”, Фридрих Дюрренматт (Швейтсария ёзувчиси)нинг “Ешак соясидан чиққан хангома”, Сатира театри А.Қаҳҳорнинг “Тобутдан товуш” спектакллари янги вариантларини саҳнага олиб чиқдилар. Шунингдек билан қайд этиш керакки, замонамизнинг забардаст режиссёрлари (биринчи навбатда Баҳодир Йўлдошев!) бу асарларни мутлақо янги “ўқиганлар”, матннинг яширин жозиба ва кучини қайта кашф эта олганлар.

Жамиятдаги кескин ўзгаришлар, равшанки, саҳнага ҳам ўз нафаси ва қахрамонларини олиб киради. Ўтган даврлар иллатларини фош қилувчи пафосда ёзилган Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг “Пуч”, Шукруллонинг “Унсиз фарёд”, Ҳамид Ғуломнинг “Бир миллион фожиаси”, Ҳайдар Муҳаммаднинг “Хотинлар “гапи”дан чиққан хангома” каби драма ва комедиялари нафақат мавзу ва муаммо муштараклигига, балки бадиий савия (у эса анчагина паст) муштараклигига ҳам эга.

Тарихий мавзуда ҳам қатор янги асарлар ёзилди. Туроб Тўланинг “Нодирабегим”, Салоҳиддин Сирожиддиновнинг “Тўмарис”, Шукур Холмирзаевнинг “Қора камар”, Шухрат Ризаевнинг Навоийнинг “Садди Искандарий” достони асосида яратган “Искандар” песалари шулар жумласидандир.

Маълумки, шу пайтга қадар ҳазрат Навоийнинг қатор дostonларининг саҳна вариантлари, шоирнинг ҳаёти акс этган ўнлаб адабий асарлар яратилган эди. Аброр Ҳидояттов номидаги театр саҳнасида ўйналган “Искандарс спектаклининг ўзига хос томони шундаки, унда муаллиф ва режиссёр матнга анча эркин, ижодий ёндашдилар, тарихий ҳақиқат ва адабий мантиққа риоя қилганлари ҳолда Искандар шахси ва унинг фожиаси орқали умуминсоний муаммоларни, абадий ҳал бўлмас руҳий жумбоқларни ўртага ташлайдилар. Ҳар қанча ўринмасин, охир-оқибат нафс домига йўлиққан шоҳ Искандар билан саҳнада ёнма-ён туриб мутафаккир Навоий ҳам изтироб чекади, шоҳ ва салтанат, шоҳ ва улус, шоҳ ва шахс, шоҳ ва нафс муаммолари яхлит ҳолда, кенг планда биринчи марта махсус мавзу этиб танлангани ва бу адабий мавзуларнинг янги тарзда ёритилгани «Искандар» спектаклининг қимматини оширган.

Жамият ҳаётининг покланишида ошкора танқид қанчалик муҳим рол ўйнаса, сўз санъати ривожига адабий танқиднинг аҳамияти шунчалик сезилади. Қолаверса, 80-90 йиллар адабий танқиди соф Адабиётшунослик доирасидан чиқиб жиддий тарихшунослик, жамиятшунослик фанига ҳам айланди, омманинг ижтимоий-сиёсий дунёқарашининг ўсишида муҳим омил

бўлди. Чўлпон, Фитрат, Ҳамза, А.Қаҳҳор, У.Носир каби ўнлаб ижодкорларнинг тақдири ва асарлари ўрганилган жиддий тадқиқотлар айна Шу йилларда ёзилди ва ёзилмоқда.

1.9. Асарнинг маъноси. Мазмун ва маъно табиати.

Мазмуннинг моҳияти нимадан иборат? Баъзида биз фикрнинг мазмуни бу сўзловчининг нимани назарда тутаётгани маълум белгиланган мазмунни етказиши деб тушунамиз. Баъзида биз матнда бир нарсани назарда тутганимиз ҳолда, бошқа нарсани баён этмоқчи бўламиз. –Негаки мазмун-моҳият бу тилнинг ўз ички маҳсулидир. Баъзан биз контекстни маънони аниқлаб берувчи омил деб биламиз; аммо бу фикр нимани ифодаляётганини билиш учун сиз ўша даврдаги шарт-шароитлар ёки тарихий вазиятни билишингиз керак бўлади.

Айрим танқидчилар матннинг мазмуни бу китобхоннинг тажрибаси маҳсули деб ҳисоблашади. Мақсад, матн, контекст, китобхон –булардан қайси бири мазмунга аниқлик киритади деган савол юзага келади.

Энди санаб ўтилган тўрт омил шунини кўрсатадики мазмун аслини олганда мураккаб ва чалкашдир.

Адабиёт назариясида узоқ вақтдан бери кўндалнг бўлиб турган савол бу адабий маънони аниқлаш масаласидир. ”Атайлаб адаштириш” деб номланган маишхур мақолада адабий асарлардаги мазмун тўғрисидаги баҳс-мунозаралари ёзувчининг кўрсатмалари асосида ечим топмайди деган фикрни илгари суради. Асарнинг мазмун-моҳияти бу ёзувчининг асарни яратиши мобайнидаги ўй-фикрлари эмас, ёки ёзувчининг асар тугатилганда асарнинг нима маъно ташиши ҳақидаги ўй-фикрлари эмас, балки асарни жонли ва таъсирли қилиб кўрсатишда муваффақиятга эриша олганлигидадир. Агар биз одатий суҳбатларда маъно-мазмунга кўпроқ

Бунинг сабаби битта биз одатда сўзловчининг нима демоқчилигига эмас у айна ўша дақиқада нимани ўйляётганига кўпроқ қизиқамиз, бироқ бадиий асарлар қиймати муайян тизимдаги сўзларнинг маъзани чақини орқали тушуниб етилади ва қадрланади.

Муаллиф нуқтайи назари билангина чекланиб қолиш танқидий стратегиялардан бири ҳам бўлиши мумкин. Лекин бугунги кунда мазкур маъно шунчаки ички кечинма эмас балки шахсий тажриба ва ўтмиш малакаларига таянган ҳолда ифода этилиши: келтирилган вазиятда муаллифнинг амалга ошираётган фаолиятини намоён этишидир.

Бироқ бу стратегия кейинги шарҳларни қоралади унга кўра бу ўйсинда ёндашиш унинг яратилиши пайтигагина хос бўлиб баъзи бир бахтли тасодифлардагина келгуси китобхонларнинг ҳам ўй-ҳаёлларига мос келиб қолиши мумкин.

Танқидчиларнинг фикрича, мақсад ҳамма нарсани белгиляди назариясини рад этсак, ўқувчини муаллифдан устун кўйган бўламиз ва бу асарнинг асил моҳиятини очиб беришда тўсқинлик қилади. Моҳиятин иизоҳлар экансиз бошқаларни унинг мувофиқлигига ишонтиришингиз

керак акс ҳолда у рад этилади. Ҳеч кимайтолмайди: “ҳамма нарса абадий” деб, шундай эканёзувчи учун ҳам биргина асил маъно билан чекланиб қолмасдан кенг китобхонлар оммасига хилма-хил ниҳоясиз тушунчалар тўрламини етказиб бериш шарафи насиб этгани яхиимасми?

Бу билан ёзувчининг фикри ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас демоқчимасмиз, аксинча кўплаб танқидий масалаларни муҳокама қилишда матн ва матнда ифодаланган мазмунни қиёслаш, солиштириш етакчи восита саналади. Бу нарса муаллифнинг фикрини таҳлил қилишда ёки асарда мураккаблашган ва ёхуд ошкора йтилмаган яширин тағмаънони кўрсатиб беришда бирламчи омил сифатида қаралади. Ишнинг моҳияти муаллифнинг маълум бир пайтда ҳаёлида бўлган нарса ҳам эмас шунчаки матннинг бир қисми ва ёки китобхоннинг шахсий тажрибасига ёндашишигина ҳам эмас. Моҳият ажратиб бўлмас тушунча, чунки у шунчаки оддий ҳам эмас ва осон йўл билан аниқланиб ҳам бўлмайди. Унда ҳар икки томон- матнда аслида нима дейилмоқчи ва биз қандай маънони кашф этишимиз ҳамоҳанг равишда бўлади. Моҳиятни англаб етишдаги баҳс-мунозаралар доимо қайсидир бандларда тўғри, шунинг учун ҳам бу борада аниқ тўхтамга келиш мушкул. У ҳар вақт синчковликни, жиддий рад этиб бўлмас кучли муҳокамаларни ўртага ташишни талаб этиб келган.

Агарда бирор-бир қатъий формула ёки унсирни ўзимизга бош ўлчов мезони этиб белгиласак, контекстда муаллиф ва китобхон нуқтайи назари, тил қоидалари, бошқа бир қанча ҳар қандай унга тааллуқли бўлган элементлар кўзда тутилганлиги туфайли контекстни маънони аниқлаш воситаси деб олишимиз мумкин. Шунини таъкидлаш жоизки, моҳият контекстга боғланган, бироқ контекст ўзи якка тушунча: ҳеч қандай қатъий қонун йўқ олдиндан унга алоқадор бўлиши мумкин бўлган контекстни бойитган элементларни келтириб ўтиш учун тил назариялари орқали юзага чиқарилган адабиёт мазмунини ёритиб беришдаги катта-катта қадамлар ҳам контекст таҳлилининг кенгайиши ва қайта ўрганилиши асосида вужудга келган. Мисол учун, Тони Моррисоннинг фикрича тўла англаб етилмаган қулдорлик тизимининг тарихан мавжудлиги америка адабиётини адабиёт этиб халққа танитган, бу орқали миллатнинг озодлик борасидаги қарашлари, тўсиқларнинг ёриб ўтилиши, тўсиқсиз йўллар, чексиз тафаккур каби интилишлари ўқувчи онгига контекст асосида сингдириб келинган. Эдвард Седнинг қайд этишича эса Жэун Аустиннинг романларидаги мазмунни ўша замон муҳитини ёритмасдан таҳлил этиш керак негаки уларда импэриянинг колониялардан фойдаланиб Британияда, она маконда, дабдабали ҳаёткечириш учун моддий томонлама таъминлашга хизмат қилганлиги ҳақида сўз кетади.

Моҳият контекстга боғланган, бироқ контекст эмас, у ҳамма вақт назарий танқид ҳужуми остидаги ўзгаришларга тайёр турмоғи зарур.

Герменотиклар қарашларида мунтазам маҳсулотнинг асл контекстдаги мазмунини тиклаш бўйича тадқиқот олиб борадиган тури (муаллиф ўй-ҳаёллари ва мақсади ҳамда унинг айнаи шундай қабул қилиши кўзда тутилган омманинг онгидаги маънолар) биркўз югуртишида кўзга чалинмайдиган, яширин сиёсий, фалсафий, ахлоқий бузуқ, тилишуносликка алоқадор кўринишлари билан шуғулланадиган шубҳалар герменотикасидан фарқ қилади. Биринчи гуруҳ матн ва муаллифни устун кўриб уларнинг қарашларини ёқласа, иккинчи гуруҳ муаллифлик ҳуқуқини четга суриб туришни маъқул кўради.

Аммо ушбу бирликлар тўлақонли мукамал дегани эмас улар бир-бирини тўлдирди: тикланиш герменотиклари бизнинг онгимиз оғизлик қиладиган маъноларни чеклаб унинг қудратини заифлаштиради, шубҳалар герменотиклари ҳаттоки муаллифнинг ўзига ҳам аён бўлмаган фикрни кўра олади, бизни беихтиёр бугунги кунмасалаларини қайтадан ўйлашга чорлайди, матннинг кўрилмаган қирраларини кўрсатиб уни янада қийматини оширади. Шу билан бирга бунданда кучлироқ фарқ бўлиб у текстнинг ўзини юқоридаги икки хил назария асосида таҳлил этиш билан симртоматик таҳлил ўртасида юзага келади. Унда матнга умуман алоқаси бўлмаган янада кучлироқ аҳамиятга эга бўлган, қизиқишлар доираси, автор психологияси ёки замонасининг ижтимоий зиддиятлари, буржуазия жамиятидаги инсоният кўрқувини ўрганиб таҳлил қилиб чиқади. Симртоматик таҳлил аниқликни инкор этади- у одатда бирор нарсанинг белгиси- шу сабабдан ҳам моҳиятни ёритиб беришга етарли асос бўла олмайди, бироқ оддий бир бадиий асар маданиятни очиб беришда аҳамиятини ҳисобга оладиган бўлсак, унинг ёрдами ўша соҳада беқиёс эканлигини англаб етамиз⁵⁴.

Адабиётнинг ўзи сингари унинг таҳлил ва талқинида ҳам, ниҳоят, ақидавий ғоябозликдан, яқка фикрликдан, юзаки ва сунъий эстетик қарашлардан фориғ бўлиш жараёни кечмоқда. Шубҳасиз, анча илгарилаб кетган жаҳон, Биринчи навбатда, Оврўпа эстетикасининг энг буюк намуналари-З.Фрейд, Ф.Ницше, э.Фромм, А.Шопенгауер фалсафий қарашлари, А.Камю, М.Пруст, У.Фолкнер, С.Моем адабий асарларидаги бениҳоя чуқур ижтимоий-руҳий таҳлил имкониятларидан ижодий ўрганиш

⁵⁴Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011 –. 4-боб. 45-50-бетлар

бадий тафаккуримизнинг тор қолиплар қуршовидан чиқишида асосий омиллардан бўлмоқда.

Сўнгги йилларда ёзувчи публицистикасининг кескин кучайиши, сифат жиҳатидан ўсиш жараёни бормоқда. Жамият турмушининг барча катта муаммоларини биринчи бўлиб ёзувчи-шоирлар қаламга оладилар, халқ ва ҳукуматлар диққатини уларга фаол жалб этадилар.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар.

- 1.Бадий асар тахлили тамойиллари ҳақида маълумот беринг!
- 2.Тарихийлик ва яхлитлик тамойили нима?
- 3.Нима учун асарни турлича таҳлил қилиш мумкин!
- 4.Асардаги бирор эпизод тахлиliga мисол келтиринг?
5. Китобхон рекацияси деганда нимани тушунаси?
6. Таҳлил ва талкин муносабати нима?
- 7.Бугунги ўзбек ва жаҳон адабиётида қандай янги асарлар яратилди ва уларда қандай муаммолар кўтарилиб чиқмоқда?
- 8.«Модеренизм» - қандай адабий оқим ва унинг ўзбек адабиётидаги кўринишлари ҳақида нималарни биласиз?
- 9.Жаҳон адабиётидан ўзбек адабиётига қилинган таржималар ва ундаги муаммолар.
- 10.Халқчилик - атамаси ўзбек адабиётшунослигига ўрта асрлар гуманизми хулосаларини ўзлаштириб, шакллан асримиз бошида кириб келди.
- 11.Бугунги ўзбек публицистикасининг аҳволи қандай?

Асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалар

1. Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари.-Т.: “Ўзбекистон” 2002.
- 3.Умурув Х. Адабиётшунослик назарияси.-Т.: “Ўқитувчи”, 2004.
- 4.Улуғов А. Адабиётшуносликка кириш . “Университет”. 2005

Қўшимча адабиётлар

1. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир-Т.: “Янги аср авлоди”, 2004
2. Султонов И. Адабиёт назарияси.-Т.: “Ўқитувчи”, 2005.
3. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. - Т.: “Зарқалам”, 2006.
4. Қуронов Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-танқидий тафаккури тарихи очерклари. – Тошкент: “Фан”, 2008.
5. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: “Akademnashr”, 2010.
6. Хализев В. Е. Теория литературы. Учебник.-М.: “Высшая школа”, 1999

Интернет ресурслари

1. www.pedagog.uz
2. www.ziyonet.uz
3. www.ijod.uz
4. www.ziyouz.com

СЕМИНАР МАШҒУЛОТЛАР МАТЕРИАЛЛАРИ

1-МАВЗУ:“АДАБИЁТШУНОСЛИК” ФАНИНИНГ МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ. АДАБИЁТНИНГ НАЗАРИЙ МУАММОЛАРИ

Ўқув машғулотивнинг мақсади:“Адабиётшунослик” фанининг мақсад ва вазифалари ҳақида маълумот бериш. Адабиётшуносликнинг таркибий қисмлари ва ёрдамчи соҳалари. Адабиётшуносликнинг ўрганиш объекти. Адабиётнинг оғзаки ва ёзма шакли. Адабиётшуносликнинг бошқа ижтимоий фанлар билан боғлиқлиги.

Адабиётшуносликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши ҳақида маълумот бериш. Фаннинг предмети ва объекти. Фаннинг метод ва элементлари. Фаннинг “Ўзбек адабиёти, “Тарих”, “Фалсафа”, “Педагогика”, “Маданиятшунослик” ва бошқа фанлар билан ўзаро боғлиқлиги ҳақида маълумот бериш.

Шарқ ва Ғарб адабиётшунослигидаги адабий-назарий фикрлар. Адабиёт ижтимоий онгнинг ўзига хос соҳаси ва ижтимоий тараққиётнинг кудратли омили сифатида. Адабиёт ва замонавийлик. Адабиётнинг ўзига хослиги. Адабиётнинг эстетик қиймати. **Назария атамаси.** Адабиётшунослик назарияси санъат табиатини тубдан ўзгартиртирувчи фан сифатида. Назариянинг “фикр юритиш”га ишора қилиши. Фикрни назарий жиҳатдан ўта зийраклик билан тугалланиши ва амалиётга татбиқ этилиши.

Масаланинг қўйилиши:Ўқитувчи мавзунинг асосий тушунчалари бўйича талабалар билан савол-жавоб ўтказди. Қуйидаги саволларга аниқлик киритишни таклиф этади. Савол беради:

1. Адабиёт тушунчасининг кенг ва тор маънога эга эканлигини ҳақида нималарни биласиз?
2. Бадий адабиётнинг қандай шакллари бор?
3. Адабиётшунослик ижтимоий фанлардан қайсилари билан боғлиқликда ривожланади?

Ишни бажариш учун намуна

1. Талабалар 3 гуруҳга бўлинадилар, ҳар бирларига вазифа берилади.
2. Кутилаётган ўқув натижалари ўқитувчи томонидан эслатилади.
3. Ўқитувчи талабаларни гуруҳларда ишлаш қондаси билан таништиради . Баҳолаш мезонларини ҳам намойиш қилади.
4. Гуруҳларда иш бошлашни таклиф этади.

5. Тайёргарликдан кейин тақдимотни бошлангани эълон қилинади.
6. Талабалар жавобини шарҳлайди, хулосаларга эътибор беради, аниқлик киритади. Тушунчаларга изоҳларни тўғрилайди ва саволларга жавоб қайтаради. Гуруҳлар фаолиятига умумий балл беради.
7. Ўқитувчи машғулотни яқунлайди, талабаларни баҳолайди ва фаол иштирокчиларни рағбатлантиради.

Савол ва топшириқлар:

1. Инсоннинг ҳис-туйғуларини ва онгини тарбиялашда адабиётнинг ўрни ҳақида маълумот беринг.
2. Бугунги ўзбек ва жаҳон адабиётининг ёшлар ҳаётидаги ўрни ва роли қандай?
3. Ўзбек адабиётшунослигининг илк назариётчилари ҳақида маълумот беринг.
4. Ўзбек адабиётимиз ривожига сезиларли ҳисса қўшган адабий-танқидчилардан кимларни биласиз?
5. Адабиётнинг маълум шахслар, талант эгалари томонидан яратилиши ҳақида маълумот беринг ва мисоллар келтиринг.
6. Оммавий маданият ҳодисаси ва унинг ёшлар эстетик тарбиясига салбий таъсири ҳақида ўз муносабатингизни билдиринг.

Асосий адабиётлар:

1. Jonattan Culler. Literary theory. OUK. 2011.
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари.-Т.: “Ўзбекистон” 2002.
3. Умутов Х. Адабиётшунослик назарияси.-Т.: “Ўқитувчи”, 2004.
4. Улуғов А. Адабиётшуносликка кириш . “Университет”. 2005

Қўшимча адабиётлар:

1. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. -Т.: “Янги аср авлоди”, 2004
2. Султонов И. Адабиёт назарияси.-Т.: “Ўқитувчи”, 2005.
3. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. - Т.: “Зарқалам”, 2006.
4. Қурононов Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-танқидий тафаккури тарихи очерклари. – Тошкент: “Фан”, 2008.
5. Қурононов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: “Akademnashr”, 2010.
6. Хализев В. Е. Теория литературы. Учебник.-М.: “Высшая школа”, 1999

Дидактик воситалар

- жиҳозлар ва ускуналар, мосламалар: электрон доска-Хитачи, ЛСД-монитор, электрон кўрсаткич (указка).
- видео-аудио ускуналар: видео ва аудиомагнитофон, микрофон, овоз узаткичлар.

- компьютер ва мултимедиали воситалар: компьютер.

Электрон таълим ресурслари

www.pedagog.uz

www.ziyonet.uz

www.edu.uz

www.nutk.intal.uz

www.ziyouz.Uz

2-МАВЗУ: АДАБИЁТ, САНЪАТ ВА МАДАНИЯТШУНОСЛИК

Ўқув машғулотининг мақсади: Инсон-санъат ва адабиётнинг бош предмети эканлиги ҳақида маълумот бериш. Бадиий санъат турларини умумлаштирувчи ва фарқловчи жиҳатлар ҳақида тушунтириб бериш.

Бадиий адабиётнинг санъат турлари орасидаги ўрни ва ўзига хослиги ҳақида тўлиқ тасаввурни шакллантириш. Бадиий адабиёт - сўз санъати эканлиги ҳақида маълумот бериш.

Адабиётшунослик ва маданиятшунослик ўртасидаги ўзаро алоқа. Маданиятшунослик – бадиий асарда “назария”нинг акс эттирилиши ва маънавий-маърифий ва тарбиявий аҳамияти. Маданиятшуносликни ўрганишнинг ўзига хослиги, бадиий тасвир ва матн структураси. Адабиётшунослик маданиятшуносликнинг таркибий қисми сифатида.

Эстетика санъат назарияси сифатида. Тушунишнинг моҳияти. Бадиий –эстетик гўзаллик – санъат асарининг объектив хусусияти ҳамда ёзувчи ва китобхон ўртасидаги ифода. Ҳақиқат ва эзгулик. Ёзувчининг ижодий ниятига кўра эстетик гўзалликни ифодалаши.

Масаланинг қўйилиши: Ўқитувчи мавзунинг асосий тушунчалари бўйича талабалар билан савол-жавоб ўтказди. Қуйидаги саволларга аниқлик киритишни таклиф этади. Савол беради:

1. Санъат ва адабиёт тушунчаларининг кенг ва тор маънога эга эканлигини ҳақида маълумот бериш.
2. Инсон-санъат ва адабиётнинг бош предмети эканлиги ҳақида маълумот бериш.
3. Бадиий санъат турларини умумлаштирувчи ва фарқловчи жиҳатлар ҳақида тушунтириб бериш.
4. Ёзувчининг ижодий услубига кўра эстетик гўзалликни ифодалаши.
5. Маданиятшуносликнинг маънавий-маърифий ҳамда тарбиявий аҳамияти.

Ишни бажариш учун намуна

1. Талабалар 3 гуруҳга бўлинадилар, ҳар бирларига вазифа берилади.
2. Кутилаётган ўқув натижалари ўқитувчи томонидан эслатилади.
3. Ўқитувчи талабаларни гуруҳларда ишлаш қондаси билан таништиради Баҳолаш мезонларини ҳам намойиш қилади.
4. Гуруҳларда иш бошлашни таклиф этади.
5. Тайёргарликдан кейин тақдимотни бошлангани эълон қилинади.
6. Талабалар жавобини шарҳлайди, хулосаларга эътибор беради, аниқлик киритади. Тушунчаларга изоҳларни тўғрилайди ва саволларга жавоб қайтаради. Гуруҳлар фаолиятига умумий балл беради.
7. Ўқитувчи машғулотни яқунлайди, талабаларни баҳолайди ва фаол иштирокчиларни рағбатлантиради.

Савол ва топшириқлар:

1. Инсоннинг маънавий-руҳий юксалишига булардан қайси бири кучлироқ таъсир кўрсатиши мумкин? Нима учун?
2. Санъатнинг вужудга келиши ва унинг эстетик моҳияти; санъатнинг фандан фарқи ва уларнинг умумий жиҳатлари, санъатнинг ҳаётни инъикос эттириш ва баҳолаш хусусияти ҳақида маълумот беринг.
3. Санъатда миллий рух ва умуминсоний қадриятларнинг ўрни деганда нимани тушунасиз?
4. Бадиий адабиёт, меъморчилик, ҳайкалтарошлик, театр, мусиқа, бадиий сураткашлик, ҳаттотлик, эстрада, цирк, кино, халқамалий санъати, рақс, нотиклик санъат турлари ҳақида маълумот беринг.
5. Бадиий тарбия, эстетик тарбия ва уларнинг замонавий йўналишлари ва воситалари ҳақида ўз муносабатингизни билдиринг.
6. Адабиёт ва санъат - эстетик тарбиянинг асосий воситаси сифатида деганда нимани тушунасиз?
7. **Маданиятшуносликни ўрганишнинг ўзига хослиги** ҳақида маълумот беринг.
8. Оммавий маданият ҳодисаси ва унинг ёшлар эстетик тарбиясига салбий таъсири ҳақида ўз муносабатингизни билдиринг.

Асосий адабиётлар:

1. Jonathan Culler “Literary theory” – UK: OUP, 2011 July.
2. Султонов И. Адабиёт назарияси. – Т.: 2005.
3. Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш. – Т.:
4. Қуронов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Т.:
5. Фан, 2007.
6. Э.Худойбердиев. Адабиётшуносликка кириш. Т.,1995

Қўшимча адабиётлар:

9. Фитрат. Адабиёт қоидалари. Т., 1995
10. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри.-Т.,1993
11. Тошмухамедова Л. Қодирий театр ва кино санъати ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти.-2001.-№6.-Б. 56-59.
12. Ортега-и-Гассет. Дегуманизация искусства.-М.: Радуга, 1991
13. Тэн И. Философия искусства.-М.,1996
14. Потенция А. Эстетика и поэтика.-М.,1976
15. Борев Ю.Б. Эстетика –М., 1988.
16. Минералов Ю.И. Теория художественной словесности.-М.,1999

Дидактик воситалар

- жиҳозлар ва ускуналар, мосламалар: электрон доска-Хитачи, ЛСД-монитор, электрон кўрсаткич (указка).
- видео-аудио ускуналар: видео ва аудиомагнитофон, микрофон, овоз узаткичлар.

- компьютер ва мултимедиали воситалар: компьютер.

Электрон таълим ресурслари

1. www.pedagog.uz
2. www.ziyonet.uz
3. www.ijod.uz
4. www.ziyouz.com

2-МАВЗУ: АСАРДА МАҚСАД ВА МАЗМУН УЙҒУНЛИГИ

Ўқув машғулотининг мақсади: Бадиий асарда мақсад ва мазмун моҳиятини тушунтириш; бадиий асар таҳлили қилишда мақсад ва мазмун аҳамияти ҳақида тушунча бериш; мақсад ва мазмун юзага келтирувчи омилларни изоҳлаб бериш; мақсад ва мазмун моҳиятини ўзбек ва ҳориж адабиёти мисолида очиб бериш.

Масаланинг қўйилиши: Асарни нафосат талабларига мувофик тарзда бадиий таҳлил этиш учун риоя қилиниши шарт бўлган муайян талаблар тизими мавжудки, уларга буйсунмаслик мумкин эмас. Мазмуннинг оригиналликка интилиши, мақсад ва мазмун унсурлари, уларни юзага келтирувчи қоида ва талабларни тушунтиришни ўз ичига олади.

Таҳлил учун намуна

1. Бадиий асар мазмуни ҳақида маълумот беринг!
2. Мақсад ва мазмун бирлиги нима?
3. Нима учун мазмун етакчилик қилади!
4. Асардаги мазмун таҳлиliga мисол келтиринг?
5. Китобхон ва муаллиф позициясини тушунтиринг?
6. Таҳлил ва талкин муносабати нима?

Назорат саволлари

1. Бадиий асар таҳлили деганда нимани тушунасиз?
2. Таҳлил тамойилларини изоҳлаб беринг?
3. Тамойилларнинг бир-биридан фарқини ажратиб беринг?
4. Лирик асарлар таҳлили қайси тамойилга асосланади?
5. Рухият талқини ҳақида нималарни биласиз?
6. Мақсад ва мазмун яхлитлик муаммоси?

Мавзунинг қисқача хулосаси

Бадиий асар қимматини белгилашда мазмун ва мақсаднинг уйғун мувофиқлиги энг муҳим мезонлардан саналади. Бадиият гўзал шаклда ифодаланган актуал, умуминсоний қадриятларга мос мазмунни тақозо қилади. Адабиётшунос бадиий асарни таҳлил қиларкан унинг диққат марказида шакл ёки мазмун туриши мумкин

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ж. Коллер. Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия, 2011.
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Т.: “Ўзбекистон” 2002.
3. Умуоров Х. Адабиётшунослик назарияси. – Т.: “Ўқитувчи”, 2004.
4. Улуғов А. Адабиётшуносликка кириш. “Университет”. 2005

Қўшимча адабиётлар

1. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир-Т.: “Янги аср авлоди”, 2004
2. Султонов И. Адабиёт назарияси.-Т.: “Ўқитувчи”, 2005.
3. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. - Т.: “Зарқалам”, 2006.
4. Қуронон Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-танқидий тафаккури тарихи очерклари. – Тошкент: “Фан”, 2008.
5. Қуронон Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: “Академнашр”, 2010.
6. Хализев В. Е. Теория литературы. Учебник.-М.: “Высшая школа”, 1999

Дидактик воситалар

- жиҳозлар ва ускуналар, мосламалар: электрон доска-Хитачи, ЛСД-монитор, электрон кўрсатгич (указка).
- видео-аудио ускуналар: видео ва аудиумагнитофон, микрофон, овоз узатгичлар.
- компьютер ва мултимедиали воситалар: компьютер.

Электрон таълим ресурслари

1. www.pedagog.uz
2. www.ziyonet.uz
3. www.ijod.uz
4. www.ziyouz.com

4-МАВЗУ: БАДИЙ АСАРДА МАВЗУ ВА ҒОЯ

Ўқув машғулотининг мақсади: Тасаввур, хотира, илҳом, шакл, мазмун, мавзу, ғоя, ғоявийлик, абадий мавзу, тарихий мавзу. Шакл ва мазмун, ва ғоя, асар тили.

Масаланинг қўйилиши: “Бадиий асар” тушунчаси. Бадиий асар – бадиий коммуникация воситаси. Бадиий ижод жараёни ҳақида. Бадиий асар систем бутунлик сифатида.

Таҳлил учун намуна

1. Бадиий асар мазмуни ҳақида маълумот беринг!
2. Мақсад ва мазмун бирлиги нима?
3. Нима учун мазмун етакчилик килади!
4. Асардаги мазмун таҳлилига мисол келтиринг?
5. Китобхон ва муаллиф позициясини тушунтиринг?
6. Таҳлил ва талкин муносабати нима?

Назорат учун саволлар:

1. Бадиий асар мавзусининг тор ва кенг маънодаги қирралари ҳақида нималар дея оласиз?
2. Ижодкорнинг мавзу танлаш маҳорати ва бадиий ижод жараёни деганда нималарни тушунасиз?
3. Ғоя ва мазмуннинг ўзаро алоқадорлиги деганда нимани тушунасиз?
4. Бадиий асарда мавзу ва ғоянинг ранг-баранглиги нималарда намоён бўлади?
5. Бадиий асарда конфликт қандай намоён бўлади?

Асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалар

1. Jonattan Culler. Literary theory. OUK. 2011.
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари.-Т.: “Ўзбекистон” 2002.
3. Умуоров Х. Адабиётшунослик назарияси.-Т.: “Ўқитувчи”, 2004.
4. Улуғов А. Адабиётшуносликка кириш . “Университет”. 2005

Қўшимча адабиётлар

7. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. -Т.: “Янги аср авлоди”, 2004
8. Султонов И. Адабиёт назарияси.-Т.: “Ўқитувчи”, 2005.
9. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. - Т.: “Зарқалам”, 2006.
10. Қуронов Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-танқидий тафаккури тарихи очерклари. – Тошкент: “Фан”, 2008.
11. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: “Akademnashr”, 2010.
12. Хализев В. Е. Теория литературы. Учебник.-М.: “Высшая школа”, 1999

Дидактик воситалар

- жиҳозлар ва ускуналар, мосламалар: электрон доска-Хитачи, ЛСД-монитор, электрон кўрсатгич (указка).

- видео-аудио ускуналар: видео ва аудиомагнитофон, микрофон, колонкалар.

- компьютер ва мултимедиали воситалар: компьютер, Делл типдаги проектор, DVD-дискковод, Веб-камера, видео-кўз (глазок).

Электрон таълим ресурслари

1. www.pedagog.uz
2. www.ziyonet.uz
3. www.ijod.uz
4. www.ziyouz.com

5-МАВЗУ: БАДИЙ АСАРДА ОБРАЗ ВА ОБРАЗЛИЛИК

Ўқув машғулотининг мақсади: Образ бадий асарнинг асосий моҳиятини ижодкор ихтиёрига кўра (пафос) намоён бўлувчи асосий восита саналади. Дарс жараёнида образ турлари унинг жанр хусусиятларига кўра таҳлили, унинг хусусиятлари алоҳида таҳлилга тортилади. Бу ҳолат ўзбек ва ҳориж адабиёти мисолида очиб бериш.

Масаланинг қўйилиши: Бадий асарда образнинг асосий вазифаси ва ёзувчидан қаҳрамон танлаш маҳоратини таҳлили кенг миқёсда ўрганилади. Образнинг ўранилиш тарихига кўра ва асардаги ҳолатига кўра турлари алоҳида таҳлил этилади. Бадий асарлардаги мисоллар чуқур таҳлил этилади.

Таҳлил учун намуна

1. Бадий образ ва образлилик масаласи.
2. Образ турлари ҳақида маълумот беринг.
3. Ижобий, салбий ва мураккаб образ тушунчаларини изоҳланг!
4. Ёзувчининг қаҳрамон яратиш маҳорати масаласига изоҳ беринг!
5. Китобхон ва муаллиф позициясини тушунтиринг?
6. Таҳлил ва талкин муносабати нима?

Назорат саволлари

1. Бадий асарда образ ва қаҳрамон муаммоси деганда нимани тушунаси?
2. Шеъринг асарда образ тушунчаси.
3. Рамзий образ тушунчасига изоҳ беринг.
4. Мифологик образ тушунчасига изоҳ беринг.
5. Романтик ва реалистик образ муаммоси.

Мавзунинг қисқача хулосаси.

Ҳаётнинг яхлит манзарасини бадий гавдалантиришда кўплаб шахслар, воқеалар, инсоний муносабатлар, фикр-туйғуларни худди турмушдагидек мураккаб, бирикиб кетган ҳолда акс эттиришда турли-туман воситалардан фойдаланилади. Албатта, бир ёзувчи қўллаган воситалар бошқасиникига ўхшамайди. Бироқ шундай воситалар ҳам борки, улар адабиётнинг умумий хусусиятларидан келиб чиқади ва ёзувчилар ижодида маълум бўлади.

Аввало, барча ёзувчилар муқаррар равишда фойдаланадиган энг муҳим восита — образлар яратишга имкон берувчи тилни кўрсатиб ўтиш зарур.

Асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалар

7. Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011.
8. Иззат Султон. Адабиёт назарияси. Т.: 1980 йил.
9. Адабий турлар ва жанрлар. 3-жилдлик. Т.: Фан 1991 йил.
10. Холматов Ш.,Маҳкамов М.,Хотамов Н. Адабиётшуносликка кириш. Т.: Ўқитувчи. 1989.

11. Т.Бобоев. Адабиётшунослик асослари. Т., 2002 йил.
12. Гуляев Н.А. Теория литературы. М.: Высшая школа. 1985.

Қўшимча адабиётлар:

1. Ҳайитметов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. Т: 1987.
2. Исҳоқова Ё. Мумтоз шеърятда бадиий сманъатлар. Т.: 2004.
3. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. Т.: Ўзбекистон. 1993.
4. Қудратуллаев Ҳ. Навоийнинг адабий эстетик қарашлари. Т.: Шарқ. 1991
5. Қудратуллаев Ҳ. Бобурнинг адабий- танқидий қарашлари. Т.: 1983.
6. И.Мирзаев. Адабиёт ва давр дарди. Т.: Фан. 1999.
7. Т.Бобоев. Шеър илми таълими. Т.: «Ўқитувчи». 1996.
8. «Адабиёт назарияси». Маърузалар матни. Тузувчи проф.Мамедов Б. ЎзДЖТУ. Т. 2006 й.

Дидактик воситалар.

- жиҳозлар ва ускуналар, мосламалар: электрон доска-Hitachi, LCD-монитор, электрон кўрсаткич (указка).

- видео-аудио ускуналар: видео ва аудиомагнитофон, микрофон, колонкалар.

- компьютер ва мультимедиали воситалар: компьютер, Dell типдаги проектор, DVD-дискковод, Web-камера, видео-кўз (глазок).

Электрон таълим ресурслари

1. www.pedagog.uz
2. www.ziyonet.uz
3. www.ijod.uz
4. www.ziyouz.com

6-МАВЗУ: БАДИЙ АСАР СЮЖЕТИ ВА КОМПОЗИЦИЯСИ.

Ўқув машғулотининг мақсади: Бадий асарда сюжет ва композициянинг мутаносиблиги масаласи муҳим мазмун ва моҳият касб этади. Бадий асардаги сюжет турлари ва типлари кенг миқёсда муҳокама қилинади. Сюжетнинг икки хил кўриниши: тайёр ва сайёр сюжетлар ҳақида маълумот берилади.

Масаланинг қўйилиши: Бадий асарда сюжетнинг унсурлари, яъни элементлари бадий асарлардаги мисоллар асосида таҳлил қилинади. Ҳар бир сюжет элементи ўзбек ва жаҳон адабиёти намуналари асосида тизимли равишда таҳлилга тортилади.

Таҳлил учун намуна

1. Бадий асарда сюжет ва фабула тушунчасига изоҳ беринг!
2. Сюжет ва композиция ва уларнинг мутаносиблиги масаласи.
3. Сюжет элементларга изоҳ беринг.
4. Бадий асарда конфликт (зиддият) масаласи.
5. Сюжет типларига бадий асарлардан мисоллар келтиринг!
6. Таҳлил ва талкин муносабати нима?

Назорат саволлари

1. Бадий асардаги композицион тамойилларни таҳлил қилинг.
2. Таҳлил тамойилларини изохлаб беринг?
3. Ретроаспектив сюжет типига изоҳ беринг.
4. Хронологик сюжет типига ҳақида маълумот.
5. Концентрик сюжет типига мисоллар келтиринг.
6. Бадий асардаги сюжет ва композицияни лирик жанрга муносабати.

Мавзунинг қисқача хулосаси.

Сюжет экспозиция, тугун, воқеалар ривож, кульминация ва ечим каби элементлардан ташкил топади. Буларнинг ҳаммаси бадий асар сюжетининг таркибий қисмлари бўлиб, асар композициясида муҳим роль ўйнайди.

Асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалар:

1. Ж. Коллер. Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011.
2. Иззат Султон. Адабиёт назарияси. Т.: 1980 йил.
3. Адабий турлар ва жанрлар. 3-жилдлик. Т.: Фан 1991 йил.
4. Холматов Ш., Маҳкамов М., Хотамов Н. Адабиётшуносликка кириш. Т.: Ўқитувчи. 1989.
5. Т. Бобоев. Адабиётшунослик асослари. Т., 2002 йил.
6. Гуляев Н.А. Теория литературы. М.: Высшая школа. 1985.

Қўшимча адабиётлар:

9. Ҳайитметов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. Т: 1987.
10. Исҳоқова Ё. Мумтоз шеърятда бадиий сманъатлар. Т.: 2004.
11. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. Т.: Ўзбекистон. 1993.
12. Қудратуллаев Ҳ. Навоийнинг адабий эстетик қарашлари. Т.: Шарқ. 1991
13. Қудратуллаев Ҳ. Бобурнинг адабий- танқидий қарашлари. Т.: 1983.
14. И.Мирзаев. Адабиёт ва давр дарди. Т.: Фан. 1999.
15. Т.Бобоев. Шеър илми таълими. Т.: «Ўқитувчи». 1996.
16. «Адабиёт назарияси». Маърузалар матни. Тузувчи проф.Мамедов Б. ЎзДЖТУ. Т. 2006 й.

Дидактиквоситалар.

- жиҳозлар ва ускуналар, мосламалар: электрон доска-Hitachi, LCD-монитор, электрон кўрсаткич (указка).

- видео-аудио ускуналар: видео ва аудиомагнитофон, микрофон, колонкалар.

- компьютер ва мультимедиали воситалар: компьютер, Dell типдаги проектор, DVD-дискковод, Web-камера, видео-кўз (глазок).

Электрон таълим ресурслари

1. www.pedagog.uz
2. www.ziyonet.uz
3. www.ijod.uz
4. www.ziyouz.com

7-МАВЗУ: ТИЛ, МАЪНО ВА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Ўқув машғулотининг мақсади: Бадиий тил ва тил назарияси ҳақида маълумот бериш. Бадиий тилни юзага келтирувчи омиллар. Адабиётнинг оғзаки ва ёзма шакли ва бадиий асар тили.

Адабиётшуносликда бадиий тилни ўрганиш. Тил ва тафаккур ҳақида маълумот бериш. Бадиий нутқи турлари (ҳикоячи нутқи, персонаж тили). Таъриф – тавсиф (характеристика).

Монолог. Диалог. Полилог. Портрет. Мимик-пантомимик. Туш. Махсус лексик қатламалар. Эскирган сўзлар. Архаизм. Неологизм. Диалектизм. Варваризм. Вульгаризм. Жаргон. Омоним. Синоним. Антоним. Намойиш қилиш – ёритиб бериш алоқалари.

Масаланинг қўйилиши: Ўқитувчи мавзунинг асосий тушунчалари бўйича талабалар билан савол-жавоб ўтказди. Қуйидаги саволларга аниқлик киритишни таклиф этади. Савол беради:

1. Бадиий тил ва тил назарияси ҳақида нималарни биласиз?
2. Бадиий адабиётнинг қандай шакллари бор?
3. Бадиий тилни юзага келтирувчи омиллар?

Ишни бажариш учун намуна

1. Талабалар 3 гуруҳга бўлинадилар, ҳар бирларига вазифа берилади.
2. Кутилаётган ўқув натижалари ўқитувчи томонидан эслатилади.
3. Ўқитувчи талабаларни гуруҳларда ишлаш қоидаси билан таништиради. Баҳолаш мезонларини ҳам намойиш қилади.
4. Гуруҳларда иш бошлашни таклиф этади.
5. Тайёргарликдан кейин тақдимотни бошлангани эълон қилинади.
6. Талабалар жавобини шарҳлайди, хулосаларга эътибор беради, аниқлик киритади. Тушунчаларга изоҳларни тўғрилайди ва саволларга жавоб қайтаради. Гуруҳлар фаолиятига умумий балл беради.
7. Ўқитувчи машғулотни яқунлайди, талабаларни баҳолайди ва фаол иштирокчиларни рағбатлантиради.

Савол ва топшириқлар:

1. Тасвирий воситалар тўғрисида маълумот беринг.
2. Тил ва тафаккур ҳақида маълумот беринг.
3. Ифодавий воситаларни айтинг ва шарҳланг.
4. Интерпретация нима?
5. Қандай бадиий нутқи турларини биласиз?

Асосий адабиётлар:

1. Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари.-Т.: “Ўзбекистон” 2002.
2. Умутов Х. Адабиётшунослик назарияси.-Т.: “Ўқитувчи”, 2004.
3. Улуғов А. Адабиётшуносликка кириш . “Университет”. 2005

Қўшимча адабиётлар:

7. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. -Т.: “Янги аср авлоди”, 2004
8. Султонов И. Адабиёт назарияси.-Т.: “Ўқитувчи”, 2005.
9. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. - Т.: “Зарқалам”, 2006.
10. Қуронов Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-танқидий тафаккури тарихи очерклари. – Тошкент: “Фан”, 2008.
11. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: “Akademnashr”, 2010.
12. Хализев В. Е. Теория литературы. Учебник.-М.: “Высшая школа”, 1999

Электрон таълим ресурслари

1. www.pedagog.uz
2. www.ziyonet.uz
3. www.ijod.uz
4. www.ziyouz.com

8-МАВЗУ: АДАБИЙ ТУРЛАР ВА ЖАНРЛАР.

Ўқув машғулотининг мақсади: Асар мазмуни – унда акс этган ҳаёт. Бадиий асарнинг учта турга бўлиниши: эпик, лирик, драматик. **“Назария” жанр сифатида.** Эпик тур-катта, ўрта, кичик турларга бўлиниши.

Эпос, эпопея, роман, қисса, ҳикоя, латифа, масал. Лирик тур-енг қадимги халқ қўшиқлари, шеър, ғазал, қитъа, мусамман, мусаллас, туюқ, тўртлик, баллада, достон. Драматик тур-драма, комедия, трагедия, **масофа ва тезлик тушунчаси.**

Масаланинг қўйилиши: Ўқитувчи мавзунинг асосий тушунчалари бўйича талабалар билан савол-жавоб ўтказди. Қуйидаги саволларга аниқлик киритишни таклиф этади. Савол беради:

6. Махсус тур ҳақида маълумот беринг.
7. Бадиий асарларни илк тур ва жанрларга ажратилиши тўғрисида маълумот беринг.
8. Кенг тарқалган жанрлар тўғрисида маълумот беринг.
9. Ёзувчининг ижодий услуби ва жанр тушинчасини ифодаланг.
10. Адабиётда масофа ва тезлик тушунчаси.

Ишни бажариш учун намуна

8. Талабалар 3 гуруҳга бўлинадилар, ҳар бирларига вазифа берилади.
9. Кутилаётган ўқув натижалари ўқитувчи томонидан эслатилади.
10. Ўқитувчи талабаларни гуруҳларда ишлаш қоидаси билан таништиради Баҳолаш мезонларини ҳам намойиш қилади.
11. Гуруҳларда иш бошлашни таклиф этади.
12. Тайёргарликдан кейин тақдимотни бошлангани эълон қилинади.
13. Талабалар жавобини шарҳлайди, хулосаларга эътибор беради, аниқлик киритади. Тушунчаларга изоҳларни тўғрилайди ва саволларга жавоб кайтаради. Гуруҳлар фаолиятига умумий балл беради.
14. Ўқитувчи машғулотни яқунлайди, талабаларни баҳолайди ва фаол иштирокчиларни рағбатлантиради.

Савол ва топшириқлар:

1. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонининг қайси адабий турга мансублигини аниқланг. Ундаги ҳар бир эпизоднинг қайси сюжет элементи орқали очилганини тушунтиринг. Достоннинг ғояси нимадан иборат ва у қайси эпизодда яққолроқ очилган?
2. Эпик тур жанрларини санаб беринг.
3. **“Назария” жанр сифатида**
4. Лирик тур жанрларини айтиб беринг.
5. Лирик турнинг энг қадимги жанри қайси?
6. Алишер Навоий лирик турнинг қайси жанрларида ижод қилган?
7. Драматик тур жанрлари ҳақида сўзлаб беринг?
8. Лирик тур жанрлари ҳақида сўзлаб беринг?

Асосий адабиётлар:

7. Jonathan Culler “Literary theory” – UK: OUP, 2011 July.
8. Султонов И. Адабиёт назарияси. – Т.: 2005.
9. Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш. – Т.:
10. Қуронов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Т.:
11. Фан, 2007.
12. Э.Худойбердиев. Адабиётшуносликка кириш. Т.,1995

Қўшимча адабиётлар:

17. Фитрат. Адабиёт қоидалари. Т., 1995
18. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри.-Т.,1993
19. Тошмухамедова Л. Қодирий театр ва кино санъати ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти.-2001.-№6.-Б. 56-59.
20. Ортега-и-Гассет. Дегуманизация искусства.-М.: Радуга, 1991
21. Тэн И. Философия искусства.-М.,1996
22. Потебня А. Эстетика и поэтика.-М.,1976
23. Борев Ю.Б. Эстетика –М., 1988.
24. Минералов Ю.И. Теория художественной словесности.-М.,1999

9- МАВЗУ: РИТОРИКА, ПОЭТИКА ВА ШЕЪРИЯТ

Ўқув машғулотининг мақсади: Ижод – ҳаёт ҳақидаги маълумотни санъат қойдаларига бўйсиндириш жараёни. **Риторик шакллар.** Асар тили устида ишлаш-халқчиллик билан боғлиқлиги. **Лирик муболаға. Ритмли (ваззли) сўзлар. Оғзаки таржима шеърлар.**

Лирик тур – энг қадимги халқ кўшиқлари, шеър, баллада, достон, шеър вазнлари, шеърий асарда мазмуннинг ўзига хослиги, Лирик муболаға. **Ритмли (ваззли) сўзлар,** ритм, шакл, туроқ, қофия, вазн, қофия санъатининг ўзига хослиги, поетик кўчимлар ва уларнинг турлари, ижодкорнинг фалсафий-эстетик дунёқараши.

Масаланинг қўйилиши: Ўқитувчи мавзунинг асосий тушунчалари бўйича талабалар билан савол-жавоб ўтказди. Қуйидаги саволларга аниқлик киритишни таклиф этади. Савол беради:

1. Риторик шакллар.
2. **Лирик муболаға** нима?
3. Кенг тарқалган халқ кўшиқлари.
4. Шеърий асарда мазмуннинг ўзига хослиги нимада?
5. Қофия санъатининг ўзига хослиги нимада?

Ишни бажариш учун намуна

1. Талабалар 3 гуруҳга бўлинадилар, ҳар бирларига вазифа берилади.
2. Кутилаётган ўқув натижалари ўқитувчи томонидан эслатилади.
3. Ўқитувчи талабаларни гуруҳларда ишлаш қоидаси билан таништиради Баҳолаш мезонларини ҳам намойиш қилади.
4. Гуруҳларда иш бошлашни таклиф этади.
5. Тайёргарликдан кейин тақдимотни бошлангани эълон қилинади.
6. Талабалар жавобини шарҳлайди, хулосаларга эътибор беради, аниқлик киритади. Тушунчаларга изоҳларни тўғрилайди ва саволларга жавоб қайтаради. Гуруҳлар фаолиятига умумий балл беради.
7. Ўқитувчи машғулотни якунлайди, талабаларни баҳолайди ва фаол иштирокчиларни рағбатлантиради.

Савол ва топшириқлар:

7. Поэтика ҳақида тушунча беринг.
8. Риторик шакллар ва “Жанр” тушунчаси тўғрисида маълумот беринг.
9. Шеърият – сўз ва ҳаракат ифодаси сифатида.
10. Ритмли (ваззли) сўзлар тўғрисида маълумот беринг.
11. Оғзаки таржима шеърлар деганда нима тушунилади.
12. Поетик кўчимлар ва уларнинг турлари
13. Ижодкорнинг фалсафий-эстетик дунёқараши деганда нима тушунилади.

Асосий адабиётлар:

1. Jonathan Culler “Literary theory” – UK: OUP, 2011 July.
2. Султонов И. Адабиёт назарияси. – Т.: 2005.
3. Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш. – Т.:
4. Қуронов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Т.:
5. Фан, 2007.
6. Э.Худойбердиев. Адабиётшуносликка кириш. Т.,1995

Қўшимча адабиётлар:

1. Фитрат. Адабиёт қоидалари. Т., 1995
2. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри.-Т.,1993
3. Тошмухамедова Л. Қодирий театр ва кино санъати ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти.-2001.-№6.-Б. 56-59.
4. Ортега-и-Гассет. Дегуманизация искусства.-М.: Радуга, 1991
5. Тэн И. Философия искусства.-М.,1996
6. Потебня А. Эстетика и поэтика.-М.,1976
7. Борев Ю.Б. Эстетика –М., 1988.
8. Минералов Ю.И. Теория художественной словесности.-М.,1999
1999

Электрон таълим ресурслари

1. www.pedagog.uz
2. www.ziyonet.uz
3. www.ijod.uz
4. www.ziyouz.com

10- МАВЗУ: ИЖОДИЙ МЕТОД, УСЛУБ ВА АДАБИЙ МАКТАБЛАРИ

Ўқув машғулотининг мақсади: Ижодий метод ва адабиётшунослик мактаблари ҳақида маълумот бериш. Бу мактабларнинг фаолияти, намояндалари ҳақида тасаввур уйғотиш ва улар воситасида адабиётшунослик фанининг тарихий тараққиёти манзараларини намоён этиш.

Масаланинг қўйилиши: Адабиётшунослик мактаблари моҳиятини тушунтириб бериш

- Мазкур мактабларнинг вужудга келишига сабаб бўлган омилларни намоён қилиш

- Ушбу мактабларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида тасаввур ҳосил қилиш

- Бу мактабларнинг адабиётшунослик фани ривожда тутган ўрни

- Адабиётшунослик мактаблари ва замонавийлик

Таҳлил учун намуна

1. Асарда оммавий маданиятга хос элементларни кўрсатинг.
2. Оммавий маданият билан элитар маданиятнинг фарқли томонлари қайсилар?
3. Рус формал мактаби намояндалари ва уларнинг фаолиятига хос чизгиларни тавсифланг.
4. Рус формал мактаби намояндалари адабиётшунослик фанининг тараққиётига қандай ҳисса қўшганлар?
5. Структурализм мактабининг илдизлари ҳақида гапиринг.
6. Тавсифлаш ва таърифлаш усулларини ўз жавобингизда ишлатинг.
7. Авангардлик санъатининг моҳиятини очиб беринг.
8. Нима учун ОБЕРИУни “кумуш аср” деб аталмиш рус поэтик мактабининг охириг бетақдор , буюк мактабларидан биридир, дейишади?.
9. Феминизм – қандай мактаб?
10. Перипетия ва интрига терминларини изоҳланг..
11. Психоанализ мактаби дастури ҳақида фикр билдиринг.
12. Бадиий асарни тўлиқ ўқиб, мактаблар мисолида таҳлил қилиб, ўзининг тушунчасини ёзма равишда бериши керак.

Назорат саволлари

1. Адабиётшунослик мактаблари деганда, нималарни тасаввур қиласи?
2. Қўшиқларда оммавий маданият хусусиятларига оид қандай белгилар мавжуд?
3. Нима учун оммавий маданият кўпчиликнинг эътиборига тушди?
4. ОБЭРЭУнинг қандай тармоқлари мавжуд?
5. Психоанализ мактаби ҳақида нималарни биласиз?
6. Нима учун феминизм мактаби пайдо бўлди?

Дидактик воситалар

- жиҳозлар ва ускуналар, мосламалар: электрон доска-Хитачи, ЛСД-монитор,
электрон кўрсаткич (указка).

- видео-аудио ускуналар: видео ва аудиомагнитофон, микрофон, колонкалар.

- компьютер ва мултимедиали воситалар: компьютер, Делл типдаги проектор, ДВД-дисквод, Веб-камера, видео-кўз (глазок).

Асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалар

1.Ж.Коллер .Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш.
– ОУП: Буюк Британия. 2011.

2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари.-Т.: “Ўзбекистон” 2002.

3.Умуров Х. Адабиётшунослик назарияси.-Т.: “Ўқитувчи”, 2004.

4.Улуғов А. Адабиётшуносликка кириш . “Университет”. 2005

Қўшимча адабиётлар

1. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир-Т.: “Янги аср авлоди”, 2004

2. Султонов И. Адабиёт назарияси.-Т.: “Ўқитувчи”, 2005.

3. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. - Т.: “Зарқалам”, 2006.

4. Қуронон Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-танқидий тафаккури тарихи очерклари. – Тошкент: “Фан”, 2008.

5. Қуронон Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: “Академнашр”, 2010.

6. Хализев В. Е. Теория литературы. Учебник.-М.: “Высшая школа”, 1999

Интернет ресурслар

1. www.pedagog.uz

2. www.ziyonet.uz

3. www.ijod.uz

4. www.ziyouz.com

11. ТАҲЛИЛ, ТАЛҚИН ВА АДАБИЙ ЖАРАЁН

Ишдан мақсад: Бадиий асарни таҳлил қилиш тамойиллари ҳақида тушунча бериш. Ҳозирги адабий жараённи ўрганишнинг аҳамияти ҳақида маълумот бериш

Масаланинг қўйилиши: Ўқув фаолиятининг натижалари Талабалар: Бугунги кун проза жанри Бугунги кун шеърятининг хусусиятлари билан танишадилар. Замонавий ўзбек насри тараққиётига хос адабий-назарий фикрларни таҳлил қиладилар. Ҳозирги ўзбек драматургияси ва адабий танқининг ўзига хос хусусиятларини ўрганадилар

Таҳлил учун намуна

Ҳар бир ёзувчи ўзини қизиқтирган ҳаётий воқеаларга эътибор беради ва уларни ўзига хос тарзда акс эттиради. Бир ёзувчини синфлар, кишиларнинг кескин тўқнашуви, иккинчи ёзувчини қаҳрамоннинг ички дунёси, руҳий ҳолати, бошқа бир Ёзувчини табиат гўзаллиги қизиқтиради ва уни асарида ифодалайди. Масалан, Ойбекни кўпроқ тарихий мавзу қизиқтиради, унинг «Темирчи Жўра», «Қутлуғ қон», «Навоий», «Болалик», «Улуғ йўл» каби асарларида тарихий воқеалар умумлаштирилган.

Услуб у ёки бу асар ғоясида акс этади. «Асарнинг бош ғояси, асосий ғоявий йўналишига қараб ёзувчи турмуш материални, образлар сисмавзусини, сюжетини, композицияни ва бадиий асарнинг бошқа компонентларини танлайди ва саралайди».

Услуб ёзувчи асарининг жанр хусусиятини ҳам ўз ичига олади. Шундай қилиб, ёзувчи услуби ғоя, мавзу, тил, композиция, образ ва жанр элементларидан ташкил топади, ёзувчи ўзининг ижодий фаолиятида улардан ўзига хос услубда фойдаланади.

Бадиий асарни тўлиқ ўқиб ўзининг тушунчасини ёзма равишда бериши керак.

Назорат саволлари

1. Бугунги ўзбек ва жаҳон адабиётида қандай янги асарлар яратилди ва уларда қандай муаммолар кўтарилиб чиқмоқда?

2. «Модеренизм» - қандай адабий оқим ва унинг ўзбек адабиётидаги кўринишлари ҳақида нималарни биласиз?

3. Жаҳон адабиётидан ўзбек адабиётига қилинган таржималар ва ундаги муаммолар.

4. Халқчилик - атамаси ўзбек адабиётшунослигига ўрта асрлар

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ж. Коллер. Адабиёт назарияси ва қисқача адабиётшуносликка кириш. – ОУП: Буюк Британия. 2011

2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. -Т.: “Ўзбекистон” 2002.

3. Умуров Х. Адабиётшунослик назарияси. -Т.: “Ўқитувчи”, 2004.

4. Улуғов А. Адабиётшуносликка кириш. “Университет”. 2005

Қўшимча адабиётлар

1. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир-Т.: “Янги аср авлоди”, 2004
2. Султонов И. Адабиёт назарияси.-Т.: “Ўқитувчи”, 2005.
3. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. - Т.: “Зарқалам”, 2006.
4. Қуронон Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-танқидий тафаккури тарихи очерклари. – Тошкент: “Фан”, 2008.
5. Қуронон Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: “Академнашр”, 2010.
6. Хализев В. Е. Теория литературы. Учебник.-М.: “Высшая школа”, 1999

Интернет ресурслар.

1. www.pedagog.uz
2. www.ziyonet.uz
3. www.ijod.uz
4. www.ziyouz.com

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ШАКЛИ ВА МАЗМУНИ

Талаба “Адабиётшунослик” фанидан мустақил таълимни ташкил этишда муайян фаннинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиш тавсия этилади ва жорий назорат сифатида баҳоланади:

1) мавзулар бўйича конспект (реферат, тақдимот) **тайёрлаш.** Назарий материални пухта ўзлаштиришга ёрдам берувчи бундай усул ўқув материалига диққатни кўпроқ жалб этишга ёрдам беради. Талаба конспекти турли назорат ишларига тайёргарлик ишларини осонлаштиради, вақтни тежайди;

2) ўқитиш ва назорат қилишнинг автоматлаштирилган тизимлари билан ишлаш. Талабалар маъруза ва амалий машғулотлар давомида олган билимларини ўзлаштиришлари, турли назорат ишларига тайёргарлик кўришлари учун тавсия этилган электрон манбалар, инновацион дарс лойиҳаси намуналари, ўз-ўзини назорат учун тест топшириқлари в.б;

3) фан бўйича қўшимча адабиётлар билан ишлаш. Мустақил ўрганиш учун берилган мавзулар бўйича талабалар тавсия этилган асосий адабиётлардан ташқари қўшимча ўқув, илмий, бадиий адабиётлардан фойдаланадилар. Бунда рус ва хорижий тиллардаги адабиётлардан фойдаланиш рағбатлантирилади;

4) Интернет тармоғидан фойдаланиш. Фан мавзуларини ўзлаштириш, реферат ва тақдимот тайёрлашда мавзу бўйича ИНТЕРНЕТ манбаларини топиш, улар билан ишлаш назорат турларининг барчасида қўшимча рейтинг баллари билан рағбатлантирилади;

5) мавзуга оид масалалар, кейс-стадилар ва ўқув лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва иштирок этиш;

б) илмий семинар ва анжуманларга тезис ва мақолалар тайёрлаш ва иштирок этиш;

7) масофавий (дистанцион) таълим асосида машғулотларни ташкил этиш бўйича методик кўрсатмалар тайёрлаш ва ҳ.к.

Уйга берилган вазифаларни бажариш, янги билимларни мустақил ўрганиш, керакли маълумотларни излаш ва уларни топиш йўллари аниқлаш, Интернет тармоқларидан фойдаланиб маълумотлар тўплаш ва илмий изланишлар олиб бориш, илмий тўгарак доирасида ёки мустақил равишда илмий манбалардан фойдаланиб илмий мақола (тезис) ва маърузалар тайёрлаш кабилар талабаларнинг дарсда олган билимларини чуқурлаштиради, уларнинг мустақил фикрлаш ва ижодий қобилиятини ривожлантиради. Уй вазифаларини текшириш ва баҳолаш амалий машғулот олиб борувчи ўқитувчи томонидан, конспектларни ва мавзуни ўзлаштириш даражасини **текшириш** ва баҳолаш эса маъруза дарсларини олиб борувчи ўқитувчи томонидан ҳар дарсда амалга оширилади.

Мустақил ишни ташкил этиш бўйича услубий кўрсатма ва тавсиялар, кейс-стади, вазиятли масалалар тўплами ишлаб чиқилади. Унда талабаларга

асосий маъруза мавзулари бўйича амалий топшириқ, кейс-стадилар ечиш услуги ва мустақил ишлаш учун вазифалар белгиланади.

ТАВСИЯ ЭТИЛАЁТГАН МУСТАҚИЛ ИШЛАРНИНГ МАВЗУЛАРИ

1. Жонотан Каллернинг “Адабиёт назарияси” дарслигини ўқиб ўрганиш
2. Аристотелнинг “Поэтика” асарини ўқиб ўрганиш. Алишер Навоийнинг
3. “Мажолис ун нафоис”, “Муҳокамат ул луғатайн”, “Мезон ул авзон” асарларини ўқиб ўрганиш. Бобурнинг “Мухтасар” асарини ўқиб ўрганиш.
4. Фитратнинг “Адабиёт қоидалари”, “Аруз ҳақида” асарларини ўқиб ўрганиш.
5. В.Г.Белинскийнинг “Танланган асарлар”, “Адабий орзулар” асарларини ўқиб ўрганиш.
6. В. Е.Хализевнинг “Адабиёт назарияси” дарслигини ўқиб ўрганиш.
7. Жадид адабиётининг вужудга келиши;
8. Юнон драматургиясида учта асосий жанрнинг вужудга келиши
9. Асарда характер яратиш принциплари;
10. Адабий турлар ҳақида маълумот.(Эпик ва лир тур мисолида)
11. Бадиий асар ва ижодий метод тушунчаси (Реализм методи мисолида)
12. Аристотельнинг “Поэтика” асаридаги драматик тур ҳақидаги тушунчалар.
13. Адабиётшунослик мактаблари.
14. Бадиий асар тилининг стилистик хусусиятлари
15. Бадиий асарда образ яратиш ва унинг турлари.
16. Фаннинг объекти ва субъекти масаласи.
17. Бадиий асарда сюжет унсурлари
18. Лирик турнинг бадиий имкониятлари.
19. Лирик тур ва унинг жанрлари
20. Кичик эпик тур жанрлари: ҳикоя, новелла, очерк, фельетон, латифа.
21. Бадиий асарда образ яратиш маҳорати.
22. Фаннинг бошқа фанлар билан алоқадорлиги.
23. Сюжет унсурлари (бадиий асар мисолида).
24. Бадиий асар ва ижодий метод тушунчаси (Романтизм методи мисолида)
24. Композицион тамойиллар.
25. Жаҳон адабиётидаги шеъринг тизмлар.
26. Бадиий асарда шакл ва мазмун тушунчаси
27. Лирик турнинг бадиий имкониятлари.
28. Риторика ва поэтика.
29. Бадиий асарда мавзу ва ғоя тушунчаси.
30. Адабиётшунослик фанининг хусусиятлари.
31. Экспозиция ҳақида тушунча ва унинг турлари

**“АДАБИЁТШУНОСЛИК” ФАНИ БЎЙИЧА ТУЗИЛГАН
ГЛОССАРИЙ**

№	Ўзбек	Рус	Инглиз	Таърифи
1	Адабиёт назарияси	Теория литературы	Theory literature	сўз санъатининг моҳиятини, таракқиёт қонуниятини, ўзига хос хусусиятларини тадқиқ этади.
2	Адабиёт тарихи	История литературы	History literature	сўз санъатининг вужудга келиши ва ривожланиш тарихини тадқиқ этади.
3	Адабий танқид	Литературная критика	Literary criticism	бадий асарларни халқ ҳаёти, унинг ҳозирги кундаги эҳтиёж ва талаблари жиҳатидан тадқиқ этади.
4	Адабиёт	Литература	Literature	Кенг маънода-барча турдаги китоблар, газета ва журналлар, тор маънода-бадий адабиёт тушунилади. (арабча “одоб”, кўплиги “адаб”)
5	Адабиётшунослик	Литературоведение	history and criticism of literature	адабиёт билан шуғулланувчи, адабиётни ўрганувчи соҳа
6	Филология	Филология	Philology	тил ва адабиёт ҳақидаги фан.
7	Фольклор	Фольклор	Folklore	халқ оғзаки бадий ижоди.
8	Литературе (литература)	Литература	Literature	термини билан ифода этилаётган бу тушунча аслида лотинча литтера (литтера), яъни “харф” сўзи асосида тузилгандир
9	Библиография	Библиография	Bibliography	бадий адабиёт ва адабиётшуносликка оид китобларнинг ёзилган, кўчирилган ёки босилиб чиққан йили, жойи ва муаллифига оид маълумотларнинг йиғиндисидир. (юнонча - китоб ёзаман)
10	Бадий адабиёт	Художественная литература	Imaginative literature	Оғзаки ёки ёзма шаклдаги бадий сўз санъати.
11	Бадий ўзига хослик	Художественный стиль	Art style	Асарнинг оригинал, қайтарилмас ва бошқа асарларга ўхшамайдиган, ажралиб

				турувчи бўлиши.
12	Термин	Термин	Term	Маълум бир соҳага оид тушунчаларнинг аниқ, конкрет, бир маъноли ифодаси бўлган сўз ёки сўзлар бирикмаси.
13	Пейзаж	Пейзаж	paysage	Табиат манзараси
14	Эстетика	Эстетика	Aesthetics	инсоннинг эстетик муносабатлари ва инсоният бадий ривожининг умумий қонун-қоидалари билдиради. (юнонча –“эстетикос” – “сезиш”, “ҳис қилиш қобилияти”)
15	Санъат	Искусство	Art	инсоннинг бадий ижодиёти ва унинг соҳаларини умумлаштириб ифодаловчи тушунча
16	Театр санъати	Искусство театра	The art of theater	драматик санъатни сахнада махсус артистлар ижросида талқин қилувчи санъатдир.
17	Санъатда идрок этиш	Понимание искусства	Understanding of the art	адабиёт, театр, кино, тасвирий санъат асарининг томошабин, ёки ўқувчи онгида акс этиши.
18	Эстетик тушунчалар	эстетические концепции	aesthetic concepts	гўзаллик, улуғворлик, фожиалилик, кулгилилик.
19	Санъат турлари	Виды искусства	Kinds of art	бадий адабиёт, тасвирий санъат, томоша қоришма санъат, ифодали санъат.
20	Архитектура (шарқда меъморчилик дейилади)	Архитектура	Architecture	бу ўзида амалий ва ғоявий – бадий вазифаларни мужассамлаштирган бинолар, иншоотлар ва уларнинг мажмуасидир.
21	Эстетик эҳтиёж	эстетическое потребность	aesthetic needs	эзгуликка, гўзалликка интилишдир. Бу эҳтиёж меҳнат, санъат, ахлоқий муносабатлардаги гўзалликни тақозо этади. Инсоннинг жамики фаолият кирралари борликка эстетик муносабати орқали намоён бўлади.
22	Фожиавилик ва кулгулилик	Трагедия и юмор	Tragedy and humor	Эстетик тушунчалари ёрдамида ҳаёт зиддиятлари ва тўқнашувлари баҳоланади ва

				мушоҳада қилинади. Улар орқали инсоннинг ижтимоий ҳаёт ҳодисаларига нисбатан эстетик муносабати ифодаланади ва мустаҳкамланади.
23	Феминизм	Феминизм	Feminism	Феминизм назариётчилари аёллар ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қиладилар ва аёллар яратган матнларни уларнинг ҳаётий тажрибаси сифатида қўллаб-қувватлайдилар.
24	Оммавий маданият	Массовый культура	Mass culture	бу реал ҳаётнинг белгилар орқали ифодаланишидир.
25	Фундаментал маданият	фундаментальная культура	fundamental culture	Бу чуқур иккиламчи образ, иккиламчи моделлаштирувчи тизим бўлиб тил воситасида ифодаланишга муҳтож тушунча. (элитар маданият деб ҳам юритилади)
26	Перипетия	Перипетия	Peripeteia	Ҳаётда юз берадиган қутилмаган қийин аҳволни ифодаловчи сюжет воқеалари
27	Интрига	Интрига	Intrigue	Фитна
28	Психоанализ	Психоанализ	Psychoanalysis	Онгсизликни вербализацилаш усули
29	ОБЭРИУ	ОБЭРИУ	OBERIU	символизм, футуризм, акмеизм кабилар билан биргаликда “кумуш аср” деб аталмиш рус поэтик мактабининг охириги бетакрор, буюк мактабларидан биридир.
30	Структурализм	Структурализм	Structuralism	Бу йўналиш бир томондан, Ф.де Соссюрнинг классик структурал лингвистикаси таълимотидан, иккинчи томондан 1920 йиллардаги рус формал мактабидан методологик асос қилиб олган.
31	Формализм	Формализм	Formalism	Бадиий асар қахрамонларининг нутқи.
32	Авангард санъати	Авангард искусство	Avant-garde art	Бу фаол ва агрессив равишда оммага таъсир кўрсатувчи, тўполон, шок, эпатаж каби

				вокеаларни вужудга келтирувчи йўналишдир. М.И.Шапиронинг таъкидлашича, унинг энг муҳим жиҳати кўзга ташланувчанлик, антиқалик ..
33	Неомифологик онг	Неомифологическое сознание	Neomythological consciousness	Бу йўналиш позитивистик фикрлашга қарама-қарши оқим сифатида вужудга келган. Неомифологик онгнинг моҳияти шундаки, бунда классик ва архаик мифни ўрганиш долзарб масалага айланади.
34	Чиллер	Чиллер	Chiller	Қўрқитиш фильми
35	аллюзия	Аллюзия	Allusion	ҳазил қилмоқ
36	Иллюзия	Иллюзия	Illusion	Борлиқни, воқелиқни сохта идрок қилишдан пайдо бўлган тушунча
37	Тоталитар	Тоталитар	Totalitarian	Зўравонликка асосланган
38	Деконструктивизм	Деконструктивизм	deconstruction	Бу йўналиш ғарбий фалсафий фикр: ички-ташқи, қалб-тана, нутқ-хат, қатнашиш- келмаслик, табиат- маданият, шакл-мазмун каби иерархик оппозициянинг танқиди сифатида пайдо бўлган
39	Фантастика-	Фантастика	Fantasy	Ажойиб, ғаройиб, хаёлий, тўқима мазмун
40	Четлатиш	Метод отстранения	Resign	формалистлар томонидан киритилган термин. В.Шкловский ўзининг “Санъат усул сифатида” мақоласида четлатиш усулини “предметни ўзгача қабул қилишни яратиш, уни “таниш” эмас, “кўра олиш” сифатида деб таърифлайди.
41	Неологизм	Неологизм	Neologism	Ҳаёт янгиликларини ифодаловчи янги сўзлар, халқ ёки ёзувчи томонидан янгидан ясалган сўзлар. (юнон. неос+логос-янги сўз)
42	Диалектизм	Диалектизм	Dialecticism	Маълум бир жойнинг аҳолиси ишлатадиган, бошқаларга у қадар тушунарли бўлмаган сўз ва иборалар. (юнон.диалектос-

				шева)
43	Варваризм	Варваризм	Barbarism	Бошқа тиллардан кириб келган сўз ва иборалар. (лотин. барбарус-ажабий)
44	Вульгаризм	Вульгаризм	Vulgarism	Адабий тилда ишлатилмайдиган дағал сўзлар ва нотўғри тузилган жумлалар. (лотин. вулгарис-дағал)
45	Жаргон сўзлар	Жаргон	Jargon	Муаян ижтимоий табақа ёки кишилар гуруҳи томонидан ишлатиладиган шартли сўзлар ва иборалар. (фран. жаргон-бузилган тил)
46	Омоним.	Омоним	Homonyms	Талаффузи ва ёзилиши (шакли) бир ҳил, аммо маънолари ҳар ҳил бўлган сўзлар ва иборалар. (юнон. хомос -бир ҳил ва оийму ном)
47	Синоним	Синоним	Synonyms	Талаффузи ва ёзилиши бошқа-бошқа, кўшимча маъно оттенкалари, эмотсионал бўёғи ва стилистик жиҳатдан биз-биридан фарқланквчи сўзлар ёхуд иборалар. (юнон. сйноиймос- бир ҳил)
48	Антоним	Антоним	Antonyms	Бир-бирига қарама-қарши, зид маънолари ифодаловчи сўз ва иборалар. (юнон. анти-қарши ва онома-ном)
49	Метод	Метод	Method	Тадқиқ қилиш (грекча «Текшириш»)
50	Публицистик а	Публицистик а	Publicism	Матбуот (лотинча «ижтимоий»)
51	Модернизм	Модернизм	Modernism	Янги оқим (франц. «замонавий»)
52	Классик	Классик	Classic	Мумтоз (лотинча «биринчи даражали»)
53	Эпистоляр адабиёт	Эпистолярная литература	The epistolary literature	Хатлардан тузилган – олим, ёзувчиларнинг хатлар тўплами. (грекча «нома», «мактуб»).
54	Бадий компетенция	Художественная компетенция	Artistic competence	Имплицит билимга асосланади
55	Тамойил	Принцип	Principle	Бирор фаолиятни амалга

				оширилиши учун шарт бўлган қоида ва талаблар мажмуи
56	Муайян тамойиллар	определенные принципы	Certain principles	Бадий асарнинг хаётий, бадий мантиғи ҳамда эстетик жозибасини очиш учун хизмат қилади
57	Мазмун	Основной сюжет	Main plot	Ўзгарувчанликка мойил ходиса бўлиб, ҳар бир бадий асар мазмунан ўзича оригиналдир.
58	Бадий асар тили тахлили	Анализ произведений искусства	Analysis of works of art	Ёзувчи ўз асарида бир қанча йўллар билан тилнинг образлигига, тасвирийлигига эришади
59	Лаконизм ва афоризм	Лаконизм и афоризм	Laconism andAphorism	Адабий асар тилини хатактерловчи муҳим хусусият
60	Муаллиф тили	Язык автора	Authors languages	Воқеани, воқеа рўй берган ўрин ва шароитни тасвирлаш, персонажларни таъриф- тавсифлаш, уларнинг яхши ёки ёмон хислатларини очиб бериш ва баҳолаш (маъқуллаш ёки қоралаш) учун бевосита ёзувчининг ўз тилидан баён қилинган сўзлар
61	Ҳикоячи нутқи	Речь рассказчика	Author's speech	Адабиётимиз тарихида яна шундай асарлар ҳам учраб турадики, улар воқеа- ходисалар, қаҳрамонлар руҳияти уларнинг муаллифлари тилидан эмас, балки бошқа шахс - ҳикоя тилидан ривоят қилинади.
62	Монолог	Монолог	monologue	Асар қаҳрамонининг суҳбатдошига, ўзига баъзан китобхон-томошабинларга қарата айтган гап-сўзи, нутқи. Монолог қаҳрамоннинг (юнон.монос+логос бир сўз)
63	Диалог	Диалог	Dialog	Бадий асарда икки персонаж орасида бўлган баҳс-мунозара, савол-жавоб, суҳбат (лот. диалогос- икки шахс орасидаги

				сўз)
64	Полилог	Полилог	Polylog	Асарда уч ва ундан ортик персонажларнинг баҳс-мунозаралари, тортишуви, савол-жавоби (юнон поий-қўп, логос- сўз)
65	Портрет	Портрет	Portrait	Бадиий асарда кишининг ташқи қиёфаси, сиймоси, кийим-кечаги ва ҳ.з. тасвири. Портрет атамаси, одатда, икки маънода, яъни қаҳрамоннинг ташқи кўриниш (тор маънода) ва қаҳрамоннинг индивидуал-психологик қиёфаси (кенг маънода) қўлланилади. (франц. портраит – тасвир)
68	Ғоявий мазмун			– ёзувчи танлаган ҳаётини воқеа ва лавҳалар тасвирида образлар хатти харакатида .уй фикрлари, кечинмалари ва характерида мужассамлашади, шу тарзда мазмун шаклга эга бўлиб, ўз моҳиятини тўлалигича намоён қилади.
69	мақсад	Цель	Aim	ижодкорнинг муаллифлик позицияси
70	мазмун	значение	Significance	асар асосини белгиловчи -ғоя ва тамойиллар
71	образ	образ	Image	образ санъат ва адабиётнинг образлар воситасида воқеликни акс эттириш ҳақидаги асосий тушунчасидир
72	ритм	ритм	Rhythm	муайян бир-бирига тенг нарсаларнинг бир хил вақт бирлигида такрорланиб туриши
73	Характер	Характер	Character	қаҳрамоннинг муҳим хусусиятларини аниқлайдиган асосий белгилар мажмуа характер деб юритилади
74	Тип	Тип	Class of	бадиий асардаги феъл-атвори мукамал таърифга эга бўлган қаҳрамон саналади
75	Персонаж	Персонаж	personage	бадиий асардаги одди иштирокчи

76	Эстетик ҳиссиёт	Эстетический эмоция	Aesthetic emotion	бадий асардаги қаҳрамон ўқувчида нафрат ёки унга бўлган муҳаббат ҳис- туйғуларини ифодаловчи восита
77	Хроникал сюжет	хроникальный сюжет	Newsreel story	бундай сюжетда воқеа тарихий ва мантикий жиҳатдан бирин кетин изчил кўрсатилади
78	Концентрик сюжет	Концентричес кий сюжет	Concentric plot	Бу хил сюжетда воқеалар сабаб оқибат тарзида бир марказга жалб этилган холда баён этилади
79	Ретроспектив сюжет	Ретроспектив ный сюжет	Retrospectiv e plot	Воқеа ривожини тўхтатилиб тарихга мурожаат қилинади
80	Ассоциотив сюжет	Ассоциотивн ый сюжет	Associative plot	Бунда объектив тасвир билан бирга, субъектив хис туйғулар, хотиралар тасаввурлар ҳам акс этириладиган психологизмга таянган сюжетдир
81	Синтетик сюжет	Синтетически й сюжет	Synthetic plot	қоришиқ тарзли сюжет хилма хил тасвир усулларига суянади, таҳлил реалистик бўлади, ҳаёт турли йўллар билан тўла кўрсатилади воқеа детерминив тасвири (сабабли боғланиш тарзида) кўринади.
82	Экспозиция сюжет унсури	Экспозиция как элемент сюжета	Exposure as a plot element	лотинча expositio - баён, тушунтириш-персонажларнинг бевосита тугун юзага келиши вақтида кечган ҳаёт, асосий конфликт этилган шарт- шароитлар тасвири
83	Сюжет	Сюжет	Plot	эпик, лирик ёки драматик асарнинг бевосита мазмунини ташкил этган, ўзаро боғланган ва ривожланиб борувчи воқеалар
84	Тугун сюжет унсури	Узел как элемент сюжета	The plot of the elements of knots	бадий асарда асосий воқеанинг бошланиши бўлиб, барча муҳим воқеалар мана шу тугундан кейин келади
85	Фабула ёки сюжет.	Фабула или сюжет	The plot or story	бу аниқ нуқтаи назардан фикрлаш воситасида вужудга келган матндир
86	Субтитрли	Фильм с	Films with	кар ёки соқовлар учун

	фильм	субтитиром	subtitles	мўлжалланган фильм
87	пantomимик фильм	Пantomимический фильм	pantomimic film	овозсиз, яъни воқелик фақат ҳаракатлар асносида юзага чиқариладиган фильмлар
88	Эпилог	Эпилог	Epilogue	юнонча epilogos – сўнгсўз деган маънони англатади. Асарда тасвирланган асосий воқеалардан алоҳида ажралиб турувчи якун, хотима.